

ભૂદાન-ગંગા

[પહેલો ખંડ]

તેજબાલા—સેવાશ્રામ—દિલ્હી—સોનાપુરી—બનારસ
૧૮-૪-૧૯૫૧ થી ૧૧-૯-૧૯૫૨

વિનોબા

સંપાદકાઃ નિર્મળા દેસાઈઃ; અનુવાદકઃ સુનીલાઈ વૈશ

★ યજ્ઞ પ્રકાશન ★

પ્રકાશક :
પ્રબોધ ચોકસી
મંત્રી : યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ,
રાવપુરા, વડોદરા

પ્રથમ આવૃત્તિ પરપાં જૂન '૫૭
કીમત - એક રૂપિયે

તા. ૨૫-૬-૫૭

• મુદ્રક :
કિશનસિંહ ચાવડા
ચેતના પ્રેસ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ,
નવાગજર, વડોદરા

પ્રાસ્તાવિક

ઋષીणाં પુનરાચારાં ઘાતં અર્થોઽનુષાવતિ ।

પૌત્રમયદ્વીમાં ઇન્દ્રિરી ઇન્દ્રાણુ ઉચ્ચારણુ એક સામાન્ય જનને મુખે થયું, વિનોબાએ એમાંથી મૂદાનચરનો મંત્ર તારવી લીધો અને ત્યારથી આજ સુધીમાં સ્વામિત્વમાંથી પૃથ્વીની સંપૂર્ણ મુક્તિને સિદ્ધ કરવા મથનારું ગ્રામદાન આંદોલન આજે હવે ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યું છે. સર્વસામાન્ય જનમાં પ્રગટી રહેલી દિવ્યતાના અગ્રદૂત બનીને નિત્યવર્ધમાન વિનોબા હજીયે આગળ વધી રહ્યા છે.

પ્રથમ મંત્રોચ્ચાર થાય છે, અર્થો અનેક પછીથી સ્ફૂટ થાય છે. એક પછી એક અર્થો એ મંત્રમાંથી ભારતની ભૂમિપર પ્રગટ થઈ રહ્યા છે.

બૂદ્ધાન-ગંગોત્રીના પ્રાકટ્ય પછી વિનોબાનો જાપ સતત ચાલતો રહ્યો છે. 'નિત-નવીન' નવનીત આપણને મળતું રહ્યું છે.

બૂદ્ધાન એ કેવળ ભૂમિનાં દાન માગવાનું કે ભૂમિનું સમ-વિતરણ કરવાનું આંદોલન માત્ર નથી. એ એક સમગ્ર જીવન-દર્શન છે. વિનોબાને પગલે પગલે બૂદ્ધાનનો જાપ ચાલે છે અને પ્રતિદિન જીવનનાં નવાં નવાં પાસાં આલોકિત થતાં જાય છે. એમાંથી શક્ય તેટલાંને આ પુસ્તકે મારફત પ્રકટ કરવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ બહેન નિર્માળા દેશપાંડેએ કર્યો છે.

બૂદ્ધાન-આરોહણમાં આ છ વર્ષ દરમ્યાન એક પછી એક તબક્કાઓ આવતા રહ્યા છે. એક એક તબક્કે વિચાર સ્પષ્ટપણે વિકાસ કરતો રહ્યો છે. ભૂમિનાં દાનથી માંડીને વિશ્વ સમગ્રને આવરી લેતા વિશ્વસંકલ્પ સુધીનો એનો વિકાસ અનેક તબક્કાઓમાં વહેંચાયેલો છે. આ અનુવાદ અમે હિંદી ખરો પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ

નથી કરતા પણ ભૂદાનગંગાના વિવિધ તળકાઓ પ્રમાણે વધુ નાના ખંડોમાં પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. હિંદીના પ્રથમ બે ખંડ, અર્થાત્ જિહાર-યાત્રાની સમાપ્તિ સુધીનાં પ્રવચનો, ગુજરાતીમાં ત્રણ ખંડોમાં પૂરાં કરવા ધાર્યાં છે.

—પ્રકાશક

અનુક્રમ

૧	ગંગોત્રી પ્રગટી	...	૧
૨	વામનાવતાર	...	૪
૩	ભૂમિદાનમાં શ્રીમાનોતો બચાવ	...	૬
૪	હવા પાણીની પેઠે જમીન પણ સૌની	...	૬
૫	જમીન અને સંપત્તિ મામની	...	૭
૬	ભૂમિ સૌની માતા છે	...	૭
૭	જૂઠો દીકરો સમાજ	...	૮
૮	ચોરનો બાપ કંઠૂસ	...	૮
૯	દાનં સાંવેમાગઃ	...	૯
૧૦	અદિસાથી નબળો પણ સખળો અને છે	...	૯
૧૧	ભૂમિદાનપણ	...	૧૦
૧૨	ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભૂદાન	...	૧૩

સેવામામધી દિલ્લી :

૧૩	છેવટનો મુકાબલો સામ્યવાદ અને સર્વોદય વચ્ચે	...	૨૫
૧૪	મારું જીવનકાર્ય : અદિસાની શોધ	...	૨૬
૧૫	અદિસાકે ક્રાંતિને સફળ બનાવે	...	૨૮
૧૬	સર્વોદય પહેલાં સર્વનાશ જરૂરી નથી !	---	૩૯
૧૭	માલિદી છોડો !	...	૩૭
૧૮	પાંચ ક્ષેત્રોએ જીતે જમીન ભોઈએ	...	૩૦
૧૯	કેતલ, કાચદો અને કુરુણા	...	૪૬
૨૦	સામ્યયોગની રચાપના જરૂરી છે	...	૪૮
૨૧	સિપ્પા નહીં દીસા	...	૪૫
૨૨	અકિતનું અનુદાન	...	૪૮
૨૩	લોકપાનિક સરકાર	...	૫૨
૨૪	પંચવિધ કાર્યક્રમ	...	૫૭

૨૫	અદિસહ ક્રાંતિ અને કાયદો	...	૬૦
----	-------------------------	-----	----

ઉત્તર પ્રદેશ-દિલ્હીથી સેવાપુરી :

૨૬	સમાજને ઉચિત પ્રેરણા આપો !	...	૬૭
૨૭	માનવીય પદ્ધતિઓ જોઈએ, પાશ્વરીય નહીં	...	૬૮
૨૮	સર્વોત્તમ કાર્ય	...	૭૧
૨૯	વેળ વીત્યા પછી પરતાવો શો ?	...	૭૨
૩૦	નિમિત્ત માત્ર બનીએ !	...	૭૨
૩૧	કોમ્યુનિસ્ટોને	...	૭૩
૩૨	રાષ્ટ્રીય આયોજન, યંત્ર બહિષ્કાર, સત્યાગ્રહ	...	૮૪
૩૩	શબ્દ અમારું શસ્ત્ર છે	...	૯૬
૩૪	વિદ્યોત્તેજીય દ્વારા શાસનમુક્તિ તરફ	...	૯૮

સેવાપુરીથી બનારસ :

૩૫	વર્ણવસ્થા : વર્ગહીન સમાજ-રચના	...	૧૦૭
૩૬	દેશવાસીઓને સહકાર માટે અપીલ	...	૧૧૭
૩૭	બૂદ્ધાન મજદૂર-અધિભૂત છે	...	૧૨૦
૩૮	ધર્મ-યજ્ઞ-પ્રવર્તન	...	૧૩૩
૩૯	હિંદુ ધર્મ સમુદ્ધ સમાન છે	...	૧૪૩
૪૦	સામાજિક સુક્રિયા	...	૧૫૧
૪૧	ઋષિ અનુશાસન	...	૧૫૬
૪૨	મહત્વની પ્રશ્નોત્તરી	...	૧૬૪
૪૩	ભારતીય સંસ્કૃતિનું અર્થશાસ્ત્ર	...	૧૭૨
૪૪	કામ-નિયમન પછી અર્થ-નિયમન	...	૧૭૫
૪૫	રામ-કામ કર્યા વિના કર્યાથી અને વિશ્રામ !	...	૧૭૮

ભુદાન-ગંગા

(પહેલા ખંડ)

ગંગોત્રી પ્રગટી

: ૧ :

અમે પાપાળાં આવીએ છીએ. મેં સાંભળ્યું હતું કે તમારા મુલકમાં દુખિયાં લોકો ધણાં છે. એમ તો આખા હિન્દુસ્તાનમાં બધે લોકો દુઃખી લોકો છે, પણ તમારા આ મુલકમાં કોમ્યુનિસ્ટોને લીધે ધણી તકલીફ છે. પણ આપણે તો કોમ્યુનિસ્ટોથી ડરતા નથી. કોમ્યુનિસ્ટ કાંઈ રાક્ષસ નથી. આપણા જેવા જ તેઓ છે. હૈદરાબાદ જેલમાં ધણા કોમ્યુનિસ્ટ રેતા એ ત્રણ વર્ષથી ગિરફતાર થઈને પડ્યા છે. હમણાં જ રામનવમીને દિવસે હું એમને મળ્યો હતો. મેં જોયું કે એ લોકો પણ મારા તમારા જેવા સીધા-સાદા માણસો છે. હતાંય બધા એમ કહે છે કે એમણે અહીં બહુ ત્રાસ વરતાવ્યો છે. પણ જો આ ગામના ગરીબ અને શ્રીમંત લોકો સંપીને રહે તો ગામને કાંઈ દુઃખ ન રહે. હું આ ગામના સૌ લોકોને કહું છું કે તમે એક થઈ જાઓ. ગામમાં કેટલાક લોકો દુઃખી છે, તો વળી કેટલાક સુખી પણ છે. જે લોકો સુખમાં છે એમને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તમે જરા તમારા ગામના દુઃખી લોકોની ચિંતા કરો. આપણને માંધીજીએ એક મોટો ઉપાય બતાવ્યો છે કે આપણે કાંઈને કશી તકલીફ નહીં આપીએ. જે દુઃખી છે તેમણે સખરી રાખવી જોઈએ. આપણે સહન ન કરીએ તો આપણું કામ નહીં ચાલે. આપણાં દુઃખ અને આપણી તકલીફોને સંભળતોની સામે રજૂ કરવાં જોઈએ. જોલવામાં જરાય ડર ન રાખવો. અસત્ય કદી ન જોલવું. વાત વધારીને કદી ન કહેવી. જેવું હોય તેવું જ કહેવું. આમ જો ગરીબ-દુઃખી લોકો દિમ્મત રાખે, અને સુખી લોકો દયાગાવ રાખે તો તમારા ગામમાં કોમ્યુનિસ્ટોનો કાંઈ ઉપદ્રવ નહીં થઈ શકે.

ભૂમિદાનનો સંકલ્પ

આને આ મામના હરિજનોને મને મળવા આઆ હતા. એમણે કહ્યું કે જો અમને થોડી જમીન મળે તો અમે મહેનત કરી ખાઈએ. મેં એમને કહ્યું ‘ જો હું તમને જમીન અપાવું તો તમારે સૌએ હળામળાને કામ કરવું પડે. અલગ અલગ જમીન નહીં આપીએ. ’ એમણે કમળ કયું કે ‘ અમે બધા એક થઈશું અને જમીન પર મહેનત કરીશું. ’ પણ મેં કહ્યું કે ‘ એ પ્રમાણે અરજ લખી આપો. તો હું સરકારમાં ગોકલી આપીશ. ’ પણ એમને ૧૦૦ એકર અહીંની જ જમીન આપવા અહીંના જ એક ભાઈ તૈયાર થઈ ગયા. એમણે મારી સામે હરિજનોને વચન આપ્યું કે એટલી જમીન હું તમને દાન આપીશ. એ બધો માણસ અહીં તમારા સામે જ બેઠો છે. જો એ જમીન ન આપે તો ધરના ગુનેગાર બનશે. પણ તમે એ યાદ રાખજો કે એણે જમીન આપી તો હરિજનોની એ જવાબદારી થઈ જશે કે તેઓ સૌ પ્રેમથી એકઠા થઈને એ બેડે. જો આવા સંજ્ઞન દરેક ગામમાં મળે તો કોમ્યુનિસ્ટોનો પ્રશ્ન ઉકલી જ ગયો સમજો. તમે એટલું ચોક્કસ માનજો કે હિન્દુસ્તાનમાં શ્રીમંત લોકો પોતાના હાથમાં વધારે જમીન નહીં રાખી શકે. કોઈ પણ શ્રીમંત મરીમોની મદદસિવાય પોતાની ભૂમિ પોતાના હાથમાં રાખી નથી શકતાં. સરકાર પણ આજે છે કે કંઈક ને કંઈક જમીન તો સૌને મળે

જમીનની સાથેસાથે ગૃહ-ઉદ્યોગ

પણ તમને હું ખોટું એક વાત કહી દેવા માગું છું. જો સૌને જમીન આપવામાં આવે તોયે આપણા સૌનું જીવન પૂરેપૂરું સુખી નહીં થઈ શકે. તમારા ગામમાં કુલ ત્રણ હજાર લોકો વસે છે અને ગામની એકંદર જમીન ૭ હજાર એકર છે. એમાં સારી જમીન પણ આવી, નરસી જમીન પણ આવી અને પરચર પણ આવ્યો. મતલબ એ કે માથાદીઠ આ ગામમાં એક એકરથી વધુ જમીન નથી. હવે તમે વિચારો કે એક એકર જમીનની ખેતી કરવાથી આખા વર્ષનાં રોટલા, કપડાં-લત્તાં વગેરે મળી રહે ખરું ? એટલે જમીનની ખેતી સાથે સાથે ખીજા ધંધા પણ ગામમાં ચાલે એ વાતની જરૂર છે. અહીં આટલાં લોકો એકઠા થયાં છે. એમાં કેટલીયે બહેનો છે, કેટલાય બાઈઓ છે અને કેટલાય પાળાંકો છે. પણ એમાં કોઈ નાનું છે ?

દરેક બહેન અને લાઈએ કપડાં પહેર્યાં છે. જુઓ પેલું બાળક, એવું જ કપડાં પહેર્યાં છે. તમે આ બધું કાપડ બહારથી ખરીદી છે. સરકાર તો કહે છે કે તમે તમારા ગામમાં થોડો કપાસ વાવો તો એ એનું મહેસૂલ પણ માફ કરશે. એ એમ એટલા સારુ કહે છે કે ને દરેક ગામે કપાસ થાય તો દરેક ગામે લોકો સૂનર કાંતીને પોતાનાં કપડાં બનાવી શકે. પણ આજે આપણી એવી ફજદારી દલા યદ છે કે લોકો ફોટલાં કપડાં પહેરે છે. આપણને રહાડે દહાડે કાપડ મળવાનું પટનું જવાનું છે.

પહેલાંના જમાનામાં ગામે ગામ કપાસ થતો. દરેક ગામે લોક સૂતર કાંતતા અને પોતાનાં કપડાં પહેરતા. ગાંધીજીએ સમજાવ્યું છે કે હિંદુસ્તાનનો કિસાન જેમ પોતાનું અનાજ પેદા કરી લે છે તેમ જ ને પોતાને માટે કપડાં પણ પેદા કરી લેશે તો જ સુખી થશે, નહીં તો નહીં થાય. આમ જ તમે ઉદ્યોગ કરશો તો તમારા ગામના વણકરોને પણ કામ મળશે. આ વણકરો મને આવીને કહેતા હતા કે ‘અમે મહિનામાં આઠ તાકા વણી ચકીએ ઊંચે પણ અમને બે જ તાકાનું સૂતર મળે છે, તો અમે શું કરીએ ?’ બાલા એ વણકરોને હું કપાંથી સૂતર આપું ? હા, તમે પ્રાર્થના કરો કે બગવાન ! એમાસામાં સૂતરનો વરસાદ વરસાવો તો પછી આ વણકરોને વરસાદમાંથી સૂતર મળી રહેશે. ધારો કે મૃગ-નક્ષત્રમાં સૂતરનો વરસાદ થવો જોઈએ !

ટુંકમાં હું એમ કહેતો હતો કે તમે સૌ ગામમાં કપાસ વાવો અને સૂતર કાંતો તો તમારા ગામમાં વણકર જીવતા રહેશે. નહીં તો એ મરવાના છે. અરે, મિલવાળાઓ પાસે સૂતર છે ક્યાં ? લગાઈ પહેલાં એ લોકો માણસ હોડ ૧૭ વાર કાપડ વણતા હતા, પણ હવે ૧૨ વાર જ આપે છે. તમે એમ ન માનશો કે મિલવાળા કપાંકથી વધારે સૂતર લઈ આવશે. ને તમને વિલાયતથી સૂતર લાવી દે તો શું તમે એ વિલાયતી સૂતર પસંદ કરશો ? ને બહારથી અનાજ લાવી આપવાનું હોય, સૂતર પણ લાવી આપવાનું હોય, તો પછી આ દેશમાં રહો છો જ શા સારુ ? બહાર જ કેમ નથી ચાલ્યા જતા ? પણ જો તમારે અહીં જ રહેવું હોય તો દરેક ગામે અનાજ પેદા થવું જોઈએ, દરેક ગામે કાપડ પેદા થવું જ જોઈએ. સૂતર કાંતવું એટલું સહેલું

છે કે પાંચ વર્ષનો છોકરો પણ પોતાને માટે કાંતી શકે છે. એ જ રીતે ગામના બીજા હોગો પણ છે, એ બધા ગામમાં ચાલવા જોઈએ. આમ આપું ગામ એટલું ચક્રને હોગોમાં લાગી જાય, એક બીજા પર પ્રેમ રાખે તો કોમ્યુનિસ્ટો પણ સંતોષાઈ જશે. માટે હવે એક છોડી દો અને કામમાં લાગી જાઓ.

દારૂ-તાડી છોડો

એક બહુ ખરાબ વાત હતું આ બાજુ જોઈ હતું. હજારો લોકો દારૂ-તાડી ખીએ છે, એનાથી કાંઈ લાભ નથી થતો, બધી જાતની હાનિ જ છે. જો આ દારૂ-તાડીની લત ચાલુ રહી તો તમારી અકલ્પ બહેન મારી જશે. એટલું નક્કી માનજો કે તમારો ઉપર કાંઈને કાંઈ પારકાનું રાજ્ય રહેશે, તમારું પોતાનું રાજ્ય નહીં રહે. દારૂ-તાડીનું વ્યસન હિન્દુ ધર્મની વિરુદ્ધ છે, મુસ્લિમ ધર્મની વિરુદ્ધ છે. બધા ધર્મોએ એનો વિરોધ કર્યો છે.

પોચમપદ્મી, જિ. નક્કુડા (તેલંગણા) ૧૮-૪-૫૧

વામનાવતાર

: ૨ :

હમણાં હું એક નાનકડા ગામથી આવ્યો. એ ગામને લૂંટીને આવ્યો છું. એ ગામમાં ૫૦ એકર જમીન એક શ્રીમાન બાપ પાસેથી ગરીબોને આપાવી. એના પહેલાં પણ ૮ ગામોમાં આમ જ ૬૫ થી ૧૦૦ એકર જમીન લોકો પાસેથી લીધી અને ગરીબોને આપી. આજે તમારા ગામને પણ લૂંટવાનો છું. પણ આ કોમ્યુનિસ્ટ લોકો કહેશે કે પાંચ પાંચ હજાર એકર જમીનવાળા સો એકર જમીન આપે તો એનાથી શું વળશે ? હું કહું છું કે જરા ધીરજ રાખો. હમણાં પાંચ હજારમાંથી જે સો આપે છે, તે જો પ્રેમથી આપે છે તો હું બહુ. અને બાકીની ચાર હજાર નવસો એકર તે પણ મારી જ છે. ત્યારે આ લોકો જોશે કે આપણે ગરીબોને જમીન આપીએ છીએ, તેના બદલામાં આપણને એમનો પ્રેમ મળે છે, ત્યારે એ લોકો જાને જ કહેશે કે હજુ પણ લો.

ત્રીજે પગલે સર્વસ્વ લઈ લઈશ

એ સીબની કોમ્યુનિસ્ટ લોકો કહેશે : 'કેવો મોળો માણસ છે !' પણ

હું એમને કહીશ કે હું ભોળો નથી, મારો ધધો હું બરાબર જાણું છું. એક વાર થોડી ભાવના અને થોડું વાતાવરણ ચલા દો કે જમીન ગરીબોને આપવામાં લાલ છે. વાતાવરણ તૈયાર થઈ જાય ત્યારે તો કાયદો કરાવી જ લઈશ. પછી રાહ જોતો નહીં ખેતું કે આજે સો એકર છે, પાંચ સાલ પછી બીજી સો એકર મળશે અને પછી પાંચ સાલ બાદ બાકીની સો એકર. આમ ચાર હજાર એકરવામાં તો ખસો વરસ વહી જાય. વાત એમ છે કે હવા બદલાઈ જવી જોઈએ અને હવા બદલાય તો કાયદો તો એની સાથે આવે જ છે. જો હું વાતાવરણ તૈયાર કરી દઉં તો લોકો કાયદો પણ પસંદ કરશે. માથાપ આમ જ કરે છે ને ? એ બાળકને મીઠાઈ ખવડાવે છે તો પ્રેમથી ખવડાવે છે અને તમારો મારો છે તો તે પણ પ્રેમથી મારે છે. જે લૂંટવા જાય છે તે જ બાળકોને મીઠાઈ ખવડાવે છે, પણ તે પ્રેમની મીઠાઈ નથી હોતી. પણ મારી લૂંટ પ્રેમની છે, હું જમીન લઉં છું તે પ્રેમથી, લઉં છું.

મને નવાઈ લાગે છે કે હું જ્યાં જઈ છું ત્યાં લોકો જમીન આપવા શા સારુ તૈયાર થાય છે. વિચારમાં પડી જઈ છું કે શું આ ગાંધીજીની કરામત છે ? લોકોને ખજાર પડે છે કે આ ગાંધીને! માણસ છે એટલે પ્રેમથી જમીન આપવા તૈયાર થઈ જાય છે. પણ એટલી જ વાત નથી; બીજીયે વાત છે. ગાંધીજીની કરામત તો છે જ, પણ પરમેશ્વરનીયે કરામત છે. આટલી બધી જમીન પોતાની પાસે રાખીને હવેટ દોષ વસે બાંધી જવાનો નથી એ લોકોને સમજના લાગ્યું છે. આ ધર્મરતો મહિમા છે. અને આખરે આટલી જમીનને એ લોકો જાતે ખેડી તો નથી શકવાના. આટલી જમીન હાથમાં રાખવાથી કંઈ લાભ નથી એ વાત એમના બ્યાનમાં આવી ગઈ છે. એટલે જ આજે હું વામનાવતાર બની ગયો અને કહું છું કે જમીન આપો દો. ત્રણ પગલાં આપશો તો પણ બસ થશે. પણ મને જે સો એકર મળી છે એટલી જ મારી નથી. પેલી જે ચારસો એકર બચી છે તે પણ પૂરેપૂરી મારી જ છે. જેમ વામનના ત્રણ પગલાંમાં આખું ત્રિલુવન આવી ગયું તેવો જ તમામલો છે. એ આ બધી ખૂશી ગરીબ લોકો સમજશે તો આખું માન સુખી થશે.

આ તો હું કોમ્યુનિસ્ટોનું જ કામ કરી રહ્યો છું. આ તો એક

ફાયર છે. એ ફાયર નાખું છું, પછી એની ઉપર કાચદાનો દબોડો પડશે. જો આ ફાયર કામ નહીં આપે તો આપણું કામ માત્ર કાચદાની નહીં બને. એનો આરંભ થાય છે દાનથી, અને સમાપ્તિ થાય છે કાચદાની. કોમ્યુનિસ્ટ આરંભ કરશે લાડીથી અને સમાપ્ત કરશે કાચદાની ! છેવટે કાનૂની સમાપ્તિ એ પણ કરશે અને હું પણ કરીશ, પણ હું આરંભમાં પ્રેમ અને દાન ઈશ્વર છું અને એ લોકો લાડી અને લૂંટ આપે છે.

વવિલાપદલી, ૨૧-૪-૫૨.

ભૂમિદાનમાં શ્રીમાનોનો ખ્યાલ

: ૩ :

મારી માંગ છે કે ગરીબો માટે થોડું ભૂમિદાન આપો. હું ગરીબો વતી આ જે દાન માગું છું તેમાં ફક્ત ગરીબોનો જ નહીં, બલકે શ્રીમાનોનો પણ ખ્યાલ છે. લોકો મને કહે છે કે 'ફલાણો માણસ શ્રીમંત છે, એટલે એને ત્યાં ન જીતશો.' હું એમને પૂછું છું કે સારા મકાનને આગ લગાડશો કે નરસા મકાનને ? અને શ્રીમંતોને ઘેર ઉતારો. આપે છે ત્યારે હું એ જ મોક્ષિક કરું છું કે આ ઘરમાં આજ શી રીતે લાગે. હું ઈશ્વર છું કે આજ લગાડવાનું કામ એ ઘરનાં માલિકો જ કરે. હું એમને એ સમજાવીશ કે 'ભાઈ, તારે ઘેર આજ નથી લાગી, પણ આ તો યા પ્રજ્ઞા રહ્યો છે.'

સિવનનગુડા, ૨૨-૪-૫૧

હવા પાણીની પેઠે જમીન પણ સૈની

: ૪ :

જમીન તો આધાર છે અને દરેકને એ મળવો જોઈએ. દરેકને જમીન મળવી જોઈએ, પણ એનાથી કોઈ શ્રીમંત બનશે એવી આશા ન રાખવી. દરેકને હવા જોઈએ છે, પણ જો કોઈને હવા મળે તો આપણે એને શ્રીમાન નથી કહેતા. પાણી પણ દરેકને જોઈએ, પણ પાણી પરથી આપણે કોઈની સંપત્તિ નથી માપતા. તો જેમ હવા અને પાણી છે તેમ જ જમીન છે. જ્યારે રહેવા સારું ભૂમિ આધાર છે, પણ શ્રીમંત બનવા સારું ઉદ્યોગ જ આધાર છે. મામની ઉન્નતિ કરવી હોય તો મામના ઉદ્યોગો વધારવા જોઈએ. આજકાલ લોકોના મનમાં એવો ખ્યાલ બંધાય ગયો છે કે દિન્દુસ્તાનમાં જોતે જમીન મળી જાય તો મામલો બીકલી જાય, સૌ સુખી થઈ જાય.

પણ એ ખોટો ખ્યાલ છે. જમીનની વહેંચણી જરૂર થવી જોઈએ, પણ એટલાથી જ દેશ સુખી નહીં થાય. જે દેશમાં ઉધોગ નથી એ દેશમાં લક્ષ્મી નથી હોતી.

નીચેનું ગુણ ૨૮-૪-૫૧

જમીન અને સંપત્તિ ગામની

: ૫ :

તમે જુઓ છો કે લોકો થોડું થોડું ભૂમિદાન આપી રહ્યા છે. લોકોનાં દિલ બદલાઈ રહ્યાં છે. આમ જો લોકોનાં દિલ બદલાઈ જાય તો કાયદાની કાંઈ જરૂર નથી રહેતી. ગ્રેમથી આખો કારભાર ચાલે. સમજવાની વાત એ છે કે આખું ગામ એક કુટુંબ છે. જેમ વરસાદ અને સૂર્યનો પ્રકાશ સૌને માટે છે તેમ તમારું આ ગામ સૌનું થવું જોઈએ. બધા ગામવાળાએ એક થઈ જવું જોઈએ અને સમજવું જોઈએ કે બધી જમીન સૌની છે. ફક્ત જમીન જ નહીં. બધું આપણી પાસે જે કાંઈક સંપત્તિ છે તે પણ આખેઆખી ગામની છે.

ચેદમુંગલ, ૨૯-૪-૫૧

ભૂમિ સૌની માતા છે

: ૬ :

જ્યારે આપણે કહીએ કે ભૂમિ સૌની માતા છે, ત્યારે પછી કેટલાક ઠીકરાઓનો એના પર હક હોય અને કેટલાક એની પાસેય ન જઈ શકે એવું મની ન શકે. એટલે દેખીતું છે કે જમીન વહેંચાવી જોઈએ. એને માટે બે રસ્તા છે: કતલનો અને કાયદાનો. કતલનો રસ્તો તો ભારતમાં ચાલી જ નહીં શકે. પ્રકાશ આવે સરકાર કાયદા જરૂર કરશે અને સરકારનું એ કર્તવ્ય પણ થશે. પણ એ કામ એવી રીતે થવું જોઈએ કે દેવળ ગરીબો જ નહીં, પણ શામતો પણ એમાં પોતાનું દિલ સમજે. ક્યારે કાયદો તો બનાવવો જ પડે છે, પણ એને માટે વાતાવરણ અનુકૂળ કરવું જોઈએ. એટલે જ મેં એક નવા પ્રયોગ શરૂ કર્યો છે. હું ગરીબો માટે ભૂમિદાન માંગી રહ્યો છું. જે જમીન-વાળા મારી વાત સમજી જશે તો એમનાં જીવન પલટાઈ જશે અને તે પોતાનાં પૂરાં જીવન ગરીબોની સેવામાં આપી દેશે. વામન અવતારમાં ભગવાને ત્રણ પંચાદ્ધા ભૂમિ માંગી હતી પણ એ ત્રણ પંચાદ્ધા ભૂમિ ત્રણ જીવનને આવરી વળી કાઢણ કે વામનાવતારને કારણે બલિરાગનું પરિવર્તન થઈ ગયું હતું.

મિરિયાલગુડા, ૭-૫-૫૧

છટ્ટો દીકરો સમાજ

: ૭ :

મને ખુશી થાય છે કે અહીં દેવતાક ગરીબોએ પણ દાન આપ્યાં. ખરું જોનારો લોકો છે શ્રોમંતો પાસેથી, પણ ગરીબોને પણ પુણ્યની-દાનની પ્રેરણા થવી જોઈએ. એમણે પણ આપસમાં એક બીજાની ફિકર રાખવાનો ધર્મ સમજવો જોઈએ. જેમને ખાવાયે નથી મળતું એવાને કાંઈક આપવું એ ગરીબોનો પણ ધર્મ છે. ગરીબના ધરમાં પણ નવો દીકરો પેદા થાય છે તો સૌ વહેમીને ખાય છે. એમ જ આપણે સમજવું જોઈએ કે આપણે ઘેર પાંચ દીકરા છે, છટ્ટો દીકરો સમાજ છે. થીમાન હોય કે ગરીબ, એના ધરમાં એક બીજી વ્યક્તિ છે, જેનાં હિસ્સો આપવો એ દરેકનું કર્તવ્ય છે. કેવળ બુદ્ધિ અને સંપત્તિનો જ નહીં, પણ પોતાની બુદ્ધિ, શક્તિ, અને સમયનો પણ હિસ્સો દાનમાં આપવો જોઈએ. આપણાં સાસુકાકાઓએ આ દાનધર્મને નિઃશયધર્મ તરીકે ગણાવ્યો છે. જેમ આપણે રોજ ખાઈએ છીએ તેમજ રોજ દાન પણ દેવું જોઈએ.

૧૨-૫-૫૧

ચોરનો બાપ કંજૂસ

: ૮ :

અહીં કોમ્યુનિસ્ટોનો ઉપદ્રવ છે તેથી એનો જાહેરસત કરવા સરકારનું લક્ષ્ય રાખ્યું. પણ પેટના રોગને કાંઈ માથું દુખતું હોય ત્યારે કપાળે સંકેત મૂકવાથી કામ નહીં ચાલે. એને માટે તો પેટના રોગને મટાડનારો દવા જોઈએ. ઉપનિષદમાં રાજા કહે છે કે : ન મે સ્તેનો જનપદે ન કદ્યૈઃ મારા રાજ્યમાં કોઈ ચોર નથી અને કોઈ કંજૂસ નથી. કંજૂસ ચોરોના બાપ હોય છે. એ ચોરોને અને લૂંટારાઓને પેદા કરે છે; અને એ જ રીતે આજે જે પોતાની પાસે હજારો એકર જમીન રાખે છે તે કોમ્યુનિસ્ટોને પેદા કરે છે. સમજવાની વાત એ છે કે સંગ્રહ કરવાની વૃત્તિ ખાપ છે. કતલથી કાચડો ઊઠતો નહીં શકે, કાચડાથી પણ બહુ થોડું કામ થઈ શકે છે. કાચડો મારી માફક ગરીબો પાસે જમીન નહીં લઈ શકે. એની એક મર્યાદા હોય છે. પણ જ્યાં હલ્કા-પરિવર્તન થાય છે ત્યાં સર્વસ્વ ત્યાગ કરનાર ફકીર નીકળે છે.

સૂર્યાષ્ટક, ૧૩-૫-૫૧.

દાન સંવિભાગ:

: ૯ :

આ જે દાન આપનાર્થે આવે છે તેથી કાઈની ઉપર કાઈ ઉપકાર થતો નથી. આપણા શાસ્ત્રકારોએ 'દાન'ની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે દાન સંવિભાગ: - દાનમાં સમાજમાં સમાન વિકાસન કરવાની વાત છે. સમજવા જેવું એ છે કે બાળકો પર માતા પિતાનો કાંઈ હક હોતો નથી, પરમેશ્વરનો હક હોય છે. તમારે ઘેરે પરમેશ્વર આવે છે એને તમે દીકરો ગણીને જમીન આપો છો. મરીબને ઘેરે પણ એ જ પરમેશ્વર આવે છે. માટે થવું એમ જોઈએ કે જેટલા બાળકો આવ્યા હોય એ બધાં પરમેશ્વરનાં અને એમની ચિંતા આપું ગમ કરે. માટે જેમ તમે તમારી ભૂમિનો દિસો પોતાના દીકરાને આપો છો એમ જ થોડો દિસો મરીબને પણ આપવો જોઈએ. જેમ આપણે ઘરનાં બાળકોનો જમીન પર હક માનીએ છીએ તેમ જ મરીબનો પણ એ જમીન પર હક છે.

૧૯-૫-'૫૧.

અર્હિસાથી નબળો પણ સબળો બને છે

: ૧૦ :

સામાન્ય રીતે આપણે એમ માન્યું છે કે દુર્બળોના દુઃખનો પ્રતિકાર શક્યથી કરવો અને શસ્ત્ર ન હોય તો લાગી જવું. પણ સજ્જનોએ આપણને શીખવ્યું છે કે આ બંને રીતો ખોટી છે. દુઃખનો કરનારા સામે ખુલ્લી છાતીએ ઊભા રહેવાથી આપણે વિજય મેળવી શકીએ છીએ. અર્ધીજીએ આપણને એ બતાવ્યું કે આ માર્ગ કેવળ થોડા સજ્જનો માટે જ નહીં, બલકે આખા સમાજ માટે કારખર છે. અર્હિસામાં એક નાનું બાળક કે સ્ત્રી પણ દુનિયાની સામે ખડી થઈ શકે છે અને દુનિયાને જીતી શકે છે. શસ્ત્રોવાળી પદ્ધતિમાં બચ્ચાં, છુટ્ટાં, સ્ત્રીઓ વગેરેનું રક્ષણ કરવું પડે છે, જ્યારે અર્હિસામાં એમની પણ શક્તિ પ્રગટાવવાનો મોકો મળે છે.

અર્હિસાનો માર્ગ એવો છે કે જેમાં દુર્બળ અને અશક્ત પણ સબળ અને સશક્ત બની જાય છે આ અત્યંત સરળ માર્ગ છે, છતાંય આપણે ધ્રમમાં પડીને શસ્ત્રોની પાછળ જઈએ છીએ.

બારા (વરંગલ), ૨૦-૫-'૫૧.

પહેલાં જ્યારે દેશમાં અશાંતિ થતી ત્યારે આપણે ત્યાંના શુદ્ધિમાન લોકો યજ્ઞ શરૂ કરી દેતા. મેં આ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે મને પણ યજ્ઞ કે મારે યજ્ઞ શરૂ કરવો જોઈએ. અહીં ઝંઝડા થયા, મારામારી થઈ. ખૂન થયાં, એની શાંતિ યજ્ઞ વિના શી રીતે થઈ શકે? તમારા આ મામમાં પણ માર-કાપ થઈ, હત્યા થઈ, જેની નિશાનીઓ હું જોઈ આવ્યો છું. આમ કેટલાય મામોમાં યજ્ઞ. તો આ બધાની શાંતિ માટે યજ્ઞ થવો જોઈએ. કયો યજ્ઞ કરવો એ જ હું વિચારતો હતો, મને એકદમ સંજ્ઞા નહોતી. શું પરુ-ખાલે-યજ્ઞ શરૂ કરું? પરુ-ખાલિથી માણસને શો લાભ થાય? લાભ જ એ થાય તો કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહરૂપી પરુઓના નાશથી થાય. આ જ એવાં પરુ છે કે જેનું રાજ્ય આપણા મન પર ચાલે છે, તો એમનું બલિદાન કરીએ એવો યજ્ઞ થઈ શકે. મેં વિચાર્યું : આ જમાનામાં આપણા દિલ પર કયા પરુનું વધુ રાજ ચાલે છે? મારા ધર્માનમાં આપણું કે આપણને તકલીફ દેનારો સૌથી અડિયાતું પરુ દ્રવ્યલોભ છે. આજ કાલ જંગલોમાં વાઘ બહુ નથી હોતા, તેથી એની રંજડ આપણને ઝાઝી નથી હેતી, પણ આ લોભરૂપી પરુ બહુ રંજડી રહ્યું છે, દરેક ઠેકાણે રંજડી રહ્યું છે. એનું બલિદાન કરવાથી શાંતિ થઈ શકે. પછી મેં તમારી પાસે ભૂમિદાન માગ્યું શરૂ કરી દીધું. જ્યાં ગયો ત્યાં લોકોને એ જ સમગ્રગુપ્ત કે આ લોભરૂપી પરુનું બલિદાન થતું જોઈએ. લોકોએ લોભ તો પૂરો ન છોડ્યો, પણ તોય થોડું થોડું ભૂમિદાન આપી દીધું.

યજ્ઞનો ઉદ્દેશ્ય : અન્તઃશુદ્ધિ

આ ભૂમિદાન યજ્ઞમાં દરેકે થોડો થોડો ભાગ લેવો જોઈએ. જ્યારે કોઈ સાર્વજનિક યજ્ઞ મંડાય છે ત્યારે તેમાં દરેકે ભાગ લેવો પડે છે. જ્યારે કોઈ સાર્વજનિક મંડાયત શરૂ થાય ત્યારે દરેક ધૈર્યથી અચ્છેર-ચોળોરીર દૂધ મળવું જોઈએ. કોઈ રાત્રી કે ધનવાન વધુ દૂધ આપી દે એનું નથી ચાલતું. આ ભૂમિદાન યજ્ઞમાં પણ દરેકનો દિસો હોવો જોઈએ.

કારણ, દરેકની અન્તઃશુદ્ધિ થઈ જાય. એ એનો હિંદુ છે. એટલે જેની પાસે થોડી જમીન હોય તે થોડી આપે. પણ જેમની પાસે જમીન નથી તે આ યજ્ઞમાં શી રીતે લાગ લે ? એ ખરું કે તેઓ ભૂમિદાન ન આપી શકે. એ તો ભૂમિ લેનારા હશે, પણ જ્યારે એમને જમીન આપવામાં આવે ત્યારે તેઓ એની પર સારી રીતે મહેનત કરે તો એમનો એ જ યજ્ઞ કહેવાશે. બાકીના જેટલા લોકો છે તે સૌએ આ યજ્ઞમાં લાગ લે એમ હું ઇચ્છું છું. જેમની પાસે વધુ જમીન હોય તે વધુ આપે, જેની પાસે ઓછી હોય તે ઓછી આપે. પણ આપવી બધાએ જોઈએ. જેની પાસે ઓછી છે તે ઓછી આપશે તોય એના દાનની યોગ્યતા ઓછી નહીં થાય. પોતાની શક્તિ સુજન જે કાંઈ પણ અપાય તેની યોગ્યતા સમાન રહેશે.

યુગ આપણા હાથમાં છે

લોકોને એમ લાગતું હતું કે આ કલિયુગમાં ભૂદાન કેણુ આપશે ? લોકો પોતાની તસુબર જમીન પણ છોડવા નથી ચાહતા. એક તસુ ભોંય સારુ પણ કોટે ચડે છે અને દબરો રૂપિયા ખરચે છે. પોતાના ખેતરમાંથી પાંડોશો ખેડીને જરા સરખો દિરસો દબાવ્યો કે અહીંની વાડ જરાક ત્યાં ખસેડી તો કંઈક થાય છે. એક એક હાથ જમીન સારુ કંઈક થાય છે, ખૂન થાય છે. તો એની હાલતમાં ભૂદાન તો કેણુ જ દેતું હતું ? કાયદાથી જમીન હીનવી લેા તો ચાલે. પ્રેમથી કેણુ આપશે ? પણ લોકોએ જોયું કે એક માનનારો મળી ગયો તો લોકો એને આપવા પણ લાગ્યા, અને આજ સુધીમાં ત્રણ દબર એકર જમીનનું દાન થઈ ગયું. એમાં એક એકરવાળાએ પણ ગુઠો આપ્યો, અને વધુ જમીનવાળાએ વધુ આપી. મુલ ત્રણસો લોકોએ દાન આપ્યા છે. આ સાડા ત્રણ દબર એકર એ કોઈ મોટી વાત નથી અને ત્રણસોયે કાંઈ મોટી વાત નથી. પણ આટલા લોકોએ આટલી જમીન આપીએ આ કલિયુગમાં નવાઈની વાત થઈ એવું લોકોને લાગે છે.

પણ કલિયુગ કે કૃતયુગ એ મનની કલ્પનાની વાત છે. આપણે પરમેશ્વરનું નામ લઈએ તો તે કૃતયુગ થઈ જાય છે. અને જો પરમેશ્વરનું નામ ન લઈએ,

તેને ન માનીએ, તો તે કલિયુગ થઈ જાય છે. તમે જુઓ છો કે આ યુગમાં પણ મહાત્મા ગાંધી, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, રમણ મહર્ષિ વગેરે લોકો થઈ ગયા. મતલબ એ જ કે જેનું મન પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરતું રહેશે તે કલિયુગમાં નહીં રહે, કૃતયુગમાં જ રહેશે. પરમેશ્વરનું નામ લેતાં આપણને આ ક્ષતિ રોકી નહીં શકે.

ભગવાનની ઇચ્છા વડે બધુંયે સંભવે

માટે લોકોએ જો હવે કંઈક દાન આપવાનું શરૂ કર્યું છે તો એમાં દાંષ આશ્ચર્યની વાત નથી. જો તમે સૌ એ સમજી લો કે આ શાંતિયસમાં ભાગ લેવાનો જ છે, તો લોકો જોવા થઈ થઈને આપવા માંડશે હું જાણું છું કે ફરેક મનુષ્ય આ વાતને ઝટપટ નહીં સમજી શકે. મારા જેવાના કહેવાથી ઝટ નથી સમજતાં. પણ જો ભગવાન ચાહશે તો એ જરૂર થવાનું છે. તે મારા જેવા ધુન્ધ ભણસની વાણીમાં પણ તાકાત હારશે. તે જો ઇચ્છશે તો કલિયુગના મનુષ્યને પણ સારી ભુદિ આપશે. એ ભગવાન ચાહે તો કોઈ ચીજ એની વિરુદ્ધ નથી જઈ શકતી. મને વિશ્વાસ ખેંચી ગયો છે કે ભગવાન ભારતની ઉન્નતિ ચાહે છે. આપણને કેટલાય વર્ષો પછી આઝાદી મળી, ઇશ્વરની એ કૃપા છે. આટલી કૃપા આપણા દેશ પર તો તમને સદ્ભુદિ કેમ નહીં સૂઝે! હું માનું છું કે ભગવાન આ દેશમાં શાંતિ ફેલાય એમ ઇચ્છે છે. એની ઇચ્છા એ બોલીને બતાવતો નથી, પણ મનુષ્યના હૃદયમાં તેની પ્રેરણા કરે છે.

એક જગાએ દરિજનોએ મારી પાસે ભૂમિ માગી. મેં કહ્યું: 'હું ક્યાંથી આપું. પણ તમારી માગણી સરકાર આગળ મૂકીશ.' એમણે કુલ ૮૦ એકર જમીન માગી હતી. મને ખ્યાલ નહોતો કે આટલી જમીન લોકો આપી શકશે, એટલે મેં સરકારનું નામ દીધું. પણ મને ભુદિ સહી. પછી મેં બીના બીતા પૂછ્યું કે લાઇએ, આટલી જમીન તમે આપી શકો ખરા? પરમેશ્વરે એક લાઇને પ્રેરણા આપી એણે કહ્યું કે 'હું આપી શકીશ. હું સમજી ગયો કે ભગવાનની ઇચ્છા શી છે. આમ બીજા દિવસથી વાગનાવતારનો દાખલો લઈને મેં માંગવું શરૂ કરી દીધું.

મને બગેસો જોડા કે આ ભૂદાનયજ્ઞથી તમારા નલયુંડા અને વરંગળ ખાંતે
 ત્રિલ્લામાંશાંતિ સ્થાપિત થઈ શકે છે. કેવળ પોલીસના બળથી અશાંતિ
 દબાઈ શકે છે, પણ દયાયેહી અશાંતિ મોઢા મળતાં પાછી જાગી શકે છે.
 આપણે જોઈએ છીએ કે ઉનાળામાં ધાસ નજરે નથી ચડતું. એમ લાગે છે
 કે દુનિયામાંથી ધાસ માત્ર જાણે કે ખતમ જ થઈ ગયું. પણ થોડો વરસાદ
 થવા દો—આખી દુનિયામાં ધાસ જ ધાસ. કારણ એ નષ્ટ નહોતું થયું.
 એનાં બી જમીનમાં મોજૂદ હતાં. તો જ્યાં અશાંતિનાં બી મોજૂદ છે, ત્યાં
 શાંતિ ન થઈ શકે. બો જમીનમાં હોય તો કાંઈ ને કાંઈ દિવસે એ જાગી
 નીકળવાના ? અશાંતિનાં એ બીને નિર્જળ કરવાં છે તેથી જ ભગવાને
 મને આ ભૂદાનયજ્ઞ સુઝાડ્યો છે.

તનિકલ્પા, (વરંગળ) ૨૧-૫-૫૧

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભૂદાન

: ૧૨ :

માનવસમાજ હમરો વર્ષોથી આ પૃથ્વી પર રહે છે. પૃથ્વી એટલી
 વિશાળ છે કે જૂના જમાનામાં અહિંના માનવ ત્યાંના માનવને જરાય
 ઓળખતો નહોતો. દરેકને કદાચ એમ લાગતું હશે કે આપણી જેવડી
 જાતિ છે એવડી જ માનવ જાત છે. પૃથ્વીને પેસે છેડે શું ચાલતું હશે
 તેનું જ્ઞાન પણ એમને કદાચ નહીં હોય. પણ જેમ જેમ વિજ્ઞાનનો પ્રકાશ
 ફેલાતો ગયો તેમ તેમ સૃષ્ટિ સાથે મનુષ્યનો સંપર્ક વધતો ગયો. માનસિક,
 ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, બધી દૃષ્ટિઓથી માનવોનો પરસ્પરનો સંપર્ક વધતો
 ગયો. જ્યારે જ્યારે એ રાષ્ટ્ર કે બે જાતિઓનો સંપર્ક થયો ત્યારે દરેક
 વખતે એ મીઠો જ સાબિત થયો એમ નથી. કદી એ મીઠો નીવડ્યો
 તો કદી ઠડવો; પણ એકંદરે એનું ફળ મીઠું જ આવ્યું. આના દાખલા
 આખી દુનિયામાં મળી શકે એમ છે. પણ આખી દુનિયાના દાખલા
 આપણે જતા કરીએ અને માત્ર ભારત તરફ જોઈએ, તો આપણને જણાશે
 કે બહુ પ્રાચીન કાળમાં અહીં આર્ય લોકો રહેતા હતા. એમની સંસ્કૃતિ
 દિ-દુસ્તાનની પહાડી સંસ્કૃતિ હતી. અને દક્ષિણમાં જે દ્રાવિડ લોકો રહેતા
 હતા. તેમની સંસ્કૃતિ ‘સમુદ્ર સંસ્કૃતિ’ હતી. આમ આર્ય અને
 દ્રાવિડોની સંસ્કૃતિના મિશ્રણથી એક નવી સંસ્કૃતિ બની.

પહેલાં ઉત્તર અને દક્ષિણની આ બંને સંસ્કૃતિઓ અલગ અલગ રહી હતી. વર્ષો સુધી એમાં અંદરોઅંદર કોઈ સંબંધ નહોતો, કારણ કે વયમાં એક બહુ મોટું ફેરફાર થયું. પણ પછી બંને જમાતોનો સંબંધ થયો. એમાંથી કેટલાંક મીઠા અને કેટલાંક કડવાં ફળ આપ્યાં અને એનું પરિણામ આજનું ભારતવર્ષ છે. દ્રાવિડ લોકો અહીંના બહુ પ્રાચીન લોકો હતા. દ્રાવિડ અને આર્ય બંનેની સંસ્કૃતિઓના સંગમનો લાભ હિન્દુસ્તાનને મળ્યો અને એમાંથી એક એવું મિશ્ર રાષ્ટ્ર બન્યું કે જેમાં ઉત્તર અને દક્ષિણના સારા અંશ દ્રુષ્ટ સાકરની જેમ લાળી ગયા. ઉત્તર અને દક્ષિણ એક થઈ ગયાં. ઉત્તરના લોકો જ્ઞાનપ્રધાન હતા તો દક્ષિણના ભક્તિપ્રધાન. આમ જ્ઞાન અને ભક્તિનો સંયોગ થઈ ગયો. પણ ત્યાર બાદ અહીં જે મિશ્ર સમાજ બન્યો તેની વ્યાપકતા પણ એકાંગી સિદ્ધ થઈ.

ધર્મસ્થાપનાની દૃષ્ટિ

પછી બહારથી મુસલમાનો અહીં આવ્યા અને પોતાની સાથે નવી સંસ્કૃતિ લઈ આવ્યા. એમની નવી સંસ્કૃતિ સાથે અહીંની સંસ્કૃતિની અધઃગમન થઈ. મુસલમાનોએ પોતાની સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે બે માર્ગો અપનાવ્યા હાજે છે. એક હિંસાનો અને બીજો પ્રેમનો. એ બે માર્ગો બે ધારાઓની માફક એકસાથે ચાલ્યા. હિંસા સાથે આપણે ગીઝની, ઔરંગઝેબ વગેરેનાં નામ લઈ ચકીએ હીએ, તે બીજી બાજુ પ્રેમ માર્ગ માટે અકબર અને કમીરનાં નામ લઈ ચકાય. આપણે ત્યાં જે કમી હતી તેની ધર્મસ્થાપના પૂર્તિ કરી દીધી. ધર્મસ્થાપના સૌને સમાન માનતો હતો. એ કે ઉપનિષદ વગેરેમાં આ વિચાર જડે છે, પણ આપણી સામાજિક વ્યવસ્થામાં આ સમાનતાનો અનુભવ નહોતો થતો. આપણે એની ઉપર અમલ નહોતો કર્યો. વ્યાવહારિક સમાનતાનો વિચાર ધર્મસ્થાપના સાથે આવ્યો. ધર્મસ્થાપના આગમન વખતે અહીં અનેક જાતિઓ હતી. એક જાતિ બીજી સાથે રાટી-બેટીનો સંબંધ નહોતો રાખતી. આમ બધાં જુઓ ત્યાં વાડા બન્યા હતા. પણ ધીરે ધીરે બંને સંસ્કૃતિઓ નજીક નજીક આવી અને દેશને બંનેનો લાભ મળ્યો. આને અંગે જે લગાઈ ઝગાઈ અને સંઘર્ષ થયાં તેનો ઇતિહાસ આપણે જાણીએ જ હીએ.

જે લોકો અહીં આવ્યા એમણે તથાવારથી હિન્દુસ્તાનને જીત્યું, અથવા હિન્દુસ્તાનના લોકો લડાઈમાં હારી ગયા, એમ કોઈ નહીં કહી શકે. બદલે લડાઈએ થઈ એના પહેલાં જ ફકીર લોકો અહીં આવ્યા. તેઓ ગામેગામ મૂંચ્યા અને એમણે ઇસ્લામનો સંદેશો પહોંચાડ્યો. અહીંને માટે એ ચીજ એકદમ આશ્ચર્યક હતી. વચલા જમાનામાં હિન્દુસ્તાનમાં ધણા એવા ભક્ત થઈ ગયા કે જેમણે જાતિભેદની વિરુદ્ધ પ્રચાર કર્યો અને એક જ પરમેશ્વરની ઉપાસના પર બાર મુક્યો. એમાં ઇસ્લામનો બહુ મોટો દિસો હતો. હિન્દુસ્તાનને ઇસ્લામની આ મોટી દેશગી છે.

પશ્ચિમનો હવિર્ભાગ

ત્યારમાદ આજથી લગભગ ત્રણસો વંસ પરની વાત આવે છે. યુરોપના લોકોને ખબર પડી કે હિન્દુસ્તાન બહુ સંપન્ન દેશ છે અને ત્યાં પહોંચવાથી લાભ થઈ શકે છે. એ જ અરસામાં ત્યાં વિજ્ઞાનની પ્રગતિ પણ થઈ. એ લોકો હિન્દુસ્તાન આવી પહોંચ્યા. હિન્દુસ્તાનમાં અત્યાર સુધી જે પ્રગતિ થઈ હતી તેમાં વિજ્ઞાનની કમી હતી. વિજ્ઞાન અહીં હતું જ નહીં એમ નથી. અહીં વૈદ્યશાસ્ત્ર હતું, પદાર્થવિજ્ઞાન હતું, લોકોને રસાયણશાસ્ત્રનું પણ જ્ઞાન હતું. સારાં મકાન, સારાં રસ્તા, સારાં વિદ્યાલયો અહીં રચાતાં હતાં. એટલે કે શિક્ષણ-વિજ્ઞાન પણ હતું. એટલે હિન્દુસ્તાન એક એવો પ્રગતિશીલ દેશ હતો કે જ્યાં એ જમાનાનું વધુમાં વધુ વિજ્ઞાન મોજૂદ હતું. પણ વચમાળામાં અહીં વિજ્ઞાનની પ્રગતિ ઓછી થઈ. આ જ અરસામાં યુરોપમાં વિજ્ઞાનની શોધ થઈ અને પાશ્ચાત્ય લોકો અહીં આવી પહોંચ્યા.

હવે એમની અને આપણી વચ્ચે સંબંધ શરૂ થયો. એમની સાથેનો આપણો સંબંધ કડવો અને ગીડો બંને પ્રકારનો થતો અને એ મિત્રણથી એક બીજા નવી સંસ્કૃતિ બની. કેટલુંક મિત્રણ તો પહેલાં જ થઈ ચૂક્યું હતું. પછી જે જે પ્રયોગ યુરોપવાળાઓએ આપણા દેશમાં કર્યા તેના ફલસ્વરૂપે માત્ર ભૌતિક જીવનમાં જ નહીં પણ સમાજશાસ્ત્ર વગેરેમાં પણ પરિવર્તનો થયાં. જેમ જેમ અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, જર્મન, રશિયન વગેરેના વિચારો સાથે પરિચય થવા લાગ્યો તેમ તેમ ત્યાંના નવા વિચારો સાથેનો સંબંધ પણ વધતો ચાલ્યો. આને આપણે જ્યાં જઈએ છીએ ત્યાં સમાજવાદ, સામ્યવાદ વગેરે વિષે સાંભળીએ છીએ. આ બધા વિચાર પશ્ચિમમાંથી આવ્યા છે.

હવે આ બધા વિચારોમાં ઝડપે શરૂ થયો છે. એમાંથી કયરો કયરો નીકળી જશે આપણી સંસ્કૃતિ કેશું ખોશે નહીં, બદલે કાંઈક મેળવશે જ. દિન્દુસ્તાનમાં પશ્ચિમના વિચારોના પ્રવાહ નિરંતર આવતો રહ્યો તે છતાં પણ શહેલાંના જમાનામાં આધ્યાત્મિક વિચાર ધરાવનાર જોટલા મહાપુરુષ પેદા થઈ ગયા એનાથી ઓછા આ જમાનામાં નથી થયા. આ સમયે પણ સંઘર્ષ થઈ રહ્યો છે, અથડામણ થઈ રહી છે, અને નિઃશ્વર પણ થઈ રહ્યું છે. આ જે વચગાળાની અવસ્થા છે તેમાં અનેક પ્રકારનાં પરિણામ નીપજે છે.

કોમ્યુનિસ્ટોમાં વિચાર

ગાંધીજીના મતો પછી હું વિચારવા લાગ્યો કે હવે મારે શું કરવું જોઈએ. ને નિરાશ્રીતાનું કામ જોઈને એમાં લાગી ગયો. પણ અહીંના કોમ્યુનિસ્ટો વિશે સતત વિચાર કરતો હતો. અહીંના ખૂનો વગેરે વિશે મને માહિતી મળતી હતી, છતાંય મારા મનમાં કદી ગભરામણ નથી થઈ; કારણ કે માનવજીવનના વિકાસનું થોડું દર્શન મને થયું છે. એટલે હું કહી શકું છું કે જ્યારે જ્યારે માનવજીવનમાં નવી સંસ્કૃતિ નિર્માણ થઈ છે ત્યારે ત્યાં થોડો સંઘર્ષ પણ થયો છે, લોહીની ધારા પણ વહી છે. એટલે આપણે વગર ગભરાયે શાંતિથી વિચારવું જોઈએ અને શાન્તિમય ઉપાય શોધવો જોઈએ.

અહીં શાંતિ માટે સરકારે પોલીસ મોકલી છે, પણ પોલીસ કંઈ વિચારક નથી હોતી. એ તો અજસંપન્ન હોય છે અને હથિયારના જોરે જ સામનો કરી શકે છે. એટલે જંગમમાં વાધોનો બદોખરત કરવા સારું પોલીસ મોકલવી એ જરોબર મજામ અને એ વાધોને શિકાર કરીને આપણને વાધથી બચાવી પણ શકે. પણ આ કોમ્યુનિસ્ટોની તકલીફ વાધોની નથી, માનવોની છે. એમની રીત બસે ખોટી હોય, પણ એમના જીવનમાં કોઈક વિચારનો ઉદય થયો છે. જ્યાં વિચારનો ઉદય થાય છે, ત્યાં તેનો ફક્ત પોલીસથી સામનો ન શકે. થઈ સગાર એ વાત જાણે છે, અને જાણે એણે પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને પોલીસની મોજના કરી છે માટે હું એને દોષ નથી દેતો.

વિચારશોધનનું મુખ્ય સાધન : ચર્ચાવેતિ

આમ આ મારગ અંગે વિચાર કરતાં મને સ્પષ્ટ કે આ પ્રદેશમાં ફરવું જોઈએ પણ શી રીતે ફરવું ? મોટર વગેરે સાધનો તો વિચારશોધક નથી.

એ સમયસાધક છે, એનાથી અંતર કપાય છે. જ્યાં વિચાર શોધવો છે ત્યાં શાંતિના સાધન જોઈએ. જૂના જમાનામાં જાંટ-ધોડા વગેરે હતાં. લોકો એનો ઉપયોગ પણ કરતા હતા અને એક એક રાતમાં બસો માઈલ મુધી ચાલ્યા જતા. પણ ચંકરાચાર્ય, મહાવીર, ભુદ્ધ, ચેન-ચ, નામદેવ જેવા લોકો દિન્દુરતાનમાં ફર્યા અને પગપાળા જ ફર્યા. એ લોકો ઈચ્છતા તો ધોડા અથવા જાંટ પર પણ ફરી શકતા. પણ એમણે એ ઝડપી સાધનોની મદદ ન લીધી, કારણ કે તેઓ વિચારનું શોધન કરવા ઇચ્છતા હતા. વિચાર-શોધન માટે સૌથી ઉત્તમ સાધન પગપાળા ફરવું એ જ છે. આ જમાનામાં એ સાધન એકદમ સ્વચ્છ નથી, પણ શાંતિપૂર્વક વિચાર કરીએ તો સ્વચ્છ કે પગપાળા ફર્યા વિના આશ નથી.

વામનાવતારનો જન્મ

હું વર્ષાથી ચાલતો શિવરામપદ્મો આપ્યો અને ત્યાંથી અહીં આપ્યો. કોમ્યુનિસ્ટોના કામની પાછળ જે વિચાર છે, એનો સારભૂત અંશ આપણે મહજુ કરવો પડશે, એનો અમલ કરવો પડશે. એ અમલ શી રીતે થાય તે અંગે હું વિચારનો હતો, એટલામાં મને કંઈક સ્વપ્ન. બાહજી તો હતો જ, ઝટપટ વામનાવતાર લઈ લીધો અને ભૂમિદાન માણવું શરૂ કર્યું.

સરકારમાં થતું હતું કે વાતાવરણ પર એની શી અસર થશે? થોડાં અમૂનિષ્ટુઓથી આખો સમુદ્ર મીઠો શી રીતે થશે? પણ ધીરે ધીરે વિચાર વધતો ગયો. પરમેશ્વરે મારા સપ્તેમાં કાંઈક શક્તિ ભરી દીધી. લોકો સમજી ગયા કે આ કામ કાન્તિનું છે અને સરકારની શક્તિથી પર છે, કારણ કે એ જીવન બદલવાનું કામ છે.

જો કે લોકોએ મને ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં આપ્યું છે, છતાં મારું કામ આટલાથી પૂરું નથી થતું. આજે નવચુંડાના એક ભાઈ આપ્યા હતા. એમણે પહેલાં પચાસ એકર આપ્યા હતા. એમની જમીનનો કંઈક અંશો હતો એ પતી ગયો. એટલે આજે એમણે પાંચસો એકર આપ્યા. એમની જમીનનો એ ચોથો ભાગ થાય છે.

આ સમસ્યા આખી દુનિયાની છે

આમ જ્યારે વિચાર દેશો ત્યારે કામ થશે. હું ઈચ્છું છું કે બુખ્યા

દિગ્વિનાશયજ્ઞ જે હવે જમી મયા છે તેને તમે તમારા કુટુંબના એક સભ્ય માની લો. તમારા કુટુંબમાં ચાર છોકરા હોય તો એને પાંચમો માનો. એક ભાઈ પાસે પાંચ એકર જમીન હતી. એમની પાસે મેં જમીન માગી, ત્યારે એમણે કહ્યું કે 'મારા ઘરમાં આઠ છોકરા છે.' મેં પૂછ્યું કે 'જો નવમો દીકરો થાય તો એને પણ વેડી લેશો કે નહીં, ?' ત્યારે એમણે 'હા' કહી. મેં કહ્યું : 'એમ જ સમજો કે હું નવમો દીકરો છું અને મને પણ કંઈક આપી દો. ધારે કે દસહજાર એકરવાળો સો એકર આપે છે. આંકડો દેખાય તો બહુ મોટો છે, પણ દાતા અને દિગ્વિનાશયજ્ઞ બંનેને દિસામે એ બહુ નાનો છે. એ આંકડાથી હું તો સંતુષ્ટ થઈ જાઉં, પણ દેનારે ન થયું જોઈએ. જો અહીં થોડા લોકોની જીડ ભાગવાનો સવાલ હોત અને હું દાન માંગત તો થોડું થોડું આપ્યાથી પણ ચાલી જાત. પણ અહીં તો એક એવી રાજનૈતિક સમસ્યા હોઈલી છે, એક સામાજિક સમસ્યાની મૂંઝ કાઢવી છે, કે જે ફક્ત આ એ જિલ્લાઓની ને હિન્દુસ્તાનની જ નથી પણ આખી દુનિયાની છે. જ્યાં આવી રાજનૈતિક અને સામાજિક ક્ષતિ કરવાની હોય છે, ત્યાં તો મનોવૃત્તિ જ બદલી દેવાની જરૂર હોય છે.

પ્રેમ અને વિચારની શક્તિને આવાહન

હું મરીબ અને તવંઝર સૌનો મિત્ર છું. મને મૈત્રીમાં જ આનંદ આવે છે. જે શક્તિ મૈત્રીમાં છે, તે દ્વેષમાં નથી. અનેક રાજ્યોએ લડાઈઓ કરીને જે કાન્તિ ન કરી તે ભુલ, ઈર્ષ્ય, રમાલુજ વગેરેએ કરી. આમાંથી એક એક જણે જે કામ કર્યું તે અનેક રાજ્યોએ એકઠા સમનેય ન કર્યું. મતલબ કે પ્રેમ અને વિચારની તોલે ખીછ કાઢ સક્તિ ન આવી શકે. એટલે વારંવાર સમજાવ્યું પડે તો પણ હું તેવાર છું. જે વાર સમજાવવાથી કાંઈ ન સમજી શકે તો ત્રણ વાર સમજાવીશ. ત્રણ વાર સમજાવવાથી કાંઈ ન સમજે તો ચાર વાર સમજાવીશ, ચાર વાર સમજાવવાથી ન સમજે તો પાંચમી વાર સમજાવીશ. સમજાવ્યું જ મારું કામ છે. જ્યાં મુંઝી હું રૂંઝી નહીં યાજું ત્યાં મુંઝી દારીશ નહીં. નિરાંતર સમજાવડો જ રહીશ.

હું જે કંઈક છું તે તો સર્વસ્વ દાનની વાત છે. પોતાના કવિએ

તેણે બાગવતમાં કહ્યું છે તેમ : તલ્લિદંદુલ મોગે ધર્મવત્સલતનુ દીનુલ ગાવ
ચિતિચુગાહુ ધર્મવત્સલતનુ । હું માતાપિતાની માફક ચિંતા કરવાની આ
ઉપમા તમારી ઉપર લાગુ કરવા ચાહું છું. જે પ્રેમથી માતાપિતા બાળકો
માટે કામ કરે છે, પોતે ભૂખાં રહીને એમને ખવડાવે છે, એમને માટે
સર્વસ્વ ત્યાગ કરે છે, એ શક્તિ અને એ પ્રેમ હું તમારા લોકોમાંથી
પ્રમદાવવા ચાહું છું.

વિચારકાન્તિને માટે ભૂમિ તૈયાર

આજે હું જેલમાં કોમ્યુનિસ્ટ લાઇબ્રેરને મળવા ગયો હતો—એ જાણવા
કે એમના મનમાં શા વિચારો ચાલી રહ્યા છે. એમણે મને પૂછ્યું કે તમે શું
આ શ્રીમંત લોકોને પાછા એમનાં ઘરોમાં વસાવવા ઇચ્છો છો ? શું એમનું
હૃદય—પરિવર્તન થઈ શકશે ? તમને આ લોકો કમી રહ્યા છે. કાંઈક આવો
ભાવ એમના કહેવાનો હતો. મારે ત્યાં એમની સાથે ચર્ચા નહોતી કરવી અને
નહોતો એમના દરેક પ્રશ્નનો જવાબ આપવો. પણ જો એ સાચું હોય કે
દરેક હૃદયમાં પરમેશ્વર ગિરાજમાન છે અને એ જ આપણા શ્વસોચ્છવાસનું
નિયમન કરે છે અને બધી પ્રેરણા આપે છે તો મને ખાતરી છે કે પરિવર્તન
જરૂર થઈ શકે છે. જો કાલાત્મા જિતો છે અને તે પરિવર્તન ચાહે છે તો તે
થવાનું જ હો. મનુષ્ય ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે—જ્યારે એ પ્રવાહમાં પડે છે ત્યારે એની
તરવાની શક્તિ જ એના કામમાં નથી આવતી, પણ પ્રવાહની શક્તિ કામમાં
આવે છે. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યના હૃદયમાં પરિવર્તનને કાળ-પ્રવાહ સહાયક
થાય છે. આજે તો બધાની ભૂમિ તપી છે. એવી તપેકી ભૂમિ પર જો
ભગવાન મારી પાસે પ્રેમનાં બે ટીપાં ઇંટકાવવાનું કામ કરાવવા માંગે જ
છે તો હું પણ ખુશીથી તે કરી રહ્યો છું.

હું તો ગરીબો પાસેથી પણ જમીન લઉં છું. એક એકરવાળા પાસે
પણ એક ગુંદા લઈ આવ્યો છું. એ જો અર્ધો ગુંદો આપત તો પણ હું લઈ
લે. લોકો પૂછે છે કે એક ગુંદા જમીનનું શું કરશે ? હું કહું છું, 'કાંઈ
કર નહીં; જેણે મને જમીન આપી છે તેને જ ટ્રસ્ટી બનાવીને, એ જમીન
સોંપીને દહીય કે આમાંથી જે પાકે તે ગરીબોને આપી દેજે. એક

એકરવાળામાં એક યુદ્ધો આપવાની વૃત્તિ પેદા થવી એને જ વિચારકાન્તિ કહ્યું છે. જ્યાં વિચારકાન્તિ થાય છે ત્યાં જીવન પ્રગતિ તરફ જાય છે. અપિ પ્રાજ્ઞમ્ રાજ્યમ્ તુળમિવ પરિત્યજ્ય સદૃશ । ધાસના તણખવાની પેઠે રાજ્યનો પરિત્યાગ કરનાર ત્યાગી આ બુદ્ધિ પર યથા મથા ॥

જીવન-પરિવર્તનની પ્રેરક પ્રક્રિયા

વિચારશક્તિની કોઇ હદ નથી હોતી. કોઇ એકાદ માણસને એકાદ એવો વિચાર સૂઝે છે કે એનાથી માનવજીવનમાં કાન્તિ થઇ જાય છે. તમે જોયું હશે કે ડેટલાક મહાપુરુષોના વિચારમાં એવી શક્તિ હોય છે કે તે ખીખનાં જીવન પલટી દે છે. વિચાર જગાડવાની દૃષ્ટિએ જ મેં પેલા મરીમ પાસે પણ એક યુદ્ધો જમીન લઇ લીધી.

અને જ્યાં હું શ્રીમાનો પાસે જમીન લઈ છું ત્યાં મારો એમના માથા પર વરદહસ્ત હોય છે કે 'ભાઈઓ, હવે તમારે સહેરમાં ભાગી જવાની જરૂર નથી. ક્યાં સુધો ભાગતા રહેશો?' એટલે કે જ્યાં મેં શ્રીમાનો પાસેથી જ્ઞાન લીધું ત્યાં એમના મનમાં પણ એક સારો વિચાર જગાળ્યો. દરેક મનુષ્યના દિલમાં સારા નરસા વિચાર હોય છે. હવે એના હૃદયમાં એક લડાઈ શરૂ થાય છે, એક મહાભારત યુદ્ધ શરૂ થાય છે. જાણનાર જાણે છે કે દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં સત્ અને અસત્ની લડાઈ નિત્ય ચાલતી રહે છે. જે સત્ હોય છે એની રક્ષા થાય છે અને જે અસત્ હોય છે એનો ખાતમો થાય છે.

સુવિજ્ઞાનં ચિકિત્સે જનાય સર્વાસર્વં વચસી પસ્વચાતે ।

તયોર્યત્ સત્યં યતારત્ ક્રઞ્ઞયઃ તદિત્ સોમો વતિ હંતિ આ અસત્ ॥

એટલે જ દાતાને ટોંગી માનવાને કોઇ કારણ નથી. એનાથી અન્યાયનાં અનેક કામો જરૂર થયા છે. શું વગર અન્યાયે કદી હનરો એકર જમીન એકઠી થઇ શકે? અર્થાત્ જેમણે જ્ઞાન આપ્યું છે એ શ્રીમાનોનાં જીવનમાં ડેટલાય પ્રકારનાં અન્યાય અને અનીતિ હોવાનો સંભવ છે. પણ એમનાં હૃદયમાં પણ એક ઝંખડો શરૂ થશે કે આપણે જે અન્યાય કર્યો એ શું બરાબર ક્યું? પછી પરમેશ્વર એમને ભુદ્ધિ આપશે અને તે અન્યાય છોડી દેશે. પરિવર્તન આ જ રીતે થાય છે.

કાળપુરુષની પ્રેરણાને સાથ આપો

મારી પ્રાર્થના છે કે દેવે આપવાનો જમાનો આપ્યો છે એટલે તમે સૌ દિલ ખોલીને આપો. આપવાથી એક દેવી સંપત્તિ નિર્માણ થાય છે. એની સામે આસુરી સંપત્તિ ટકી ન શકે. એ લૂંટાઈ જવા ઇચ્છે છે. આસુરી સંપત્તિ મત્વભાવનો આધાર રાખે છે, એ સમત્વ નથી જાણતી. પણ દેવી સંપત્તિ સમત્વ પર ખડી છે. દેવી અને આસુરી સંપત્તિઓનો આ જ પિછાણ છે.

જ્યાં હું દાન લઈ છું ત્યાં હું હૃદયમંથનની, હૃદયપરિવર્તનની, ચિત્તશુદ્ધિની, માતૃવાત્સલ્યની, આતૃભાવનાની, મૈત્રીની અને ગરીબોને માટેના પ્રેમની આશા રાખુ છું. જ્યાં બીજા માટેની ચિંતાની ભાવના જાગે છે, ત્યાં સમત્વ બુદ્ધિ પ્રગટ થાય છે. ત્યાં વેરભાવ ટકી નથી શકતો. પુણ્યમાં તાકાત હોય છે, પણ પાપમાં કોઈ તાકાત નથી હોતી. પ્રકાશમાં શક્તિ હોય છે. પણ અંધકારમાં કોઈ શક્તિ નથી હોતી તમે પ્રકાશને અંધકારનો અભાવ ન કહી શકો, કારણ કે પ્રકાશ વસ્તુ છે, અંધકાર અવસ્થા. સાપો વર્ષના અંધકારમાં પ્રકાશ લઈ જાયો, એક સળગ્યાં એતુ નિવારણ થઈ જશે તેમજ આજે પુણ્યોદય થયો છે એની સામે વેરભાવ ટકી ન શકે. ભૂદાન-યત્ન અદિસાને એક પ્રયોગ છે—જીવન પરિવર્તનનો પ્રયોગ છે. હું તો નિમિત્ત માત્ર છું અને તમે પણ નિમિત્તમાત્ર છો. પરમેશ્વર તમારી અને મારી પાસે કામ કરાવવા ઇચ્છે છે. આ કાળપુરુષની-પરમેશ્વરની પ્રેરણા છે. એટલે જ હું માગી રહ્યો છું. માટે તમે સૌ આપો, દિલ ખોલીને આપો. જ્યાં લોકો એક તમ્બુ ભોંય માટે ઝંખે છે ત્યાં નારા કહેવા માત્રથી સેંકડો હમ્બરો એકર જમીન આપવા તૈયાર થઈ રહ્યા છે, એટલે તમે આને ચોક્કસ પરમેશ્વરની પ્રેરણા સમજજો અને વિરોધમાં ન ઝિજ્ઞા રહેશો. આમાંથી લાભ જ લાભું યશે.

વિશ્વચુદ્ધ કે પરિશુદ્ધ પ્રેમ !

આપણે વિજ્ઞાનનો પૂરો લાભ ઉઠાવવો છે. જો એમ કરી શકીએ તો આ ભૂમિને સ્વર્ગ બનાવી શકીએ છીએ. પણ આપણે આ વિજ્ઞાન સાથે દિસા નહોં, અદિસાને જોડવી પડશે. અદિસા અને વિજ્ઞાનના મેળથી જ આ ભૂમિ સ્વર્ગ બની શકે. દિસા અને વિજ્ઞાનના મેળથી તો તે અતમ થઈ શકે છે.

પહેલાંની લગાઇઓ નાની નાની થતી. જરાસંધ અને જીમ લડ્યા. કુસ્તી થઇ, પાંડવેને રાજ્ય મળી ગયું, અને આખી પ્રજા ખૂનખરાખીથી બચી ગઇ. જો આજના જમાનામાં એવી લગાઇઓ લડવામાં આવે તો એમાં હિંસા તો થાય જ; તેથી નુકસાન ઝોાકું છે, તેથી એવું દંદ દૂં મંજૂર કરું. જો દિલ્લેર અને સ્ટેલિન કુસ્તી કરવા ખડા યર્ષ જાત અને નક્કી કરત કે જે હાથો તે હાથો અને જે જીત્યો તે જીત્યો, તો હું એને કબૂલ કરી લેત. જો દુનિયા એ દંદયુદ્ધ જોરા આવત તો હું એનો વિરોધ ન કરત, કારણ કે એમાં દુનિયાનું ખાસ નુકસાન ન થાત. પણ હવે દંદ યુદ્ધનો જમાનો વીતી ગયો. પહેલાં દંદ યુદ્ધ ચતા. પછી હજારો લોકો મોઢોમાઢે લડવા લાગ્યા. એનાથી પણ પરિણામ ન આવ્યું. પછી એક બાજુ વીસ લાખ, તો બીજી બાજુ પચાસ લાખ, એમ કરતાં આજનો જમાનો આવ્યો, હજારો-લાખો નહીં, કરોડો લોક મોઢોમાઢે લડવા લાગ્યા. આજે મનુષ્યની સામે એ જ સવાલ છે કે કાં 'ટાઇલ વોર' - વિશ્વયુદ્ધની તૈયારી કરો કાં હિંસા છોડીને અહિંસાને અપનાવો.

હું કોમ્યુનિસ્ટોને એ જ સમજાવું છું કે લાઇઓ, તમે ક્યાંક એ-ચાર ખૂન કરો છો, ક્યાંક એચાર મકાન બાળો છો, ક્યાંક થોડી લૂંટફાટ કરી લો છો, રાતે આવો છો, દિવસે પહોંચો છો છુપાઓ છો ! પણ હવે આમ છુપાવાનો જમાનો ખતમ થયો. હવે એવી દિલ્લયાલમાં કાંઈ સાર નથી. જો લગાઇ લડવી હોય તો વિશ્વયુદ્ધની તૈયારી કરો અને એની જ રાહ જુઓ. પણ જ્યાં સુધી કરોડોની સંખ્યામાં હિંસા કરવાની તૈયારી ન કરો ત્યાં સુધી નાની નાની લગાઇઓનો આ રસ્તો જોડી દો. તમને વોટ આપવાનો આજે અધિકાર મળ્યો છે એનો ફાયદો ઉઠાવો. પ્રજાને તમારા વિચાર સારું તૈયાર કરો. 'વિશ્વયુદ્ધ કે પરિશુદ્ધ પ્રેમ ?' એ જ કોયડો આજે વિજ્ઞાને આપણી સામે ખડો કરી દીધો છે.

એટલે જો પ્રેમ અને અહિંસાનો રસ્તો અજમાવવા આદતા હો તો આ જમીનોનું મમત્તર જોડી દો. નહીં તો હિંસાનો એવો જમાનો આવવાનો છે કે એમાં બધી જમીનો અને એની ઉપર રહેનારાં પ્રાણી ખતમ થઈ જશે. માટે ભગવાને આ સમસ્યા આપણી આગળ ખડી કરી છે એમ સમજીને નિરંતર દાન આપતાં રહો.

સેવાગ્રામથી દિલ્હી

[જુન ૧૯૫૧ થી નવેમ્બર ૧૯૫૧]

જ્યેષ્ઠનો મુકાબલો સામ્યવાદ અને સર્વોદય વચ્ચે : ૧૩ :

(તેલંગણની યાત્રામાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે)

આ મુસાફરીમાં મને જે અનુભવ થયા તે ઉપરથી મારી ખાતરી વધી ગઈ છે કે દુનિયામાં જે કંઈ જે શક્તિઓનો સામનો થવાનો હોય તો તે સામ્યવાદ અને સર્વોદય-વિચારનો દરો ખાકી જે શક્તિઓ દુનિયામાં કામ કરે છે તે બધી ઝાઝું નહીં ટકે. મુખ્યત્વે આ જ જે વિચાર છે કે જેની વચ્ચે સામનો થશે; કારણ એમાં સામ્ય પણ ખૂબ છે અને વિરોધ પણ એટલો જ છે. જમાનાની માગણી પણ એ જ છે. માટે આપણે માત્ર સર્વોદયનો વિચાર કરતા રહીએ, એની ઉપર કંઈક લખતા રહીએ અથવા એનું ચિંતન પણ કરતા રહીએ, તો એટલાથી આપણું કામ ચાલવાનું નથી. આપણે એ વિચારને સફળ બનાવવાનો પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જો આપણે એ બતાવી શકીએ કે કાયદમુક્ત સમાજરચના થઈ શકે છે, સ્પર્ધારહિત સમાજરચના થઈ શકે છે-પછી જાણે એ નાના પાયા પર હોય-તો જ આપણે એ સામતામાં ટકી શકીશું, નહીં તો સામ્યવાદ જ આવી નય એવો સંભવ છે. માટે તેલંગણમાં જે કામ થયું તેના પાયામાં પવનારમાં શરૂ કરેલો આપણો પ્રયોગ છે. એ એક વાત મારા મનમાં ખાસ દંઢ થઈ ગઈ.

સ. સાક્ષાત્કાર

યાત્રામાં અનુભવો તો ઘણાં થયા. એ બધાનો સાર જે શબ્દોમાં કહી દઈશ. મારો અનુભવ કયા શબ્દોમાં : જૂઠું ? એ વિચાર આવ્યો ત્યારે મને સાક્ષાત્કાર શબ્દ જ સૂઝ્યો. મને દંધનો એક જાતનો સાક્ષાત્કાર જ થયો. માનવના હૃદયમાં જલાઈ છે અને એનું આવાહન થઈ શકે છે, એ વિશ્વાસે મેં કામ કર્યું, તે ભગવાને એવું જ દર્શન દીધું હતું એ પણ નાનું છું કે જો માનવનું ચિત્ત અચૂક, અસર, લોભ વગેરે પ્રવૃત્તિઓથી ભરેલું છે એમ માનીને હું ત્રણ હોત તો મને એવું જ દર્શન ભગવાને આપ્યું હોત. આમ મેં આ અનુભવમાં જોઈ લીધું કે ભગવાન દંધપત્ર છે. જેવી

આપણે દરપના કરીએ છીએ, તેવું રૂપ એ પ્રગટ કરે છે. જો આપણે વિશ્વાસ રાખીએ કે ભલાઈ મોજૂદ છે, શ્રાવણ સુદ વસ્તુ છે તો તેવો જ અનુભવ થઈ શકે છે.

સેવાગ્રામ વર્ધા, ૨૬-૬-૫૧

મારું જીવનકાર્ય : અહિંસાની શોધ : ૧૪ :

સોઠા એવી અપેક્ષા રાખે છે કે અહીં આગ્યા પછી હું જમીન માલો કરીશ. પણ એવી ઠોઠ સરવપરીક્ષા કરવાનો મારો ઇરાદો નથી. જો હું પહેલાનો હતો તે જ હું અહીં પાછો આવ્યો છું. જો કે વચમાં મારા વામનાવતારનું રૂપ પ્રગટ થયું અને હજુ એ લુપ્ત નથી થયું, તોય એનું કાર્ય હમણાં મારે ચાલુ નથી રાખવું. સોઠા જાણે છે કે જો ઠોઠ અનાયાસ આવીને મને દિગ્દિનારાયણની સેવા માટે જમીન આપી જશે તો હું તે જોળા પાથરીને લઇશ અને છોટા હાથે તેને વહેચી દઈશ. પણ હવે મારો જો કાર્યક્રમ છે તે એનાથીયે કઠણ અને મદરતો છે. ભૂમિની પહેચણીની સમસ્યા અને કદી મુરકેલ લાગી નથી. જો સરકાર, જનતા તથા સેવકમંડળ વિચાર કરે તો એ સહેજે ઉઠી શકે એમ છે. એને માટે મારે વધુ વિચાર કરવાનો જરૂર નથી.

અહિંસાનો પ્રયોગ જ એક માત્ર લક્ષ્ય

હું એક માનના પ્રયોગી છું. અહિંસાની શોધ કરતી એ પણ વર્ગીયો મારું જીવનકાર્ય નથી છે અને મારી ચરૂ કરેલી પ્રત્યેક કૃતિ - દાખમાં લાંબી અને ઊંડી પ્રત્યેક કામ - બધાં એ જ પ્રયોગ માટે લખાં અને થઈ શકે છે. જુદી જુદી સરવાળાનું સમજવું ઊંડી દેશમાં પણ મારી દષ્ટિ અહિંસાની શોધ કરવાની જ હતી. અહિંસાને વિકાસ કરવા છાત્રુ મારે 'મુક્ત' રહેવું જોઈએ. 'મુક્ત'નો અર્થ 'કર્મમુક્ત' કે 'કાર્યમુક્ત' નહીં, પણ જુદી જુદી સંસ્થાઓનાં કામકાજથી મુક્ત રહેવું એ છે. અહિંસા માટે 'સંસ્થા' બાબત છે એવા નિર્ણય પછી હું દર પદ્યે નથી; પણ જો દિવસે પેટાંનીય તે દિવસ બાબતે પણ સરવાળા ઊંડાવું કરીશ.

હું અત્યંત ઈચ્છી લઈએ છું

અહિંસાના પૂર્ણ પ્રયોગ માટે તો અહીં જોનાં દેવમુક્ત જ થયું જોઈએ.

જ્યાં સુધી એ સ્થિતિ ન આવે ત્યાં સુધી બને એટલું દેહથી, સંસ્થાઓથી અને પૈસાથી અલગ રહીને કામ કરવાની મારી યોજના છે. વચમાં આ જે પ્રયોગ કર્યો તે દેવગ બુદ્ધિદાન મેળવવાનો નહોતો. નિઃસંદેહ બુદ્ધિદાન એ બહુ મોટી વસ્તુ છે, પણ માની આગળ મુખ્ય કલ્પના એ જ છે કે આપણી સામાજિક અને વ્યક્તિગત બધા પ્રકારની મુશ્કેલીઓનો પરિહાર અહિંસાથી શી રીતે થાય એની શોધ કરું. એ મારું મુખ્ય કાર્ય છે અને એને સારુ જ હું તેજગણા ગયો હતો. એટલે મેં આ પ્રવાસનું આવું વર્ણન કર્યું કે શાન્તિ-સેના જીતી કરવાનું જે રહસ્ય ચિત્તે ચક્ષુઓ દર્શાવે તેના અમલનો ત્યાં એક અવસર મળ્યો ત્યાં હું એક શાંતિ-સૈનિક તરીકે ગયો હતો. જેને હું આ કામને દાખલ, તો એનો અર્થ એ જ યાત કે મેં અહિંસા અને શાન્તિસેનાનું કામ કરવાની મારી પ્રતિષ્ઠા જ તોડી.

આશ્રમમાં મેળવણુ બનાવું છું

મારું આ કામ આશ્રમ સુધી જ સીમિત નથી. આશ્રમમાં તો હું મેળવણુ બનાવું છું. એ તૈયાર થાય તો એને ધણા બધા દ્વંધમાં મેળવીને એનું પણ દબી બનાવવાની મારી કલ્પના છે. પહેલાં આ પ્રયોગ ગામડામાં ફેલાવવો છે. ગામડાંમાં એની સિદ્ધિ કેટલા પ્રમાણમાં થાય છે, એનો અનુભવ હવેને એને આખા દેશ આગળ રજૂ કરવો છે. આમ સમસાન્ય સ્થાપવાની બહુ મોટી પ્રતિષ્ઠા મારા મનમાં છે.

દિવ્ય આયુષીથી સંજ્ઞા થાઓ!

આપણે પ્રતિષ્ઠા કરીએ કે આપણે હાથમાં ટાંકાળી લઈએ, મંડલો-સાવણે! લઈએ અને પાવડો લઈએ. આપણે આવા દિવ્ય આયુષીથી સંજ્ઞા થઈએ અને આજીવન થઈએ, કારણ કે આપણે સુરક્ષા કરવું છે. સુર-ક્ષા કરવા સારુ ભગવાન અનેક આયુષીથી વિભૂષિત થઈને જ અવતાર લે છે. જ્યારે આપણે આ બધાં ઓળંગે લઈને કામ કરીશું ત્યારે ભગવાન જરૂર સફળતા આપશે; કારણ કે ભગવાન આ કામમાં નિષ્ફળતા ઇચ્છતો જ નથી. ઇશ્વર જ આ બધું દેવડાવે છે અને તે જ કરું કરવાનો છે. આવો, એવા જ ભરોસા સાથે આપણે કામ કરીએ.

હવે એક હેવટની વાત, તે એ કે આપણે એક બીજાને પ્રેમ કરીએ. આપણામાં એક બીજા અંગે અપાર પ્રેમ હોવો જોઈએ. 'બીજાપણું' પરાયાપણું જિલકુલ ન રહે. માણસને પોતાની જાત પર જે પ્રેમ હોય છે તે નિરુપચાર હોય છે. એટલે કે એ પ્રેમમાં ક્યાંય ઉપચાર (વહેવારતા) નથી હોતો-દેખાવ નથી હોતો. એ જિલકુલ આંતરિક હોય છે. આવો, આપણે બીજાને પણ તેવો જ પ્રેમ કરીએ. આ એક વાત આપણે સંભાળી લઈશું તો બાકી બધું હથર સંભાળી લેશે.

પરંધામ આશ્રમ, પવનાર, ૨૭-૬-'૫૨

અહિંસક ક્રાંતિને સફળ બનાવો

: ૧૫ :

કાલે સવારે અહીંથી દિલ્હી જવા નીકળવાનું છે. રસ્તામાં એક કામ સુખજલ્લે મારી નજર આગળ રહેશે. મારે ગરીબોને જમીન અપાવવી છે. માવડી અને છોડું વિખૂટી પડી ગયાં છે તેમનો સંબંધ જોડી આપવો છે. જે જમીન પર મહેનત કરી શકે છે એમની પાસે આજે જમીન નથી એ સારું નથી. એનાથી દિ-કુસ્તાનનું ઉત્પાદન થઈ રહ્યું છે, ભેદભાવ અને અસંતોષ વધી રહ્યા છે. માટે ખેતર પર મહેનત કરનાર દરેક માણસને જમીન મળવી જ જોઈએ. હવે આ જમીન મળે થી રીતે ઇતિહાસમાં એક પદ્ધતિ એ દેખાય છે કે ધનિકોની જમીનો એમનો પાસે હીનવી લેવામાં આવે. પણ એ રીત માનવતાની વિરુદ્ધ છે અને એમાં યેય પણ નથી. એનાથી સમાજમાં વેર અને દ્વેષ વધશે, સુખ-શાન્તિ નહીં મળે, માટે લોકો જમીનો સદકારથી, પ્રેમથી, ખુશીથી અને આત્મીયતાપૂર્વક આપે, એવા પ્રયત્ન થવા જોઈએ.

જો તમને આ કાર્યક્રમ મળે જિતરવો હોય, તો તમે પણ જમીન આપવા આગળ આવો. દરેક બેકિત દાંધક ને દાંધક જમીન આપે. ખરોદોને આપશો તોય ચાલશે. દુનું પૈસા નથી લેતો. તેલંગણામાં એક જગાએ મેં જમીન માગી ત્યારે એક બંને ખીસામાં દાંધ નાખીને મુઠ્ઠો ભરીને રૂપિયા વતર ગપ્પે જ મારો સામે મુઠ્ઠો દીધા અને કહ્યું કે ગરીબોને વહેંચી દા. મેં કહ્યું: 'મારે ગરીબોને સરમિંદા નથી કરવા. આ રૂપિયાએ તો આખી દુનિયામાં માયા લીમી કરી છે. તમારો પાસે રૂપિયા છે તો જમીન ખરીદીને આપો.

મેં જે કામ શરૂ કર્યું છે, તેનું નામ 'બુદ્ધાનયત્ર' છે, કેવળ 'બુદ્ધાન' નહીં. દાન કેળવું કરે ? જે ધનિક છે તે. પણ 'યત્ર'માં તો નાના મોટા સૌ કોઈ ભાગ લઈ શકે છે. આપણે દેશભરમાં આપવાની પ્રતિ વધારવા છે. એક દવા જ પેદા કરવી છે. આપણને લેનાં તો આવડે છે, પણ દેતાં નથી આવડતું. એટલે આપવાની દવા પેદા કરવી છે. માટે વર્ષા ત-ફથી તમે મારા હાથ ભરી ભરીને મોકલો. જે કે જતો વખતે હું ખાલી હાથે જ જવાનો છું અને જમીનો તો પોતાને ઠેકાણે જ રહેવાની છે, પણ તોય એને ગરીબો સુધી પહોંચાડવી છે. તેલંગણામાં કોમ્યુનિસ્ટોના ઉપદ્રવને લીધે જ જમીન મળી એમ હોય તો હિન્દુસ્તાનમાં અહિંસક ક્રાંતિની આશા જ છોડી દેવી જોઈએ. પણ મને આશા છે કે જે લોકો બુદ્ધાનયત્રનો મૂળ વિચાર સારી રીતે સમજી લેશે તો ગરીબોની હદર કરી પ્રેમપૂર્વક મને જમીનો આપશે. જે આ આશા સફળ થાય તો અહિંસક ક્રાંતિને બહુ મજા મળશે. ગરીબોને સુખ આપવાનું ખીજું સાધન આજે તો ઉપલબ્ધ નથી.

પરંધામ, પવનાર ૧૧-૯-૫૧

સર્વોદય પહેલાં સર્વનાશ જરૂરી નથી !

: ૧૬ :

લોકો શું પામવા ઇચ્છે છે કે મને ફકીરને જમીન આપતા જાય છે ? એમણે સમજી લીધું છે કે ક્રાંતિ ટળી નહીં શકે. વળી ચીન અને રશિયામાં જેવી ક્રાંતિ થઈ તેવી ક્રાંતિ તેઓ નથી હન્ટતા. એમને ખાતરી થઈ છે કે અહિંસક ક્રાંતિ મારી રીતે જ આવી શકે છે, તેથી જ તેઓ જમીન આપી રહ્યા છે. જે લોકો એમ ધારે છે કે તેલંગણામાં જે જમીન મળી તે કોમ્યુનિસ્ટોના અત્યાચારોને લીધે મળી છે તે લોકો પોતાનો વિચાર સુધારી દો. એ જે સાચું છે એમ માની લેવામાં આવે તો એ પણ માનવું પડશે કે સર્વોદય પહેલાં સર્વનાશ જરૂરી છે; પણ તેમ નથી. આજે પણ હિન્દુસ્તાનમાં સદ્માવના સારી પેઢે છે; તેને જગાડનાર યોગ્ય માણસ જોઈએ. બુદ્ધાનયત્રને તમે જમીન અપાવવાનું કામ ન સમજશો. તે એક અહિંસક ક્રાંતિનું કામ છે અને એને માટે હિન્દુસ્તાનનો જૂમ તૈયાર છે.

લીજ નહિ, ગરીબોનો હક

હું જે જમીન માગુ છું તે ગરીબોનો હક માંગી રહ્યો છું. હું ગરીબોને દીન બનાવવા નથી ઇચ્છતો. જ્યારે એમને જમીન વહેંચવામાં આવશે ત્યારે હું એમને કહીશ કે તમારી જ જમીન તમને પાછો મળે છે. હું ઇચ્છું છું કે દરેકાકે મને પોતાનો કોઈકે કે બાકી સમજીને મારો દિસો આપી દે. જે આજે નથી આપતા તે કાલે આપશે; આપ્યા વિના છૂટકો નથી. હિન્દુસ્તાનમાં એવો કોઈ નથી, જે મને જમીન આપવા ના પાડે.

પરધામ પવનાર, ૧૨-૬-૧૧

માલિકી છોડો !

: ૧૭ :

બધી ભૂમિ ગોપાળની છે, દરિદ્રનારાયણની છે, અને તે એને મળીને જ રહેશે. આજની ધડી એ તકાળે સંઈતે આવી છે. આ સખ્તે મારા નથી, એ તો ભગવાનની ઇચ્છા છે, જે મારી મારફત પ્રગટ થઈ રહી છે.

સૂર્ય ઘેરેઘેર પહોંચે છે. એનો પ્રકાશ જ્યાંસાં રાખતે મળે છે, એટલો જ ભંગીને ભગવાન કદી પોતાની ચીજોની અસમાન વહેંચણી ન કરી શકે. જો એણે હવા, પાણી, પ્રકાશ અને આકાશની વહેંચણીમાં કોઈ ભેદભાવ ન કર્યો, તો એમ કેમ બની શકે તે જમીન જ ફક્ત મૂડીભર સોડોના હાથમાં રહેવા દે? તેથી હું ઇચ્છું છું કે તમે તમારી જમીન પરથી પોતાનું સ્વામિત્વ છોડો દો. જમીન પર માલિકી રાખવી ઉચિત પણ નથી અને ન્યાયી પણ નથી.

સપ્ટેમ્બર, ૧૫૧

પાંચ કરોડ એકર જમીન બેઠકો

: ૧૮ :

મધુ યાતા યજ્ઞાયતે, મધુ યાન્તિ સિન્ધવઃ ।

માર્ગાર્ધ નઃ ઉન્નુ આંવધો ॥

મધુ નવામ્ ડાન ડરતઃ મધુમન્ પાર્થિવં રજઃ ।

મધુ યારે ગરુ નઃ મિતા ॥

મધુમાન્ નો વનસ્પતિઃ મધુમાન્ અસુ સૂરઃ ।

માર્ગાર્ધ માર્ગો મમન્નુ નઃ ॥

આજનો આ ગાંધી જ્યંતિનો દિન એક પવિત્ર દિવસ છે. એમ તો ભગવાનના આપેલા બધા દિવસો પવિત્ર જ હોય છે. પણ જે દિવસે માણસને કોઈ સારો સંકલ્પ અને સારો વિચાર સૂઝે, એનાથી કોઈ સારું કામ થાય તેવા દિવસો અત્યંત પવિત્ર હોય છે. પણ એ ઉપરાંત સમાજ-જીવનમાં એવાયે કેટલાક દિવસો હોય છે જ્યારે મનુષ્યની સફલાવના ભગી થીકે છે. તે પૈકી આજનો દિન એક છે.

પરમેશ્વરની યોજના

મારી આ યાત્રા પરમેશ્વરે મને સુઝાડી એમ જ મારે માનવું પડે છે. ૭ મહિના પહેલાં, મને પોતાને એવો કોઈ ખ્યાલ નહોતો કે જે કામને માટે આજે ગામેગામ, ઘેરઘેર ધૂમી રહ્યો છું, તે મારે કંવું પડશે, તેમાં પરમેશ્વર મને નિમિત્ત બનાવશે. પણ પરમેશ્વરની કોઈ એવી યોજના હતી, કે જેને લીધે, આ કામ મને સહજ રહ્યું, અને તે પ્રમાણે કામ પણ થવા લાગ્યું, અને ધીરે ધીરે એને એવું ૩૫ મળી ગયું કે જેને લીધે લોકોની નજરમાં પણ એ વાત આવી ગઈ કે આ એક શક્તિશાળી કાર્યક્રમ છે, જે ફક્ત આપણા દેશ માટે જ નહિ, બલકે આજના કાળને માટે પણ અત્યંત ઉત્થેગી છે. આ એક યુગપુરુષની મંત્ર છે, એવી ભાવના લોકોના દિલમાં આવી ગઈ છે, એનો પડયો મારા હૃદયમાં પણ પડ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે તેલંગણાની યાત્રા પૂરી કરીને પછી ચોમાસુ વર્ષામાં વીતાવવા હું પરંધામમાં જઈ ખેડો. બે અઢી મહિના ત્યાં રહીને આજે ફરી ત્યાંથી નીકળી પડ્યો અને ફરતા ફરતા તમારા આ ગામે આવી પહોંચ્યો છું.

આસ હસ્તીની હાજરીમાં

આજે મહાત્મા ગાંધીનો જન્મ દિવસ છે. આપણે રાજ સુર કાંતીએ ઊંચે. આજે પણ અહીં સમુદાયની સાથે કાંતણ થયું, એમાં થેંડા લોકો સામેલ થયા હતા. એનો સંખ્યા બહુ ઓછી હતી, છતાં આજના કાંતણમાં મને એક વિશેષ હસ્તીની અનુભૂતિ થઈ. હમણાં જે હું બોલી રહ્યો છું તે પણ એની હાજરીમાં જ બોલી રહ્યો છું.

ભગવાન, મારી હસ્તી જ મટાડે !

મેં આ જે કામ ઉઠાડ્યું છે તે મરીઓની ભક્તિનું કામ છે, શ્રીમંતોની પણ ભક્તિનું કામ છે એમાં સૌની ભક્તિ થઈ જાય છે. મને પોતાને ખાતરી છે કે આ કાર્ય સૌના દિવર્ત્તા વસી જવાનું છે. હું જમીન માંગતો રહું છું. કોઈ દિવસ ઓછો મળે છે તો મને એમ નથી લાગતું કે આજે જમીન ઓછી મળી. એમ જ લાગે ॥ કે જે કંઈ મને મળે છે તે કેવળ પ્રસાદરૂપ છે. આગળ ઉપર તો ભગવાન ખુદ પોતાના અનંત હાથો વડે ભરી ભરીને આપવાનો છે. જ્યારે તે અનંત હાથો વડે આપવા માંડશે, ત્યારે મારા આ બે હાથ નકામા અને અપૂર્ણ પુરવાર થશે. આજે તો કેવળ એક હથ તૈયાર કરવાનું કામ થઈ રહ્યું છે. પરમેશ્વરનું બળ આ કામની પાછળ છે એમ પ્રતિજ્ઞાએ અનુભવું છું. આજના પવિત્ર દિવસે પ્રથમ એની પ્રાર્થના કરું છું કે 'ભગવાન જમીન તો મને ભોડો આપે, ન આપે. જેવી તારી ઇચ્છા હોય તેમ થવા દે, પણ તારી પાસે મારી એટલી જ મિત્ર છે કે હું તારો દાસ છું, મારી હસ્તી મટે, મારું નામ મટે, તારું જ નામ દુનિયામાં ચાલે, તારું જ નામ રહે, બીજા પણ જે રાગ-દ્વેષાદિ વિકાર મારા મનમાં રહ્યા હોય તે બધામાંથી તુ'આ બાળકને મુક્ત કર. આ સિવાય બીજી કોઈ પણ ઇચ્છા હું મારા મનમાં રાખું તો તારા જ સોગન છે.' આ હું બોલી તો તુલસીદાસની બાપામાં રહ્યો છું, પણ એ મારા આત્મા બોલી રહ્યો છે.

चहौं न मुगति मुमति संपति कह्यु,
रिधि भिधि विपुल बडाई । *

અમને બીજી કોઈ વસ્તુની જરૂર નથી. તારા ચરણો પર સ્નેહ વધે પ્રેમ વધે.

‘संत सदा सीस छिपर, राम-हृदय छेछ ।’

હોશ મને પૂછે છે કે તમે દિલ્લી દ્યારે પહોંચશો ? હું કહું છું ‘મને ખમર નથી. તમને એની જ ખમર ઉપર આધાર રાખે છે. દબે મરી કંઈક ઉમર પણ

* બાપીનું પદ નીચે પ્રમાણે છે :

रेतु रहित अनुगग गगनद, बडे अनुदित अविचार । - चित्तयपत्रिका

યઈ છે, શરીર પણ થોડું ચાકચું છે. પણ અંતરમાં આ જ વૃત્તિ રહે છે અને નિત્ય એનો જ અનુભવ કરું છું. જરા પાંચ મિનિટ વિશ્રામ મળે છે, થોડું પણ એકાંત મળે છે કે મનમાં એ જ વાસના બેઠે છે કે મારો બધો અહંકાર ખતમ થઈ જાવ, આ સિવાય કોઈપણ વિચાર મનમાં આવતો નથી. આજે પરમેશ્વર સાથે હું કેવી ભાષા બોલી રહ્યો છું ! મનુષ્યની વાણીથી શું વર્ણન કરી રહ્યો છું ? હું કહી રહ્યો છું કે આજે મધ્યર સાથે બાપુની દસ્તીનો અનુભવ થઈ રહ્યો છે. મારા પર તેમના નિરંતર આશીર્વાદ રહ્યા છે. હું તો સ્વભાવથી જ એક જંગલી જાનવર જેવો રહ્યો છું. મને સભ્યતાનું જ્ઞાન નથી. મોટા મોટા લોકોના સંપર્કથીયે હું બીઠું છું. પણ આજકાલ નિ થંક બનીને ગમે તેના ધરમાં ઘૂસી જઈ છું. જેમ નારદમુનિ દેવ, રાક્ષસ, માનવ, સૌના ધરમાં આલ્ખા જતા, તેમને ક્યાંયે પ્રવેશબંધી નહોતી તેવી જ સ્થિતિ મારી છે. આ બધો બાપુના આશીર્વાદનો ચમત્કાર છે. મને ખાતરી છે કે મારા કામથી દુનિયાના જે કોઈ પૂણામાં તેઓ એકા દશે, ત્યાં તેમના હૃદયને સમાધાન થતું હશે.

મારગમેં તારણ મિલે, સન્ત રામ દોઈ ।

સન્ત સદા સીસ કપર, રામ હૃદય દોઈ ॥

મીરાબાઈનું આ વચન મને બરોબર લાગ્યું પડે છે, અને પણ માગમાં એ જ તારણ મળ્યા. ભગવાનની કૃપાથી એકતા આશીર્વાદ મારા માથા પર રહ્યા છે તે બીજાનું સ્થાન મારા હૃદયમાં રહ્યું છે.

આ બધી તેની જ પ્રેરણા

આજે હું કંઈક બોલી રહ્યો છું ખરો પણ મુશ્કેલીથી બોલી શકું છું. જે બોલું તે બરાબર બોલું એવો પ્રયત્ન તો કરીશ. મને ધણીવાર લાગે છે કે હું ફરવાનો સાથે સાથે કંઈક બોલી પણ લઉં છું. પણ એનાથી શું પરિણામ આવતું હશે ? મધં કાલની જ વાત લો. અમે એક ગ્રામમાં રોકાયા હતા. ત્યાં આખો દિવસ ખાલ્યો અને મારું એક વ્યાખ્યાન પણ થયું. એ લાપણુને પરિણામે કહો કે મને તેમ કહો, ચાર એકર જમીન મને મળી. વ્યાખ્યાન પૂરું કરીને હું ઉતારા પર આખ્યો અને હિપનિષદનું ચિંતન કરવા

લાગ્યો. (આજકાલ મેં भारी સાથે ઉવનિષદ્ ગાખ્યા છે) દશેક મિનિટ થઈ દરો અને એક ભાઈ આવ્યા. તે અમારી પ્રાર્થનામાં પણ નહોતા આવ્યા અને ભાષણ પણ નહોતા સાંભળી શક્યા. કહેવા લાગ્યા કે 'જમીન આપવા આવ્યો છું.' એ ભાઈ છ માઇલ દૂરથી આવ્યા હતા. પોતાની ૬ એકર જમીનમાંથી ૧ એકર મને આપી ગયા. મેં 'વિચાર્યું' કે આ કોની પ્રેરણાથી થઈ : છું? જ્યાં હું આખો દિવસ રહ્યો અને વ્યાખ્યાન સંભળાવ્યું ત્યાંથી ચાર એકર મળ્યા અને જ્યાં મારું વ્યાખ્યાન નહોતું થયું ત્યાંથી એક ગરીબ આવીને ૬ એકરમાંથી ૧ એકર આપી ગયો છે! આ ધનના ખની ન ખની એટલામાં તો એક ખોળ ભાઈ થયે દૂરથી આવ્યા અને પર એકર આપીને ચાલ્યા. હું વિચારવા લાગ્યો, કે લોકોનાં દિલ પર કઈ વસ્તુની અસર થાય છે? માણસને શબ્દની શા સારુ જરૂર પડવી જોઈએ? જો કવળ છત્રન શુદ્ધ થઈ ગયો તો એક શબ્દ પણ બોલવો ન પડે અને સંકલ્પ માત્રથી ધર ખેડાં જ કામ થઈ ગયો. પણ તેવું શુદ્ધ છત્રન પરમેશ્વર જ્યારે આપશે ત્યારે આપશે, આજે તો તે મને ફેરવી રહ્યો છે. મારવાની પ્રેરણા આપી રહ્યો છે. તેથી મને એવો સંદેહ નથી કે મારા માનવાયા કાંઈ નહોં થાય. જે થવાનું છે કે થઈ રહ્યું છે, તે બધું એની જ પ્રેરણાથી થઈ રહ્યું છે.

જો કે મારી બૂખ તો બહુ ઓછી છે, પણ દરિનારાવણની બૂખ ખૂબ વધી છે. એટલે જ્યારે મને લોકો પૂછે છે કે 'તમારો સંકલ્પ કંટસો છે, તમને કેટલી જમીન જોઈએ?' ત્યારે હું જવાબ આપું છું, 'પાંચ કરોડ એકર.' હું ફક્ત ખેતીલાયક જમીનની વાત કરું છું. જો કુટુંબમાં પાંચ ભાઈ હોય તો મને છઠ્ઠો માની લો અને ચાર હોય તો પાંચમો. આમ આ કુલ ખેતીલાયક જમીનનો પાંચમો કે છઠ્ઠો દિસો થાય છે.

હિંદુસ્તાનની પ્રકૃતિને અનુકૂળ

આ કામ સાધારણ દાનનું કામ નથી, ભૂદાનનું છે. આપણે કામને એક દિવસ પણ ખત્યાવીએ તો બહુ પુણ્ય મળે છે. જો એક દિવસના અન્નદાનનું આટલું મૂલ્ય હોય, તો એક એકર જમીન, જેનાથી એક માણસનો આખો જિંદગીનો ગુખરો થઈ શકે છે તેનું કેટલું મૂલ્ય થશે? માટે દરિનારાવણ સારું બધા તરફથી કાંઈ ને કાંઈ મળતું જોઈએ. એનું જ નામ 'યસ' છે.

માટે દરેક વ્યક્તિને કહું છું કે મને કાંઈક ને કાંઈક આપો. હિંદુસ્તાનમાં આ એક લાગે મોટી કાનિ થવાની છે. હું મારી નજર આગળ એ દૃશ્ય જોઈ રહ્યો છું. એક કાંતિ એ કે જે રાષ્ટ્રમાં થઈ ગઈ. બીજી તે અમેરિકામાં થઈ રહી છે. હું જાને કાનિએ જોઈ રહ્યો છું. પણ જાનેમાંથી એકેય હિંદુસ્તાનની પ્રકૃતિને અનુકૂળ નથી અને અહીંની સભ્યતાને અનુકૂળ નથી. હું માનું છું કે હિંદુસ્તાનની પ્રકૃતિમાંથી એક એવો કાંતિકારી રસ્તો પ્રગટ થવો જોઈએ કે જેનો આધાર કેવળ પ્રેમભાવ હોય. જે લોકો સ્વેચ્છાએ જમીનો આપવા લાગે જાય તો જોતજોતામાં હિંદુસ્તાનની હવા બદલાઈ શકે છે, અને હિંદુસ્તાનને હાથે આખી દુનિયા માટે મુક્તિનું દાર ખૂંટી શકે છે. આટલી મહાન આકાંક્ષા આ યશમાં બરેલી છે અને હું જોઉં છું કે તે સફળ થવાની છે. એથી બધાને મારી વિનંતિ છે કે ભૂદાનના આ પ્રશ્નને સમજે અને તેની ઉપર ધ્યાન આપે. આપણા સાધારણ કામો તો રોજરોજ આલના જ રહેશે, પણ આ એક એવું આવશ્યક કર્તવ્ય છે, કે જેનાથી હિંદુસ્તાન તો બચી જ જશે, પણ બીજાદેશોને પણ બચાવના રસ્તો મળી જશે.

રોજીનું મૂળ : અર્થ-વ્યવસ્થામાં

જ્યાં હું જઉં છું ત્યાં લોકો મને સંભળાવે છે કે કાર્જાજનર ધમધોકાર ચાલે છે. લાંચ ધૂન અપાય છે. પણ એની મારા દિલ પર કશી અસર પડતી નથી. હું એમ માનવા તૈયાર નથી કે હિંદુસ્તાનનું દિલ જમડી ગયું છે. હું એ પણ નથી માની શકતો કે શ્રીમતોનાં દિલ જમડી ગયાં છે. હિંદુસ્તાનની ભૂમિ અત્યંત સુજલા, સુફલા, મધ્યજાતીતલા છે. રોજ આપણે તેનાં મુજગાન કરીએ છીએ પણ એ કાંઈ એની મોટી સંપત્તિ નથી. હિંદુસ્તાનમાં જે પારમાયિક સંપત્તિ છે તેની જ કિંમત સૌથી વધારે છે. જુઝગોએ ઘણી પારમાયિક સંપત્તિ આપણને વારસામાં આપી છે ટૂંકમાં દેશમાં કાર્જા-અજાર અને લાંચ-ફરન ચાલવા છતાં પણ હિંદુસ્તાનના લોકો બધા બગડી નથી ગયા.

આપણે આ જાણવું મૂળ શોધવું જોઈએ. લીન યુ તરિ લખ્યું છે કે હિંદુસ્તાન 'God-intoxicated' (ભગવાનની મદિરાથી મગ બનેલો) દેશ છે. એનું એ વર્ણન હિંદુસ્તાનની આજની જનતાનું વધાર્યું

ચિત્રણ છે. આજે પણ આપણી જનતા ઇશ્વરપરાયણ જ છે. પણ આટલી અનીતિ ફેલાયેલી દેખાય છે તેની મતલબ એ જ છે કે હિંદુસ્તાનની અર્થવ્યવસ્થા બગડી ગઈ છે, વહીવટ બગડી ગયો છે. માટે જ લોકો પ્રવાહમાં તણાઈને ભૂથો ફરી બેસે છે. આપણે આર્થિક વ્યવસ્થા બદલી શકીએ તો તમે બેસો કે હિંદુસ્તાનના લોકો આખી દુનિયામાં એક નગ્નો પૂરો પાડી શકે એમ છે.

શોષણરહિત સમાજ

માટે ગાંધીજી પછી સર્વોદય સિદ્ધાંતમાં માનનારા અમે કેટલાક લોકોએ એક સમાજ બનાવ્યો છે. એમાં ઠોઠ ઠોઠને દેષ નથી કરવું. સૌ પરસ્પર પ્રેમ રાખે છે. ઠોઠ ઠોઠનું શોષણ નથી કરવું. અને વિશ્વાસ છે કે શોષણરહિત સમાજ નિર્માણ યત્નાની સાથે જ હિંદુસ્તાનના લોકોની પ્રતિભા પ્રગટ થયા વિના નહીં રહે. માટે અમે સર્વોદયવાળાઓએ નિશ્ચય કર્યો છે કે અમે સમાજ-રચના બદલી શકીશું. અને એમાં વિશ્વાસ છે, નહીં તો અને આમ પ્રુદ્ધે રિમે જમીન માંત્રવાની હિંમત ન થાત. હું જાણું છું કે મારી યોગ્યતા કરતાં ધણું વધારે ફળ મને ઇશ્વરે આપ્યું છે. અને ફળ એણું મળ્યું એવી મારી જરીએ ફિશ્યાદ નથી. લોકોને વિચાર સમજાવવો એ જ મારું કામ છે.

સાગર, ૨-૧૦-૫૧

કતલ, કાયદો અને કરાણા

: ૧૯ :

લોકો અને કહે છે કે ‘તમે કેવા બોટ વખતે આવ્યા ? આ તો ચૂંટણીના વખત છે. તમે વોટ આપવાનું કહેત તો કશુંક પણ કીક હતું. મેં એમને કહ્યું, ‘હું’ સારે ટાંકણે આગ્યો છું. હું વોટનું નથી કહેતો, માત્ર જમીનનું કદ છું. તમે તમારી જમીન આ ટાણે મને આપી દો, તો એના કરતાં સારું ટાણું તમારે માટે બીજું કયું હોઈ શકે ?’ હવે રહી કરાણાની વાત, તે હું કાંઈ કદાજે નથી આગ્યો. જો હું આજે મારું કામ ન કરું, કાલ હિંમત છોડું, તો તે કયે મરોસે જોડું ? આ સરીર હવે યાકી મળ્યું છે. કાલ જાણે કયારે તેડું આવશે ! માટે કાલ પર કામ હોડતામાં કદાપણ નથી. સારા કામનું મુદ્દત ન્યારે કામ થાય ત્યારે જ હોય છે. હું તમારે ત્યાં એવે ટાણે આગ્યો છું કે ન્યારે

કોઈકને ત્યાં લગ્ન હોય તો કોઈકને ત્યાં ચૂંટણીનો વખત હોઈ શકે છે. ટોલસટોયે બરાબર કહ્યું છે કે જે સ્વણે જે કાર્ય યાચ છે તે જ એને મારેનો ઉત્તમ અવસર હોય છે. કોઈક કવિએ પણ કહ્યું છે :

કાલ કરે સો આજ કર, આજ કરે સો અચ ।

પલમેં પ્રલય હોત હૈ, બહુરે કરેગે કવ ॥

મારી સત્તા નથી શૂનકાળ પર, કે નથી અવિધ્યકાળ પર. જે વર્તમાન ક્ષણમાં હું છું તેના પર જ મારી સત્તા છે. એટલે હું તો બરાબર વખતસર જ આવ્યો છું. હું તમને લોકોને જમાડીને કહેવા આવ્યો છું કે હિંદુસ્તાનમાં જો તમે શાન્તિમય ક્રાન્તિ કરવા ચાહતા હો, રક્તમય ક્રાન્તિ દાગવા ચાહતા હો, તો જેની પાસે જમીન છે તે જમીન વગરનાને આપે.

કામના ત્રણ રસ્તા

દુનિયામાં કામ કરવાના ત્રણ જ રસ્તા છે; (૧) કતલ (૨) કાયદો અને (૩) કરુણા. પહેલો રસ્તો કતલનો હોય છે. શું કતલને રસ્તે કોઈ કામ કરવામાં કોઈનું કલ્યાણ થઈ શકે ? કોઈનું કલ્યાણ નથી થતું. ખીજો રસ્તો કાયદાનો હોય છે. હું કાયદો એવો ચાહું છું કે જેને સર્વસાધારણ લોકો માને. કોઈ કામ કાયદો બનાવીને બળબરીથી નથી થતું. કાયદો બનાવવાનો અર્થ તો એ ધાય છે કે લોકો એને ખુશીથી માને અને એનાથી સ્વેચ્છાતિ રચાય.

હવે કાયદો બનાવવો કે બમાડવો એ તમારા જ હાથમાં હોય છે. ધોંશ કે સરકાર એક કાયદો કરે અને તમે તેને ન માનો તો એ કાયદાનો અર્થ જ શો રહ્યો ? સરકારે એક કાયદો કર્યો છે કે ચૌદ વરસથી ઓછી ઉંમરના બાળકોનાં લગ્ન ન થવાં જોઈએ. પણ આપણે તો વીસ વીસ વરસની ઉંમરનાં યુવાનોનાં લગ્ન યાવ એમ ઇચ્છીએ છીએ. એટલે કે કાયદો વધુમાં વધુ નહીં પણ ઓછામાં ઓછાનો બને છે સરકારને કાયદાને રસ્તે લોકોની સેવા કરવી છે. સરકાર કાયદો બનાવશે ત્યારે તે દેશના દરેક દિસ્સાને લાગુ પાડશે એ જ તો કાયદાની ખૂબી છે. પણ કાયદાની મારફત કોઈ ક્રાન્તિ નથી કરી શકતું. તમે જાણો છો કે ભુદના જમાનામાં

શું થયું. જો એ રાજ્યમાં રહીને ક્રાંતિ કરી શકત તો રાજ્ય શું કામ હોડત ? ક્રાંતિકારી કામ કાચકાધી નથી થતું.

હવે તમારી સામે કેવળ ત્રીજો રસ્તો બચે છે—કરુણાનો. તો તમે કરુણાથી જ કામ કેમ કરી નથી નાખતા ? જમીનનો પ્રશ્ન ન હોય તો જો કાંઈ સરકાર આવશે તે સફળ નહોં થાય. પણ જો પાંચ વરસની મદદન મંત્રિ એ જુદી વાત છે. પણ કામડો ન હોય તો જો કાંઈ પણ સરકાર આવે તે ફક્ત બદનામ થવા આવશે અને પાંચ વરસ પૂરા કરીને ખતમ થશે.

જમીનદાર સ્વામિત્વદાન આપે

માટે હું તમને વારંવાર કહું છું કે પોતપોતાના મળ પ્રમાણે જમીન દાનમાં આપો. હું દરેક માણસ પાસે દાન માંગું છું. મોટામોટા જમીનદારો પાસે પણ માંગું છું અને નાના જમીનદારો પાસે પણ. તમે કહેશો કે અમારી જમીન તો સરકારે લઈ લીધો છે, હવે અમે તમને શું આપી શકીએ ? જો જમીન સરકાર તમારી પાસેથી લેશે તેનું કોમ્પેન્સેશન (વળતર) તમને મળવાનું છે. જો તમે ચાહો તો જો જમીન દાનમાં આપી શકો છો, અને કોમ્પેન્સેશનનો હક પણ હોડી શકો છો. આવા દાન નાના મોટા જે ચાહે તે સૌ કાંઈ આપી શકે છે.

ચિરગાંવ, ૧૬-૧૦-૫૧.

સામ્યયોગની સ્થાપના જરૂરી છે

: ૨૦ :

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને બીધે ભારતીય સમાજને એક સ્વરૂપ મળ્યું છે; એનું દર્શન આપણને ગીતામાં થાય છે. પણ દુઃખની વાત છે કે ગીતાએ જે આદર્શ આપણી સામે મૂક્યો અને જેનું દર્શન આપણને શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં મળ્યું તેનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ ભારતીય સમાજમાં જોવા નથી મળતું. એટલું જ નહિ, આપણે આ દેશ ભારતીય આક્રમણનો ભોગ બની બસો અહીંસા વચ્ચે ગુલામ રહ્યો એ દરમિયાન તો આપણી દુર્દશા એની ચરમ સીમા સુધી પહોંચી ગઈ. સફળ એ, દુનિયાની સ્થિતિ અને આપણા સત્યાગ્રહ અંદોલનને કારણે આજે આપણે સ્વતંત્ર થઈ ગયા છીએ; સ્વતંત્રતા આપ્યા છતાંયે જે દુર્ગંધ

આપણા સમાજમાં ઘૂસી ગયા હતા તે ઝોછા નથી થયા. બલ્કે તીવ્ર થઈ ગયા છે. જો આપણે તે તરફ ધ્યાન નહિ દઈએ અને તેના નિવારણનો પ્રયત્ન પણ નહિ કરીએ તો આપણું સ્વરાજ આનંદપ્રદ નહિ થાય, બલ્કે દુઃખપ્રદ જ થવાનો સંભવ છે.

સૌને મોક્ષનો અધિકાર

ભારતવર્ષનો આખો ઇતિહાસ જુઓ. ગીતાએ તો ઝેટલેથી જ શરૂ કર્યું છે કે મનુષ્ય ગમે તે સમાજમાં જન્મ ભલે તે લે, જો એ પોતાનું કામ પ્રેમ, બક્ષિ અને નિષ્કાધૂર્વક કરે તો મોક્ષનો અધિકારી બની જાય છે. એ આખો પાક આપણે ગીતા પાસેથી શીખવાનો છે.

આપણે શુભામ શી રીતે બન્યા ?

પણ આપણે જોઈએ છીએ કે આપણા સમાજમાં દરજ્જા પડતા ગયા છે. દેટલાક લોકો પોતાને જાંયા કહેવડાવવા લાગ્યા અને તેમણે શરીરપરિશ્રમથી પોતાને મુકન કરી દીધા. જેમને શરીરપરિશ્રમ કરવો પડ્યો તે બધા નીચ મનાવા લાગ્યા. જો દેશ સારું પરિશ્રમ કરનારને નીચ માનવામાં આવે તો દેશ પતન તરફ જાય છે. રોમન ઇતિહાસમાં એવું જ થયું અને હિંદુસ્તાનમાં પણ એમ જ થયું. બહારના વેપારીઓ અહીં આવ્યા, અહીંના વેપારીઓ પડવા લાગ્યા. અહીંના વેપારીઓ માટે અહીંના લોકોના દિલમાં કાંઈ વિશેષ પ્રેમ હોઈ શકે તેમ નહોતું, કારણ કે એમણે આમચનાતાના જીવન સાથે એકરૂપ થવાની કદી કોશિશ નહોતી કરી. પશ્ચિમ એ આવ્યું કે વિદેશી વેપારીઓની સરખામણીમાં અહીંના વેપારીઓ હારી ગયા અને દેશ શુભામ થયો.

સેવાઓનું આર્થિક મૂલ્યાંકન અશક્ય

જો સાધારણ જનતામાં ઉપરના લોકો માટે સફલાવના હોત તો રાષ્ટ્રના રક્ષણ માટે બલિદાન કરવા એ લોકો આમળા આવત. પણ અહીં તો ચામડાનું કામ કરનાર હરિજનો કરતાં, ખેતીનું કામ કરનાર ખેડૂતોને જાયા માન્યા અને સફામનું કામ કરનાર ભંજીઓને નીચા માન્યા. આમ કાંઈ ઊંચા તો કાંઈ નીચા દરજ્જાના મનાવા લાગ્યા. શ્રમની પ્રતિષ્ઠા ન રહી. પરિણામે

પતન થયું. આજે પણ એ સ્થિતિ કાયમ છે. જો કે ત્રીધીજના આગ્યા બાદ કેટલાંક લોકો પરિશ્રમ કરવામાં હિનતા નથી માનતાં અને કેટલાંક પરિશ્રમ કરે છે પણ ખર્ચ, પણ સામાન્ય લોકો ના એમ જ માને છે કે પરિશ્રમ કરનારા યોગ્યતામાં નીચ છે. એટલું જ નહીં, એમના કામનું આર્થિક મૂલ્ય પણ ઓછું મનાયું. હિન્દુસ્તાનમાં પહેલાં કદી એવું નહોતું કે કોઈ બાલક કે ધર્મશિક્ષક ખેડૂત કરતાં પોતાને ઊંચો માનતો હોય. એને તો અપંગિરી બનીને રહેવાનું હતું. પણ આજે તો જે શિક્ષણ મેળવે છે તે પણ પોતાના શિક્ષણની વધારે ઓછી કીમત આકે છે. એ બાવના ખૂબ ધાનક છે. ન્યાય સુધી આર્થિક અને સામાજિક જીવન એકરસ નથી થતું ત્યાં સુધી સમાજ શક્તિશાળી નથી થઈ શકેતો.

સમાજમાં આજે જે ખ્યાલ છે કે ઊંચા વર્ગવાળાઓને જીવન માટે વધુમાં વધુ વેતન અને શ્રમનિષ્ઠો માટે ઓછામાં ઓછું વેતન જોઈએ તે આપણે કાઢી નાખવો જોઈએ, અને સામ્યપાત્ર સ્થાપિત કરવો જોઈએ. થવું તો એમ જોઈએ કે જો કોઈ મનુષ્ય કંઈક નૈદિક અને નૈતિક પરિશ્રમ કરે તો એનું કંઈ મૂલ્ય જ ન આકેવું જોઈએ. રૂપતાને બચાવનારની દ્રષ્ટિ મિનિટની સેવાનું મૂલ્ય કોણ, શી રીતે માપી શકે? એવી સેવાનું મૂલ્ય આર્થિક પદ્ધતિમાં કમ્બુ એ જ ખોટું છે. એ રીતે બાળકનું પાલન કરનાર માતાના પરિશ્રમની કિંમત ન થઈ શકે, કે ન થાય આપણા ગૃહપતિની સેવાની કિંમત, કે જેમનું ચિંતન રાષ્ટ્રવિકાસ માટે સતત ચાલતું રહે છે. આ ત્રણે સેવાકાર્યોનાં પ્રકારમેદ હોઈ શકે છે પણ તેની કિંમત પૈસામાં ન અંકારી જોઈએ. એ બામતમાં કોઈ પ્રકારનો મતમેદ ન હોઈ શકે.

કિસાન, લાંગી અને રાષ્ટ્રપતિને એક જ ન્યાય

જેમ કેળાં અને પથ્થરની સરખામણી ન થઈ શકે પણ પથ્થર ભરે સોનાનો હોય કે ચાંદીનો હોય, બન્ને વસ્તુઓની ત્રણીએ જ વિજ છે, તે જ રીતે લગી, માતા, ચાકર, ગ્રેડેસર વગેરેનાં એવા અસંખ્ય સેવાકાર્યો છે કે જેનું મૂલ્ય પૈસામાં ન અંકાય. માટે હોવાનું તો એમ જોઈએ કે જે વ્યક્તિ નિષ્ઠાપૂર્વક સમાજની સેવા કરે તે પોતાની રાજીની હકદાર બની શકે.

એ પ્રમાણે જે રાષ્ટ્રપતિ પોતાના રાષ્ટ્રની સેવા પૂરી શક્તિથી કરે, એને એ સેવા માનસિક જ હોય તો એમને જીવનનિર્વાહ માટે જરૂર જેટલી મજૂરી મળતી જોઈએ. જે ન્યાય કિસાન, હાંથી માટે હોય તે જ રાષ્ટ્રપતિ માટે હોવો જોઈએ. મેં પ્રોફેસર, ન્યાયાધીશ, કિસાન, લેખક અને સંપાદક વચ્ચે રૂપે બધાં કામ કર્યાં છે, પણ તેમાંથી કોઈ પણ એક કામ બીજા કરતાં વધારે યોગ્યતાનું હતું એવો અનુભવ મને કદી નથી થયો. બધાનો સમાન માનસિક આનંદ મેં અનુભવ્યો.

કામના પ્રકાર પ્રમાણે શરીરશ્રમના અનુભવમાં ફેરફાર હોય એ સાચું, પણ એને લીધે માનસિક આનંદ ધરી ન શકે. જ્યારે મને કોઈ જરૂર કરતાં વધારે ઓછો આપવા ઇચ્છે છે ત્યારે મને એનું શું કરવું તે સમજું નથી. હું તે લાઇ નથી શકતો. મારે જેટલા દર્દીની જરૂર હોય એનાથી વધારે મને શું કામ મળવું જોઈએ અને કોઈ આવે તો મારે તેના સ્વીકાર શું કરવાં કરવો જોઈએ, એ જ મારી સમજમાં નથી આવતું. થવું તો એમ જોઈએ કે આજનું આજે અને કાલનું કાલે અને દરેક કામનું આર્થિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્ય સમાન હોય. ગીતાએ સ્પષ્ટ રૂપે સમજાવ્યું છે કે જે નશાય પોતાને માટે તે જ બીજાને માટે લાગુ પાડવો જોઈએ.

સ્વરાજ પછી સામ્યયોગ

હવે, સ્વરાજ પછી આપણે સામ્યયોગની સ્થાપનાનો આદર્શ નગર સામે રાખવો જોઈએ. એને જ આપણે સર્વોદય કહ્યો છે. તમે સામ્યયોગ સ્વચ્છ વાપરો કે સર્વોદય, એની જ સ્થાપના કરવા માટે હું શામેલામ ફરી રહી છું.

ભૂદાનથી ભૂમિવાનોનું કલ્યાણ

આજકાલ હું ભૂદાન માંડુ છું. જેની પાસે જમીન નથી એમને ભૂમિ અપાવવા ઇચ્છું છું. આખર આ બધી ખટખટ શું કામ કરી રહી છું ! એટલા માટે કે આજે સમાજમાં ઝિંઝા અને નીચા એવા જે વર્તમાન છે તે મટવા જોઈએ. જે જેની ન હતો હોય એના દાવમાં જમીન દોવ એ શી રીતે બની શકે ! અને જેને જેની કરના નથી આવડતું એ બીજા પાસે કામ કરાવે, અને જેને આવડતી હોય તે મજૂર તરીકે કામ કરે. પાકના ઉત્પાદ

ઉપર એમનો ડોઠ દક નથી હોતો તેથી જ તેઓ પૂરી લગનથી દામ નથી દરી શકતા. વગી એમને મજૂરી પણ પૈસામાં આવતી છે. ખરેખર આ બધું કેમ સહ્યું જાય ? જો આ નિર્ધારને આપણે અટકાવી દેખએ તો કંઈ અન્યાય થાય ખરો ? જેની પાસે જમીન હોય તેને જો હું દહુ કે 'ભાઈ, તું તારી સો એકરમાંથી વ્યાસ રાખ અને પચાસ આપી દે.' તો શું એમાં હું મિત્ર તરીકે એની ઉપર પ્રેમ પ્રગટ નથી કરતો ? જો તે કહે કે આજ સુધી મારું જીવન જેવું ધણું તેવું જ હું નભાવવા છત્તું છું, તો હું એને સમજાવીશ કે 'ભાઈ, જેના શરીરનું વજન જરૂરી વધારે વધી ગયું હોય, તેનું વજન ઘટાડવું એ એનો ઉાર દયા કરવા, પ્રેમ કરવા બરાબર જ છે. એ જ રીતે જેનું વજન ઘટી ગયું હોય તેના જ્ઞાનમાં કાંઈક માંસ ભરવું એ પણ આપણું કર્તવ્ય થઈ જાય છે. તો વધુ પડતાં વજનવાળાએ પોતાનું વજન ઘટાડવા માટે પોતાની રહેણીકરણીમાં કંઈક તો ફરક કરવો જોઈશે.

હાથીની ચાલે ચાલનાર જો ઘોડાની ચાલે દોડવા લાગે તો એ પન્વિતન એણે સહ્યું સ્વીકારવું જોઈએ. તમે વિચારો, કે શું ઈશ્વરની ચોખ્ખા એવી હોઈ શકે કે ટેટલાંક લોકો પાસે જમીન હોય અને ટેટલાંકની પાસે ન હોય ? હું એમ નથી કહેતો કે જે લોકો પાસે વધારે જમીન છે તેમણે તે બધીયે અન્યાયપૂર્વક જ મેગવી છે, મહેનતથીયે મેગવી હોય, પણ એમાંથી એ સિદ્ધ નથી થતું કે એને એ રાખવાનો દક મળી ગયો. જે જમીન તમારી પાસે છે તે ખીજની છે અને તમારે તે પ્રેમપૂર્વક તેમને આપી દેવી જોઈએ. ભલે આજે તમે તેના માનિક દો. હું એમ પણ નથી કહતો કે સૌને સમાન ભૂમિ મળવી જોઈએ. રાજીનની સમાનતા હું નથી ચાહતો પણ આગામી સમાનતા જરૂર છે. આ પાંચે આંખોએ નિહકૃષ્ણ સમાન ન હોવા છતાં પણ એકજીમના સહકારથી રહે છે અને લાખો દામ દરી આવે છે. પાંચે સમાન નથી, પણ એવું યે નથી કે એક એક ઈંચ લાંબી હોય અને બીજી એક ફૂટ એટલે કે જો સમાનતા ન હોય તો વધારે પડતી અસમાનતા પણ ન હોવી જોઈએ, પ્રમાણસંગતા પણ હોવી જોઈએ. એ પાંચેના અલગ અલગ સક્રિય છે, એ બધીય સક્રિયને રિકાસ થવો જરૂરી છે. એને જ પંચાયન ધર્મ કહે છે.

લગવાનની યોજનામાં જ વિકેન્દ્રીકરણ

આપણે જો એ સમજી લઈએ કે દરેકની સામાજિક અને આર્થિક ચોગ્યતા સમાન છે તો આ બેદો મટી શકે છે. આ જૂમિદાનમાં જ આપ સૌ મારી સાથે થઈ જાઓ તો એક એવું મહાન આદિલન ખડું થઈ જશે કે જેનાથી હિન્દુસ્તાનના બધા કાયડા બીકથી જશે. તમે આદિસાની શક્તિથી જ સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું, જ્યારે દુનિયાના ખીજા દેશોને તો સ્વતંત્રતા મેળવવા સારું હિંસાના રસ્તા લેવા પડ્યા. પણ એટલું નફકી માનજો કે સ્વતંત્રતા માટે આટલાટલા લશ્કો વહોર્યા છતાં પણ તમે જો ખીજું પગલું, આર્થિક અને સામાજિક સમાનતા મેળવવાનું, ન જાવો તો તમારું સ્વાતંત્ર્ય બચમાં છે. તેને સારું પરમેશ્વરની વિકેન્દ્રિય યોજનાની માફક આપણે પણ વિકેન્દ્રિય યોજનાનો અમલ કરવો જોઈશે, સદ્દારી સંસ્થાઓ દ્વારા આર્થિક નિયંત્રણ સ્થાપિત કરવું જોઈશે.

જો પરમેશ્વરની યોજનામાં વિકેન્દ્રીકરણ ન હોત તો એને પણ મુંઝમુશી દિલ્લી અને દિલ્લીથી કલકત્તા બાંટવું પડત. પણ એણે તો દરેકને બે હાથ બે હાથ, બે આંખ આંખીને પરસ્પર સદ્દાર કરવા કહી દીધું. જો તે કપાલ એકને ચાર હાથ અને બીજાને ચાર આંખ આપત, અને એવું હોય તો આંખવાળાની મદદથી એવાનું અને સાંભળવું હોય તો કાનવાળાની મદદથી સાંભળવાનું કહેત, તો આજે જેમ એ ક્ષીરસાગરમાં જઈને નિશ્ચિંત સૂતો છે, તેમ ન થઈ શકત. આપણે સદ્દારની આ ખૂંખને સમજવી જોઈએ, આજના રાજનીતિજ્ઞો ‘વન વર્લ્ડ’ (એક દુનિયા)ની વાતો કરે છે. પણ પરમેશ્વરને માટે ‘વન વર્લ્ડ’ તો નક્કર સહિન આખું ત્રિભુવન જ હોઈ શકે. તમે દરેકના કરી શકો છો કે જો પરમેશ્વરે કેમ એકને જ અક્રમ વેચવાનો ઈર્મરો આપી દીધો હોત તો એના પુરવડા ખાતામાં કેટલા દાળા-મગર ચાલત, વહે ચલામાં કેટલા ગોટાળા થાત ? સારીશ કે એ બધાનો દક્ષિણ સર્વસાધારણ ઉદ્યોગ ખીલવામાં છે અને તેનું પહેલું પગલું જૂમિદોનોતો જમીન મળવી એ છે, તથા ખીજું પગલું છે ગામડામાં સંપૂર્ણ મામોલોગો ચાલુ કરવા તે.

ભૂમિપુત્રનો અધિકાર

હું જે તમને કહી રહ્યો છું કે ભૂમિમાતાના દરેક પુત્રનો એની ઉપર હક છે તે મારો પોતાનો ખાનગી વિચાર નથી. એ તો એક વૈદિક કથન છે. કોઈપણ હોકરો કોઈ જીભ લાંછને માતાની સેવા કરતાં રોકી ન શકે. હું તો એટલે સુધી કહીશ કે કોઈપણ માણસ કોઈની પણ જમીન મજિ તો એને મળવી જોઈએ અને એને તે આપવી એ જમીનવાળાઓનું કર્તવ્ય છે. શુ પાણી મજિ ત્યારે કોઈને નાં પડાય છે ? ના પાડનાર કેટલો શરમિદો શક્ય જાય છે એ તમે જાણો છો. તેમ જ જમીન મજિ ત્યારે પણ ના કેરેવામાં શરમ લાગવી જોઈએ. વચર પરિથમે 'આવાનું ન આપવું' એ હું સમજી શકું છું પણ કોઈ પરિશ્રમ કરવાનું સાધન મજિ, તો તેને તે મેળવી આપવું એ આપણો ધર્મ છે. કોઈપણ મનુષ્ય જમીન મજિ તો એના પુત્રને માટે પાંચ એકર જમીન આપવી એ સરકારનો પણ ધર્મ છે. સરકારની એ જવાબદારી હોવી જોઈએ.

સામ્યયોગથી ભારત જગદ્ગુરુ

પણ આજે સરકાર એમ નથી કરી શકતી. આખરે સરકાર છે કોણ ? અહીંની સરકાર અહીંની જનતાની લાવના પર જ ટકી રહી શકે છે. એકવાર જનતા એમ માની લે કે જમીન પર સૌનો હક છે અને તે ગદયા-મદિયા બોડેલા કમજામાં ન રહી શકે, તો પછી સરકારેથી તાળાની ચાવી સો સમાજના હાથમાં જ છે હું એ તાળું કુચીથી ખોલવા મિત્રું છું. હયોડાધી તોડવા નથા માંગતો. માટે જો તમે સૌ મદદ કરો તો આપણે સફળ થઈ શકીએ. અહીં સામ્યયોગ સિદ્ધ થઈ શકે છે અને દુનિયામાં દિ-દુસ્તાન ગુરુનું સ્થાન મેળવી શકે છે. દુનિયાને અત્યારે અપેક્ષા છે કે દિ-દુસ્તાન પાસેથી માર્ગદર્શન મળે. માટે તમે સૌ જથ્થા કાર્યક્રમો હોડીને આ કાર્યક્રમને અપનાવો, તો આપણે મીઠીજીનું સ્વપ્નું સિદ્ધ કરી શકીશું. મીઠીજીના વિચારમાં ખાનનારાઓએ પૂરી શક્તિથી આ કામમાં લાગી જવું જોઈએ.

શિક્ષા નહીં, દીક્ષા

આજે કાર્તિક પૂર્ણિમાનો દિવસ છે અને મહાત્મા નાનકનો પણ જન્મદિન છે. મારો નિશ્ચિત અભિપ્રાય છે કે જે કામ મેં પરમેશ્વરને સારારો ઉપાડ્યું છે તેને દુનિયાના સૌ સત્પુરુષોનો આશીર્વાદ છે. આજે જ્યારે નાનકના જન્મદિવસે હું અહીં આવી પહોંચ્યો - એવી કોઈ યોજના તો પહેલેથી નહોતી. - તો નાનકના આશીર્વાદ પણ મને ખાસ કરીને મળી ગયા.

નાનકનું પુણ્યસ્મરણ

વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ નિમિત્તે હું પહેલીવાર જોલમાં મયો ત્યારે અનેક લાખાઓ અને ધર્મગ્રંથનું અધ્યયન કરવાની તક મને મળી. ત્યારબાદ મારું એ અધ્યયન ચાલુ રહ્યું. ત્રીજા અધ્યયન માટે જોડેલો સમય જોઈએ તેટલો મને મળ્યો. પહેલીવાર મને શિરોમણિ ગુરુદ્વારા સભા તરફથી નાગરી લિપિમાં લખાયેલી 'ગ્રંથસાહેબ'ની નકલ મળી. આદિથી અંત સુધી એ ગ્રંથને હું જોઈ ગયો. ત્યારબાદ મહિનાઓ સુધી લિપિઓની ઉપાસનાનું અધ્યયન કરવા અને અનુભવ મેળવવા, સવારની પ્રાર્થનામાં જપુછનો પાઠ કરતો. મારે નામદેવના ભજનોનો સંગ્રહ કરવો હતો. નામદેવનાં લગભગ બધાં ભજનો મરાઠીમાં છે પણ કેટલાંક હિન્દુસ્તાનીમાં પણ છે. તે જોવા અને તેમાંથી ચૂંટવાની દૃષ્ટિએ હું ફરી એકવાર 'ગ્રંથસાહેબ' જોઈ ગયો. આમ નાનકની સાથે મારી હૃદયની ઓળખાણ થઈ ગઈ અને આજે એમના જન્મદિવસે અહીં આવી પહોંચ્યો છું તેને હું ગદ્ગદ થઈને શુભ શુભન માનું છું.

હું અહીં ક્યા કામ માટે આવ્યો છું તે તો તમે જાણો છો. દિલ્હી-વાળાઓ તરફથી જ્યારે સંદેશાની માર્ગણી થઈ ત્યારે મેં તેમને એક નાનો સરખો સંદેશો લખી આપ્યો. તેમાં મેં કહ્યું છે કે "હું શિક્ષા નહીં, દીક્ષા માગવા આવું છું, દીક્ષા આપવા આવું છું." શિક્ષા અને દીક્ષા વચ્ચે મેં જે તફાવત દેખાડ્યો તે બહુ મહત્વનો છે. પહેલાં ધણી લોકોએ કહ્યું કે તેમને હું કોઈ આગ્રમ કે મંત્રમંદિર માટે જમીન એકી કરવા આવ્યો હોત

તો જુદી વાત હતી. પણ આ તો આપણો યજ્ઞ ચાલી રહ્યો છે. કોઈ નાનુસનું કામ નથી. હું હિન્દુસ્તાનના દરિદ્રનારાયણ વતી તેમનો હક માંગું છું. એમાં ક્ષિણનો કોઈ સવાલ જ નથી. આ કામ કેવળ જમીન એકઠી કરવાનું નથી, બલકે એક વિચાર ફેલાવવાનું છે. એક નવી રીત અજમાવવી એ આનો ઉદ્દેશ છે. હું એની શોધમાં છું કે આપણી સાથે જે મોટા મોટા કાયદાઓ છે તેમાંથી કોઈ એકનો પણ ઉકેલ ગાંધીજીના શાખખ્યા, હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિને અનુરૂપ એવા, અહિંસક રસ્તે આવી શકે છે કે નહિ.

નિરાશ્રિતો અને એવાતો વચ્ચે

ગાંધીજીના ગયા પછી હું અહીં આવી પહોંચ્યો અને નિરાશ્રિતો વચ્ચે કામ કરવાનો પણ વિચાર હતો. કામ થોડું થયું થયું પણ ખરું. પણ હું જે ચીજ શોધતો હતો તે મને ન મળી. એ બધું કામ સરકારી અમલદારો સાથે સંબંધ રાખીને કરવાનું હતું. તેથી તેની પોતાની મર્યાદાઓ હતી. થોડા જ દિવસોમાં મેં જોઈ લીધું કે મારે બીજો જ કોઈ રસ્તો શોધવો જોઈએ.

તે દરમિયાન એવ લોકોમાં કામ કરવાની તક મળી. તેમાં પણ સરકારી અધિકારીઓ સાથે સંબંધ રાખવાનો સવાલ હતો; પણ કામ મર્યાદિત હતું અને તે વખતે એ તરફ કોઈનું ધ્યાન પણ નહોતું પડ્યું બલકે જરા તિરસ્કાર જેવું હતું. પરમેશ્વરની કૃપાથી આજે એ તિરસ્કાર નથી રહ્યો. મને લાગ્યું કે એ કામ વડે અહિંસાની શક્તિ કંઈક પ્રગટ થઈ શકે છે. આજે પણ એ લોકોમાં કામ થઈ રહ્યું છે. અમારા માણસો ત્યાં કામમાં લાગ્યા છે. મેં જે બલામણી કરી તેના ઉપર સરકાર તરફથી પૂરો અમલ ન થયો, તેમણે એમાંથી કેટલીક વાત માની, કેટલીકનો અમલ કર્યો. છતાં ત્યાં ઠીક ઠીક કામ થયું એમ જ કહી શકાય. પરિણામ એ આવ્યું કે મુસલમાનોમાં જાડે છું ત્યારે તેઓ માન છે કે આ માણસ કોઈ જાતનો બેદરબાવ નથી રાખતો. આ વાતનો અનુભવ મને અજમેરના દરગા-શરોફમાં થયો. ત્યાં દરેક મુસલમાને મારો સત્કાર કર્યો અને એમના વિવાજ મુજબ દરેકે મારો હાથ ચૂમીને પોતાનો પ્રેમ પ્રગટ કર્યો. પછી એનું પરિણામ મેં હૈદરાબાદમાં જોયું. હું ત્યાંના હિંદુઓનો વિશ્વાસપાત્ર તો હતો જ-કારણ કે હું એમના જ ધર્મમાં ઈશ્યો છું, -મુસલમાન બાપ્તિસ્ટોએ પણ મારામાં પૂરો વિશ્વાસ વ્યક્ત કર્યો.

તેલંગણામાં ચિંતામણિ પ્રાપ્તિ

છતાંમ હું શોધવા લાગ્યો કે કોઈ એવી રીત હાથ આવવી જોઈએ કે જેને અદિ સાત્ત્વ કાન્તિનો-સર્વોદયનો ક્રિયાત્મક આગ લાકડી શકાય. મેં એ પણ સમજી લીધું હતું કે જે તેમ થશે તો ખાદી, આમોઘોગ વગેરેનું પણ કામ આગળ વધશે, નહીં તો કોઈ ખાદીનાથે ભાવ નહીં પૂરે અને આમોઘોગનાથે નહીં. પણ જ્યારે તેલંગણાની યાત્રાનો અવસર આવ્યો ત્યારે એમાં કાંઈક શોધન થયું અને એક ચીજ હાથમાં આવી ગઈ ત્યારથી હું એની પાછળ લાગ્યો છું. મને એક જીવનકાર્ય જેવું મળી ગયું છે મેં સમજી લીધું છે કે આટલું કામ કરતાં કરતાં જો હું ખનન પણ થઈ જઉં, તો પણ જીવ્યું સફળ છે. જાણે કે જેની શોધમાં હતો તે રાનચિતામણિ મળી જાયું.

વામનનાં ત્રણ પગલાં

જમીનનો કાયડો આખી દુનિયાનો કાયડો છે. એને ઉકલવામાં ખીત દેગોએ જુદા રસ્તા અજમાવ્યા છે. આપણે તેને અદિંસક રીતે ઉકેલ્યો છે. માટે તમે થોડી થોડી જમીન આપશો તો તેનાથી ગરીબોને થોડી જમીન તો મળશે, પણ કાન્તિનું મારું આ કામ લાગશે. સમાજપરિવર્તનની અને સમાજનું આર્થિક મળણનું બદલવાનો આદર્શ એનાથી વધુ નહીં થાય. તેથી જ્યાં જ્યાં હું ગયો ત્યાં ત્યાં મેં એ જ વાન સમજાવી કે મારે હાત નથી જોઈતું. એક કુટુંબીજન સમજીને મારો હક મને આપો અને હરિદ્રનારાયણનો સેવામાં લાગી જાઓ. મેં તો સોડોને સમજાવ્યું છે કે 'જુઓ, આ તો વામનાવતાર પ્રગટ થયો છે અને તે ત્રણ ડગલાં બુદ્ધિ મંત્રિ છે. પરંતુ' પરંતુ' એ છે કે બુદ્ધિની ગરીબોને માટે, પોતાના દીકરાને અપતા હો તેમ આપો. ખીતું એ કે તમારે ગરીબોની સેવાની દીક્ષા લેવી જોઈએ, અને ત્રીજું પગલું એ કે ગરીબોની સેવા કરતાં કરતાં પોને ગરીબ જતી જતું જોઈએ. આમ એક પછી એક ત્રણ ડગલાં જમીન આપી સડો તો બહિરાગ્નની જેમ તે પૂરું બહિરાગ્ન થશે, એનાથી દિ-દુરતાનનો નહીં જ બદલાઈ જશે.

જ્યારે હું કદું છું કે 'જે જમીન આપવી છે, તે પૂરા હિસાબથી આપવાની છે, અને જેમને જમીન આપવાની છે, તેમના જેવું કદન માગ-

વાની તૈયારી રાખવાની છે. ત્યારે મારી મતક્ષમ એ નથી હોતી કે એ બૂમિ-
હીનોની માફક આપણે પણ દીન દીન અવસ્થા બનાવીને રહેવાનું છે, બદલે
એવી જ કે તે અને આપણે બન્ને સમાન હકદાર છીએ એ ભાવનાપૂર્વક
સમ્મિલિત ભોગ ભોગવવો છે અને સામ્યયોગ સિદ્ધ કરવો છે.

રાજધાટ દિલ્હી, ૧૩-૧૧-'૫૧

શક્તિનું અધિષ્ઠાન

: ૨૨ :

આજે કેટલાય મહિના પછી આપણા પ્રિય નેતા પંડિત જવાહરલાલ
નહેરુનાં દર્શન કરવાનું અને મળવાનું સૌભાગ્ય અને સાંપડ્યું. આજે જ
એમનો જન્મદિવસ પણ હતો. આ અવસરે હું તેમનું દીર્ઘાયુ અમે આરોગ્ય
આહું છું.

પંડિતજીનું હુઝ

પંડિતજી સાથે જે થોડીધણી પ્રારંભિક વાતચીત થઈ એમાં એમના દિશનું
એક હુઝ પ્રગટ થયું. તેઓ કહેતા હતા, “દરેક પોતપોતાની સ્તુતિ કરે છે
એ કાંઈ સારુ તો નથી, છતાંયે કાંઈક સમજી શકાય એમ છે. પણ મને જાંડું
હુઝ તો એ વાતનું છે કે ઉમેદવારો પોતાની પ્રશ્નસા કરવી એટલું જ પૂરતું
નથી મળતા, બદલે બીજાની નિંદા પણ કરે છે. મારે આ બધું સહી લેવું
પડે છે. આવી જગ જો સાંખી નથી શકતો તેને બાગી જવાની ઈચ્છા થાય છે,
પણ છોડાવું નથી. કારણ કે જવાનગરી છે.”

આ હું એમનો સાથેની વાતચીતનો સાર પોતાના સખ્તોમાં કહી રહ્યો
હું. હું સમજું છું કે તેઓ તો કોંગ્રેસની શુદ્ધિ કરવાં તનતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યા
છે. કોંગ્રેસ આજે સૌથી મોટી સંસ્થા છે એ નિઃસંદેહ વાત છે. ફક્ત સંખ્યામાં
જ નહિ, બદલે આજે પણ તેમાં ધણા સારા માણસો છે. એ સંસ્થા પાછળ
એક એવો મહાન ઇતિહાસ છે કે જેનું ગૌરવ ભવિષ્યકાળમાં મવાશે. મારે એ
સંસ્થાની શુદ્ધિ થાય તો અમારું બધું કામ થઈ શકે તેમ છે.

સ્વરાજ પહેલાં શક્તિ રાજકારણમાં

પણ એમાં આટલી મુશ્કેલી કેમ જણાય ? એનું એક કારણ તો એ છે

કે આપણી કાંઈક દિશાબલ થઈ રહી છે. આપણા ધ્યાનમાં એ વાત નથી આવતી કે જ્યારે દેશ પરદેશીઓના હાથમાં હોય અને આઝાદી મેળવવાને પ્રતન હોય ત્યારે શક્તિનું અધિષ્ઠાન રાજકારણમાં હોય છે. તેથી મહાત્મા સોડો પણ રાજકારણમાં દિસ્સો લેવો અને પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. તિલક મહારાજને પૂછવામાં આવ્યું કે સ્વરાજ્ય મેળવ્યા પછી તમે કયું કામ કરશો ? ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે 'હું' તો જ્ઞાનની ઉપાસના કરીશ, વિદ્યાર્થીઓને બચાવીશ.' એમણે એટલા સારું એમ કહ્યું હતું કે અધ્યાપન-અધ્યયન એમના જીવનની તૃપ્તિનો આંતરિક વિષય હતો. દિવસભર રાજનૈતિક કામ કર્યા પછી રાત્રે તેઓ સ્વા જતા ત્યારે વેદાભ્યાસ કરી લેતા એવી એમની જ્ઞાનપિપાસા હતી. છતાં તેઓ રાજનીતિમાં પડ્યા. તેઓ જાણતા હતા કે આ વખતે રાજનીતિમાં ન પડીએ તો કોઈપણ જાતની સેવા કરવી મુશ્કેલ છે. તેથી તેમણે એ વખતે રાજનીતિને પરમ ધર્મ માન્યો. તાત્પર્ય એ કે જે યુરુષને રાજનીતિનો પ્રેમ ન હોય તેને પણ દેશની પરવંત્રતાની સ્થિતિમાં રાજકારણમાં જીતનું પડ્યું છે કારણ કે તેમાં ત્યાગનો અવસર હોય છે અને ત્યાગમાં જ શક્તિનું અધિષ્ઠાન હોય છે.

સ્વરાજ પછી શક્તિ સામાજિક-આર્થિક ક્ષેત્રમાં

પણ જ્યારે દેશ સ્વતંત્ર થઈ જાય છે, ત્યારે શક્તિનું અધિષ્ઠાન બદલાઈ જાય છે. ત્યારે શક્તિ રાજકારણમાં નહીં, સામાજિક સેવામાં હોય છે, કારણ કે પછી સમાજનું સ્વરૂપ બદલાવનું હોય છે. આર્થિક વિષમતા મટાડવાની હોય છે. આ બધા કામો સામાજિક ક્ષેત્રમાં કરવા પડે છે. એમાં ત્યાગના પ્રસંગ આવે છે, કષ્ટ સહન કરવા પડે છે, ભોગ-લાલસાને સંયમમાં રાખવી પડે છે, વૈરાગ્યની જરૂર પડે છે. તેથી શક્તિ આ જ ક્ષેત્રમાં હોય છે. પણ જેમને એનું જ્ઞાન નથી હોતું, તે બધામાં રહે છે કે કદાચ શક્તિનું અધિષ્ઠાન હજી રાજકારણમાં જ હશે અને એ સોડો એ જ ક્ષેત્ર તરફ દોરી જાય છે. ત્યાં સત્તા તો હોય છે, પણ શક્તિ નથી હોતી.

સત્તા અને શક્તિમાં બહુ અંતર છે. સોડો વિચાર કરતાં જ આ બેનો ફરક સમજાઈ જાય છે. સત્તામાં પદ પ્રાપ્ત થાય છે. દેશ જ્યારે સ્વતંત્ર

થયો અને સત્તા હાથમાં લીધી ત્યારે ત્યાં જવું જરૂરી થઈ ગયું. પણ ત્યાં મળ્યાગઈયા લોકો જ જઈ શકે. ત્યાં એક મર્યાદિત ક્ષેત્ર હોય છે. એમાં બંધારણ અને કાયદાની મર્યાદા હોય છે. એની અંદર રહીને 'માલિક જેવી' જાતની ચાહે તેવી સેવા એને કરવી પડે છે. પણ ત્યારે માણસે જવું જરૂરી હોય છે. ત્યાં મોહ પણ ઠીક ઠીક હોય છે. કમલે ને પગલે મોહ, લોભ અને લાલચના પ્રસંગો આવે છે. પડવાનો સંભવ રહે છે માટે ત્યાં જનક મહાગમ જેવા નિર્લિપ્ત વૃત્તિવાળા લોકોની આવશ્યકતા હોય છે. થોડા લોકો જ ત્યાં જઈ શકે છે. એમની સંખ્યા બહુ ઓછી હશે. બાકી વધારે લોકો જે બચી જાય છે, એમણે સામાજિક ક્ષેત્રમાં કામ કરવું જોઈએ અને દેશને આમળ આણવાની શક્તિ નિર્માણ કરવી જોઈએ.

આજે સમાજની જે સ્થિતિ છે, એને સ્વીકારીને તેની સેવા કરવી એ સત્તાવાળા માટે પણ સરળ નથી. હાખલા તરીકે કોઈ પણ સત્તાધારી સત્તાને આધારે હિંદુસ્તાનમાં બીડી બંધ ન કરી શકે, કારણ આજનો સમાજ એ ખરાબ ટેવને ઊડી નથી શકતો એ ખરાબ ટેવને ઊડાવવી એ સામાજિક ક્ષેત્રમાં સેવા કરનાર સેવકોનું કામ છે. સમાજસેવક બીડીની વિરુદ્ધ સમાજને આમળ લઈ જવાનું કામ કરી શકે છે, અને અનુકૂળ વાતાવરણ બને ત્યારે સત્તાધારી બીડીને બંધ કરવાનો કાયદો કરી શકે છે. અમેરિકામાં આજે દારૂબંધી નથી થઈ શકતી, કારણ ત્યાંનો સમાજ દારૂબંધી માટે અનુકૂળ નથી. પણ હિંદુસ્તાનમાં દારૂબંધી થઈ શકે છે. કારણ અહીંની ભૂમિમાં એને અનુકૂળ વાતાવરણ મેળૂંદ છે.

રાજનૈતિક સત્તામાં સમાજને આમળ લઈ જવાની ઝાઝી શક્તિ નથી. એ સંદિગ્ધ અને વૃત્તિ સર્વ બંધનોથી નિર્લિપ્ત, સર્વ રચનાથી અલિપ્ત, સેવાપરાયણ વૃત્તિથી સમાજની સેવા કરનારામાં જ હોઈ શકે. આ વસ્તુનું જ્ઞાન રાજનૈતિક કાર્યકર્તાઓને નથી તેથી તેઓ એ જ ક્ષેત્રમાં જવા પ્રયત્ન કરે છે. જે આનું જ્ઞાન થાય તો ઘણા બધા લોકો સામાજિક ક્ષેત્રમાં આવવાનો પ્રયત્ન કરે.

ગાંધીજીએ આ જ દ્રષ્ટિથી 'લોકસેવક સંઘ' જનાવવાની સલાહ આપી હતી, જેને આપણે ન માની. એને સારું હું કહેતો દેવી દરાવવા નથી

માંગતો. જેમણે આ કોંગ્રેસને ટકાવી રાખી એમની પાછળ પણ એક વિચાર હતો. એ વિચારમાં ભુલ લાલે હોય પણ હું એને મોહ નહીં કહું. પણ હવે કોંગ્રેસ આગળ એવો કોઈ કાર્યક્રમ હોવો જોઈએ કે જેને લીધે રાજકીય કાર્યક્રમ ત્યાગ કરવાના પ્રયત્ન આવે. ન્યાં સુધી કોંગ્રેસના સભાસદોની કસોટી એ કાર્યક્રમ પર ન થાય ત્યાં સુધી કોંગ્રેસની શુદ્ધિ મુશ્કેળવત રહેશે એવો મારો નત્ર મત છે.

મિત્રોને સેવાની સલાહ

તેથી મારા જે મિત્ર આજે કોંગ્રેસમાં છે અને જે કિસાન-મજૂર-પ્રજા પાર્ટીમાં છે અથવા સમાજવાદી પાર્ટીમાં છે, તે સૌને મારું કહેવું છે કે જેઓ રાજકારણમાં જવા ઇચ્છે છે તેમને હું ના નથી કહેતો, પણ બાકી બધાએ તો સામાજિક સેવામાં લાગી જવું જોઈએ. નહીં તો સમાજની પ્રગતિ કુંડિત થઈ જશે. એટલું જ નહીં, સમાજ નીચે પણ પડી શકે છે. મારે એક મોટો વર્ગ સમાજમાં એવો હોવો જોઈએ કે જે નિરંતર સેવામાં રત રહે, જગજગત સાથે સેવા કરતો રહે. એને રાજકાર્યનો અનુભવ પણ હોય, પણ સત્તાથી અલગ રહીને નિર્ભયતાથી તટસ્થ શુદ્ધિથી પોતાના વિચારો બહાર કરી શકે એની નૈતિક અસર સરકાર પર અને લોકો પર પણ પડી શકે. આવો વર્ગ તે જ થઈ શકે જે સત્તામાં ન પડે-સત્તાની મર્યાદા સમજીને-ધૂણાથી નહીં, બદકે એ સમજીને કે શક્તિનું અધિષ્ઠાન સત્તામાં નહીં, સમાજ-સેવામાં છે.

સર્વોદય સમાજની જરૂર

આજકાલ એવો મત બંધાઈ રહ્યો છે કે બહુમતની વિરુદ્ધ એક વિરોધી પક્ષ હોવો જોઈએ, નહીં તો લોકશાહીનું રૂપાંતર ફેસિઝમ (સરખામિયાન-શાહી)માં થઈ જઈ શકે. આ બધી પશ્ચિમની પરિભાષા છે, અને આપણે લોકશાહીનો વિચાર જ પશ્ચિમ પાસેથી લીધો છે, એટલે એ પરિભાષા પણ રહેશે અને વિચાર પણ રહેશે. આ ખ્યાલ ખોટો નથી. મારે બહુમતવાળા લઘુમતવાળાઓનો પણ આદર કરે, એ લોકો રાજકારણમાં બસે વિરોધી હોય, તોયે બંને મળીને રહે અને વરસવાર પ્રેમથી કામ કરે. પ્રેમમાં કાંઈ

આમ ન આવવા દે. આનાથી કોઈક નિયંત્રણ રહેશે અને સત્તાધારીઓની શુદ્ધિ થશે. તેઓ ખૂસો કરતા બનશે.

પણ એટલાથી કામ પૂરું નથી થતું. દેશની શુદ્ધિ અને દેશની ઉન્નતિનું કામ તો ત્યારે જ થશે કે જ્યારે સત્તાના દાપરાથી અલગ રહીને બધી રીતે વિવેચીશ, અધ્યયનશીલ, ત્યાગશીલ સેવકોનો એક વર્ગ ઊભો થાય. અને એવા સમાજને 'સર્વોદય સમાજ' એવું નામ આપ્યું છે. જે આ વિચાર સાથે લોકો સદમત હોય તો તેઓ સર્વોદયના સેવક બની જાય. સર્વોદય કોઈ પંથ નથી, એમાં કોઈ કામ અનિવાર્ય નથી, એમાં કોઈ કંઈક શિસ્ત નથી. પ્રેમથી વિચાર સમજીને સર્વોદયની સેવા કરવી જોઈએ. આની પાછળ જે દૃષ્ટિ છે એ સમજીને સૌ સર્વોદય-વૃત્તિને સ્વીકારે.

રાજઘાટ, દિલ્હી. ૧૪-૧૧-૫૧

લોકયાત્રિક સરકાર

: ૨૩ :

અમારી આ પદયાત્રામાં કેટલાય જાનના અનુભવો થાય છે, અને પાર વિનાના સવાલો પૂછાય છે. કેટલાક પ્રશ્નો તો સમાન હોય છે અને દરેક ઠેકાણે એના એ જ, પૂછાય છે. એમાંથી એક પ્રશ્ન સાધારણ રીતે 'સેક્યુલર સ્ટેટ' અંગે હોય છે.

સેક્યુલર સ્ટેટ અને દશવિધ ધર્મ

એક જગાએ તો એક બાઈએ કહ્યું : "મનુ મહારાજે ધર્મના દશવિધ લક્ષણ કહ્યાં છે, પણ આપણી સરકાર કંઈ છે કે અમે તો ધર્મને જ નથી માનતા. તો આપણું કર્તવ્ય શું થઈ પડે છે ? શું અમે મનુ મહારાજની આજ્ઞાનું અનુસરણ કરીએ કે આ ધર્મવિહીન સરકારની કલ્પનાનું ?"

મારે આ માળસને વિસ્તારથી સમજાવવું પડ્યું. જે કોઈ વિચારનો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તો એ વારંવાર પૂછાય તો પણ હું એનો સવિસ્તર જવાબ

* સેક્યુલર સ્ટેટ એટલે લોકયાત્રિક નામ. કોઈ પણ ધાર્મિક-સાંપ્રદાયિક વિચારોથી પર રહીને આ લોકની યાત્રા સુધારવાના ઉદ્દેશવાળા રાજ્યને સેક્યુલર સ્ટેટ-લોકયાત્રિક નામ કહે છે. ભારતની સરકાર સેક્યુલર સ્ટેટનો આદર્શ માની છે.

આપણા પ્રયત્ન કરું છું, કારણ ચિત્તના સદેહ અને સંશય દૂર થઈ, આપણા જીવને કલ્યાણ કરે છે. સાધારણ, રીતે એવો અનુભવ છે કે ધણાખરા સદેહ શબ્દમૂલક હોય છે. શબ્દોનો પ્રયોગ બરાબર ન કરવામાં આવે તેથી ધણી ગેરસમજૂતી થાય છે.

મનુ મહારાજે દશવિધ ધર્મ કહ્યો છે. ઈશુની દશવિધ આજ્ઞા ખ્રિસ્તી અને યહૂદી ધર્મમાં મશહૂર છે. એ દશ આજ્ઞાઓ અને મનુ મહારાજના 'દશવિધ ધર્મ' એક જ છે. બધેકે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો કદાચ એવો સાર નીકળે કે મનુ મહારાજની દશવિધ આજ્ઞા રૂપાન્તરિત ધર્મને યહૂદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પહોંચી ગઈ છે.

મનુ એક અત્યંત પ્રાચીન ઋષિ થઈ ગયા છે, એ દિસાએ 'મનુસ્મૃતિ' તો ઘણો અર્વાચીન ગ્રંથ છે, પણ મનુ પોતે બહુ પ્રાચીન છે. એમનાં વચનોની આપણા સમાજ પર એટલી અસર હતી કે વૈદિક ધર્મમાં એક જગાએ કહ્યું છે : 'યત્ કિંચ મનુ અવદત્ તદ્ મેવજમ્ । મનુએ જે કંઈ કહ્યું તે મેવજ છે, દ્વિતકારી પથ્ય છે, ઓપધિ છે ઓપાધ બલે કડવો લાગે. તોયે પરિણામ ગુણકારી હોય છે. માટે તેનું જરૂર સેવન કરવું જોઈએ. આવું વાક્ય મનુસ્મૃતિમાં પણ છે. પણ એ આધુનિક મનુસ્મૃતિને ધ્યાનમાં રાખીને નહીં બધેકે પ્રાચીન મનુસ્મૃતિને જે ઋદ્ધાથી પરંપરાગત સમાજમાં પહોંચી ગયું છે, તેને ધ્યાનમાં રાખીને કહેવાય છે કે 'આ બધું પેલા ભાઈને સમજાવ્યું. સમજાવ્યું શું-જાણું કે એનો એક વર્ગ જ લીધો.

એનું એક એક લક્ષણ એવું છે કે જેના વિના સમાજનું ધારણ પણ ન થઈ શકે અને વ્યક્તિના જીવનની ઉન્નતિ પણ ન થઈ શકે. એ આજ્ઞામાં એક 'અસ્તેય-વ્રત' છે, અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી. અસ્તેય તો ધર્મસંગત છે, શું આપણી ધર્મતીત સરકાર ચોરી છુદ્ધે ? એમાં 'ઘોચર'ને પણ ધર્મનું અગ કહ્યું છે. તો શું આપણી સરકાર સુદાષ અને આરોગ્ય નહીં ચાહે ? એમાં વિદ્યાનો ઉલ્લેખ છે, તો શું લૈંગિકચારિક સરકારમાં વિદ્યા નહીં હોય, અવિદ્યા હશે ? અને એમાં ધર્મને સત્ય તરીકે વર્ણવ્યો છે, તો આપણી સરકાર

પણ 'સત્યમેવ જયતે' એ મુદ્રાલેખ બનાવ્યો છે આ મુદ્રાલેખ ઉપનિષદમાંથી લીધો છે, અને ઉપનિષદો ભારતભૂમિના મૂળ મથો પેઢી છે.

સારાંશ એ કે 'ધર્મ' શબ્દ એટલો વિચાર અને વ્યાપક છે કે એના બધા અર્થો સૂચવનારો શબ્દ મેં આજ સુધી કોઈ ભાષામાં દીડો નથી. બધા અર્થ તો જવા દો એના ધણાખરા અર્થવાળો પણ કોઈ શબ્દ મને નથી જડ્યો. માટે જે લોકો સરકારને ધર્મવિહીન કહે છે, તે તો જાણે ગાળ જ દે છે. અને જે ધર્મોત્તર અથવા ધર્મની બદાર છે તે અધર્મ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે? બલ્કે આપણે એમ કહીએ કે સરકાર 'સેક્યુલર' એટલે કે ધર્મથી અસંબંધ છે, તો પણ અર્થ બરાબર નથી થતો. માટે આપણી સરકાર ધર્મથી અસંબંધ એનાથી વિહીન કહેવી એ નવો ભ્રમ પ્રચાર જ થશે. એવો ભ્રમ-પ્રચાર ધણો થયો છે અને કેટલાક સારા જણકાર લોકોએ પણ આ જાતની ટીકા કરી છે.

વેદાંતી સરકાર-સૌહાર્દાત્મિક સરકાર

આ બધું શું થઈ રહ્યું છે? 'સેક્યુલર' શબ્દનો તરજુમો આપણી ભાષામાં શું કરીએ એ એક નાહકનો સવાલ આપણી આગળ આવ્યો છે. 'સેક્યુલર'નો અર્થ આપણે પંચાતીત કે અપાર્થિક કરીએ તો પણ બરાબર અર્થ પ્રગટ નથી થતો. થયે એટલે માર્ગ, જેને અંગ્રેજીમાં 'પાથ' કહે છે. તો 'પંચાતીત' એટલે માર્ગ-વિહીન સરકાર થઈ પણ એનો અર્થ તો તો 'રસ્તો બૂલેલી' એમ થાય માટે 'અપાર્થિક' શબ્દ પણ નહીં ચાલે.

માટે 'સેક્યુલર' શબ્દનો અર્થ સમજાવવા મેં 'વેદાન્તી' શબ્દ પસંદ કર્યો અને તે ભાષાને સમજાવ્યું કે આપણી સરકાર 'વેદિક' નહીં થાય, બલ્કે 'વેદાન્તી' થશે. વેદાન્તમાં કોઈ ઉપાસનાનો નિષેધ નથી વેદ બધી ઉપાસનાએને સમાનભાવે જુએ છે. છતાંય વેદાન્તનો પોતાની કોઈ ખાસ ઉપાસના નથી રાખવામાં આવી, માટે જો આપણે વેદાન્તી સરકાર કહીએ તો એમાં કંઈક સારો અર્થ પ્રગટ થાય છે.

એક દિવસ જરા જુડો અનુભવ કર્યો. રાજકુળ આગમન એક સંસ્થાની દહેવા લાગ્યા : "આપણો દેશ ક્યાં જઈ રહ્યો છે?" સામાન્ય રીતે એવું

વેદાન્ત જેટલા ઊંડાણમાં જઈ શકે છે તેટલા ઊંડાણમાં એ ન જઈ શકે. હવે જો આપણે એક શબ્દથી 'સેક્યુલર' શબ્દનો તરજુમો ન કરી શકીએ, અને બાવ પ્રગટ કરવો જ હોય તો, 'નિષ્પક્ષ, ન્યાયનિષ્ઠ, વ્યાવહારિક' સરકાર કહી શકાય છે. એક જ, પણ કંઈક સંસ્કૃત શબ્દમાં કહેવું હોય તો 'લોકચાત્રિક' સરકાર કહી શકાય. એટલે કે જે સરકાર લોકચાત્રના બળ પર જનતાને ચલાવવા ઇચ્છે છે તે, શબ્દ કંઈક છે ખરો, પણ એનાથી થોડી મુશ્કેલી દૂર થઈ શકે.

અંગ્રેજી જ ગેરસમજૂતીનું મૂળ

પણ આ બધી આફત શા સારુ? એટલા માટે કે આપણી સરકારનું આખું ચિંતન અંગ્રેજીમાં ચાલે છે, પછી એનો તરજુમો કરવો પડે છે. કોઈ ભાષાનો અનુવાદ બીજી ભાષામાં એકદમ ખરાબર નથી થતો. જો આપણે આપણી ભાષામાં વિચારતા હોત, તો આજે જે ગેરસમજૂતી થઈ રહી છે અને જેને લીધે આ બધી મુશ્કેલી આવી છે તે બધી ટળી જત.

અંગ્રેજી ભાષાને પંદર વર્ષનું જીવન આપનામાં આવ્યું છે. એનું પરિણામ એ આવી રહ્યું છે કે સરકારનો કારભાર કેવો ચાલે છે તેનું જ્ઞાન આપણે ત્યાંના એક બહુલા ગણેલા એક્ટરને પણ એટલું જ થવાનું કે જેટલું 'ઇંગ્લેન્ડ' અને અમેરિકાના લોકોને થાય છે. આપણી જનતાને અધારમાં રાખી એ ખરાબર નથી. એ પરિસ્થિતિમાં અંગ્રેજી ભાષાથી જેટલા જઠ્ઠાં મુક્ત થઈ શકાય તેટલા જઠ્ઠાં થઈ જવાની જરૂર છે, અને એ જરૂરિયાતને હું હમણે ને પગલે જોઈ રહ્યો છું. વેદાન્તી શબ્દ એટલો મદાન છે કે તે ભારતીય જનતાને મન પ્રાણ જેવો છે, પણ અત્યારે એને ટાળવાની જિજ્ઞાસ થઈ રહી છે.

સેક્યુલર શબ્દને લીધે મોટામાં મોટા લોકોમાં ગેરસમજૂતી થાય છે. જો કોઈ રાજામાં વેદની પ્રાર્થના થતી હોય તો પૂછે છે કે સેક્યુલર સરકારમાં વૈદિક મંત્રનો પાઠ થી રીતે થાય? ત્યે અઠવાડિયે હું અલોગદ વિશ્વ-વિદ્યાલયમાં ગયા હતા. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરોએ ખૂબ પ્રેમથી મારું સ્વાગત કર્યું. મેં એમને જે વાતો કહી તે સાધારણ નહોતી, ગંભીર

પંચવિધ કાર્યક્રમ

હતી. મેં બધા ધર્મોની શુદ્ધિની વાત કરી હતી અને ખ્રિસ્તામની શુદ્ધિની વ્યાખ્યા પણ કરી હતી; એમનો રિવાજ છે કે આરંભમાં ઊભા થઈને કુરાનની 'આયત' કરવી. ઝાકિરુલ્લેહ સાહેબે મને પૂછ્યું ત્યારે હું બહુ ખુશીથી ઊભો થઈ ગયો. આખો કાર્યક્રમ ખૂબ પ્રેમથી ચલ્યો. મને પણ કુરાનનો થોડો અભ્યાસ છે. તેથી આયતો સાંભળીને ખુશી થઈ, પણ એને અગે કોઈ એમ કહે કે સેક્યુલર સ્ટેટની યુનિવર્સિટીમાં કુરાનની આયત કેમ વંચાય છે, તો તે ખોટું છે. એક વિદેશી સંપદને લીધે આવી ગેરસમજૂતી થઈ રહી છે. રાજઘાટ, દિલ્હી ૧૫-૧૧-૫૧

: ૨૪ :

પંચવિધ કાર્યક્રમ

દેશની આજની પરિસ્થિતિની મીમાંસા કરતાં મેં કશું હતું કે એક તો અધિકારી પક્ષ રહેશે; એ જનતા તરફથી બહુસંખ્યાને આધારે રાજકાજની જવાબદારી ઉપાડશે અને બીજો એક વિરોધી પક્ષ હશે, જે એમનાં કાર્યોમાં પ્રતિ-સહકાર કરશે. એટલે કે જ્યાં સહકારની જરૂર જણાશે ત્યાં સહકાર આપશે અને જ્યાં વિરોધની આવશ્યકતા હશે ત્યાં વિરોધ કરશે. આ બંને પક્ષો રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં કામ કરશે. એ ઉપરાંત ત્રીજો એક નિષ્પક્ષ સમાજ હોવો જોઈએ કે જેની ગણતરી નહીં નો અધિકારી પક્ષમાં થશે, કે નહીં તો વિરોધી પક્ષમાં થશે. બન્ને તે એક અલગ જમાત હશે. તેની પોતાની એક આસિયત હશે અને તે જમાત સેવાના કામમાં લાગેલી રહેશે. આ જાતનો વર્ગ જેટલો વિદ્યાગ અને શક્તિશાળી હશે તેટલા પ્રમાણમાં રાજતંત્ર અને લોકતંત્ર બંને શુદ્ધ અને મર્યાદિત રહેશે. એ ત્રીજા નિષ્પક્ષ સમાજનો એક બહુ મોટો દેશવ્યાપી કાર્યક્રમ હશે. કાર્યક્રમનાં કેટલાંક પાસાં ઇંગ્લેન્ડનાં તરીકે તમારી સામે આજે રજૂ કરવાનું વિચારું છું.

નિજનો ઉદ્દેશ-જીવન શોધન

એ વર્ગનાં જે કામ હશે, તેમાં પોતાનું અને પ્રાથમિક કામ પોતાનાં જીવન-શોધનનું હશે. પોતાના વ્યક્તિગત જીવનની શુદ્ધિ અને કુટુંબીજન, મિત્ર, સહધર્મી-સૌની જીવનશુદ્ધિ, નિત્યનિરંતર ચકાસના રહેશે. જે કયાંય

પોતામાં અસત્ય પડ્યું હશે તો ખારીકોથી તેનું પણ શોધન કરશે. તે અસત્યને તે મટાડશે. હાથમાં કાંઈ ખૂણામાં, જીંડે જીંડે પણ લાવના અંશે રહી ગયા હશે. તો તે કયા પ્રકારના છે તે પણ તપાસશે. લાય અનેક પ્રકારના હોય છે. તેમાંથી હાથ ઉપર કાણુ ધગવનાર લાય કંઈ જાતનાં છે ? એ બધા અંશોને જોઈને તેમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરશે. ગ્રેટલે કે સદા સર્વદા નિર્જામ બનવા બનાવવાનો એમનો પ્રયત્ન રહેશે. એમની દરેક કૃતિ હંમેશાં સંવમયુક્ત રહેશે—સાદસંયમ, કાયસંયમ, મનસંયમ, એ એમની નિત્ય સાધના બનશે. તેઓ એ પણ જોશે કે પોતાની આજીવિકાનો મૂળ અંશ બનતાં સુખી શરીરજમ પર આલે અને ખાનગી, કૌટુંબિક તથા સામાજિક ત્રણે દિગ્દિશી પ્રયોગો કરે. આ બધું જીવન-શોધનનું પોતાનું કામ એ એમનું પહેલું કામ રહેશે.

સામાજિક ક્ષેત્રે પ્રશ્નો વિષે અધ્યયનશીલતા

ખીજી વાત એમને એ કરવી પડશે કે નિત્યનિરંતર અધ્યયનશીલ રહે. લોકજીવનની જેટલી સાખાઓ અને ઉપસાખાઓ છે, તેનું તેઓ અધ્યયન કરશે દરેક પ્રકારની ઉપયુક્ત માહિતી એમની પાસે હશે. તેઓ નકામી નકામી માહિતીનો પરિગ્રહ કરશે એમ નહીં. પણ જે માહિતી સમાજ જીવન અને આંતરિક તથા બાહ્ય બ્યક્તિતત જીવન માટે જરૂરી છે તે મેળવતા રહેશે આમ અધ્યયન થતું રહે ત્યારે જ સ્વરાજ પ્રગતિ કરે છે. સ્વરાજમાં આવા અધ્યયનશીલ લોકોની ખૂબ જરૂર હોય છે. વગર અધ્યયનને કોઈ પણ સમાજ જીવું કામ નથી કરી શકતો. હું જોઉં છું કે આ દિશામાં બહુ કામ થઈ નથી રહ્યું. હું આને પાયાનું કામ તો નહીં કહું. પણ આવશ્યક અને મહત્વનું કહીશ.

—અને સક્રિય નિષ્કામ સમાજસેવા

ત્રીજું એમ કરવું પડશે કે સમાજસેવાનાં જે ક્ષેત્રો છે, — ખાસ કરીને ઉપેક્ષિત ક્ષેત્ર—જે તરફ સમાજનું ધ્યાન નથી, જેને આગળ વધારવામાં સમાજ અને સરકાર બંનેનું ધ્યાન નથી, તેની તરફ ધ્યાન આપવું. સર્વ પ્રકારની સેવામાં કિંમતગત નિષ્કામ શુદ્ધિથી લાગણી રહેવું. દીર્ઘ કાળે એનું ફળ મળશે એવી નિષ્કામ શુદ્ધ રાખીને પ્રકાશ કદી ધટવા ન દેવો. અને ચારે તરફ

અંધારુ દેશાયલું હોય તો પણ દીપકની જેમ અંધારાનું ખ્યાલ ન કરતાં મરતીથી સેવા કરતાં રહેવું—એ એમનું કામ હતું.

વાણીથી નિર્દેશ : કૃતિથી સત્યાગ્રહ

ચોથું કામ સમાજજીવનમાં કે સરકારી કામોમાં જ્યાં ભૂલ જુએ ત્યાં એનો નિર્દેશ કરવો. નિર્દેશ જાહેર રીતે જ કરવામાં આવે એવું કંઈ જરૂરી નથી. પણ જ્યાં જાહેર રીતે નિર્દેશ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યાં રાગદ્વેષ-રહિત સ્વપ્ન્ટ શબ્દોમાં તેને જનતા આગળ મૂકવું અને એમાં પોતાની પ્રતિભા પ્રગટ કરવી એ એમનું કામ રહેશે.

કોઈ કોઈ વાર એ દોષો સારું કિંવાત્મક પ્રતિકારનો પ્રસંગ પણ આવી શકે. તે એટલો સદુજ્જવો કે જેના વિરોધમાં એ હશે એમને પણ એ પ્રિય લાગશે, કારણ કે તે એમની સેવાને માટે જ હશે. એને પ્રતિકારનું નામ આપવાને બદલે સહાધ્યા કરેલું જ ખરાબર ગણાશે, કારણ સહાધ્યા જેની ઉપર ધ્યાન છે, એને પણ એ પ્રિય હોય છે, એને સત્યાગ્રહ પણ હશે સહાય. પણ આજે સત્યાગ્રહનો અર્થ નાંચે જાતી ગયો છે. ઉત્તમમાં ઉત્તમ શબ્દ પણ નાલાયક દોષોમાં કેવા બગડી શકે છે અને સાધારણથી સાધારણ શબ્દો પણ સારા દોષોમાં કેવા બગડી શકે છે, તેનો આ દાખલો છે. આમ સત્યાગ્રહ આજે ધમકીના અર્થમાં, શસ્ત્રના અર્થમાં, અને શસ્ત્રના અભાવમાં શસ્ત્રવત્ દિસાના અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આ શબ્દ બગડી ગયો છે. એમાં શબ્દનો દોષ નથી. શબ્દ સ્વચ્છ છે, તેથી એ શબ્દ વાપરવામાં દોષ નથી અને એ હું વાપરીશ. આમ વાણીથી નિર્દેશ અને કૃતિથી સત્યાગ્રહ એ પણ તે કાર્યકર્તાઓનું કામ રહેશે.

સંયોધન-કોયડાના અદિસક ઉકેલ યોધવા

આ ઉપરાંત એમનું પાંચમું કામ એવું રહેશે કે સમાજજીવનમાં જે મોટા કોયડા પેદા થાય તેના અદિસક ઉકેલ તેઓ યોધી કાઢે. અદિસાત્મક તથા નૈતિક રીતે મોટા મોટા કોયડાઓ પણ જીતી શકે છે એ તેઓ પૂરવાર કરો આપશે. જો તેઓ તેમ પૂરવાર કરી શકે તો નૈતિક અને અદિસાત્મક

રીતો પર લોકોની શ્રદ્ધા દૃઢ થઈ શકે. લોકોને નૈતિક માર્ગો પ્રિય તો હોય જ છે પણ પ્રત્યક્ષ પરિણામ જોયા વિના તેમની નિષ્ઠા પાકી નથી થતી. પ્રત્યક્ષ પ્રયોગથી લોકોની નિષ્ઠા મજબૂત કરવી એ આ નિષ્પક્ષ સમાજનું પાંચમું કામ હશે.

આ રીતે સર્વોદય સમાજને પંચવિધ કામ કરવું પડશે. મેં યથાશક્તિ પાંચે પ્રકારનાં કામમાં હાથ દીધો છે. હમણાં જે કામ મેં ઉપાડ્યું છે તે પાંચમા પ્રકારનું છે. જૂમિનો પ્રશ્ન ઉકેલવામાં ખોટા અને નીતિહીન રસ્તાઓ વિદેશોમાં અજમાવવામાં આવ્યા છે; એમાં જે ફળ પ્રાપ્ત થયું છે તેને એ લોકો ‘સફળતા’ કહે છે, અને એનું કાંઈક આકર્ષણ આપણા શિક્ષિતોને પણ છે. એ રસ્તાઓમાંથી બુદ્ધિ છૂટે અને સારા નૈતિક રસ્તાથી જૂમિનો ટાકડો ઊઠે એવો પ્રયત્ન હું કરી રહ્યો છું. હું જાણું છું કે આ કામ કામ છે, સહેલું સમજીને મેં એ નથી ઉપાડ્યું. એ એટલું કંઈક કામ છે કે મારી પોતાની બુદ્ધિયો તો હું એ ઉપાડી જ ન શક્યો હોત. પણ એ સદૃશ રીતે જ મારી પાસે આવી પહોંચ્યું છે, એટલે એને હું પરમેશ્વરનો આદેશ માનું છું. અને આવી પડ્યું જ છે, તો એટલી મારી યોગ્યતા છે કે તહીં એમ સંદેહબુદ્ધિથી વિચારવું પણ અસાધ્ય નથી મણવો. મારે માની લેવું જોઈએ કે જે શક્તિએ આ કામ મારી સામે ખડું થયું એ જ શક્તિ એની પૂર્તિ માટે જોઈતું બળ પણ આપશે. એ નિષ્ઠાથી-શ્રદ્ધાથી અત્યંત નમ્રપણે મેં આ કામ ઉપાડ્યું છે અને હું આ ટાણે સર્વોદયમાં માનનાર દરેક વ્યક્તિ પાસે સહાનુભૂતિ અને સહકાર માગું છું.

રાજધાટ, દિલ્હી ૧૬-૧૧-૫૧

અહિંસક ક્રાંતિ અને કાયદો

: ૨૫ :

હું એ માનવા તૈયાર નથી કે મારે આ પ્રયત્ન ઇતિહાસના પ્રવાહની વિરુદ્ધ છે. તમારે સમજવું જોઈએ કે ઇતિહાસમાં જે બન્યું છે, એનાથી જુદું પણ બની શકે છે. રાશિયન ક્રાંતિ જેવી કામ ધરના પહેલાં નહોતી થઈ હતી તે થઈને જ રહી એમ આ પણ થઈ શકે છે. જે હોય તે, હું તો માનું છું કે

અહિંસક ક્રાન્તિ અને કાયદો

હું જે કાંઈ કરી રહ્યો છું, તે ઇતિહાસના પ્રવાહની વિરુદ્ધ નથી, બલકે ઐતિહાસિક આવશ્યકતા છે, જમાનાની માગ છે.

ક્રાન્તિ જોઈએ છે, પણ અહિંસક

મારો ઉદ્દેશ ક્રાન્તિને ટાળવાનો નથી. હું હિંસક ક્રાન્તિથી દેશને બચાવવા અને અહિંસક ક્રાન્તિ લાવવા માંગું છું. આપણા દેશમાં ભાવિ સુખ-શાન્તિ ભૂમિસમસ્થાના શાન્તિમય ઉદ્દેશ પર જ આવશ્યક છે. હું એવી દવા પેદા કરવાનો યત્ન કરી રહ્યો છું કે જેને લીધે કાયદાના બંધનોથી આપણું કામ અટકી ન પડે. હું તો શ્રીમંતો પાંસેથી સીધી જમીન લઉં છું અને ગરીબોને સીધી આપું છું. પૂરું વળતર નહીં મળે એ બાબતમાં પણ જમીનદારોને સમજાવી શકાય છે. જેટલું એમને માટે પૂરતું હોય એટલું જ લઈને એમણે સંતોષ મેળવવો જોઈએ.

એમાં એમ પૂછી શકાય કે તો પછી એને માટે બંધારણમાં જ સુધારો સા સારુ ન કરી લેવામાં આવે ? પણ એ બરાબર નથી. એને સારુ પહેલાં આપણે જમીનદારોનો નૈતિક ટેકો મેળવવો જોઈએ. કાયદો લોકો પર લાદવો ન જોઈએ. એમાં બધાની, જમીનદારોની પણ સમ્મતિ લેવી જોઈએ.

ત્રિવિધ પરિવર્તન

એને વિષે એમ કહી શકાય કે આણુ વ્યવસ્થામાં જેમનો સ્વાર્થ સંડોવાયેલો હોય તેમની મનોવૃત્તિ પોતે યદ્યપે પોતાનો જ અંત તે આણુવાની ન થાય. પણ માનસશાસ્ત્રના આ વિચારને હું બરાબર નથી માનતો. એ ભૂમિવાન લોકો પોતાની જમીન સ્વેચ્છાથી ન છોડે અને ભૂમિસુધાર કાયદા માટે પણ અનુકૂળ વાતાવરણ ન કરવામાં આવે, તો ત્રીજો રસ્તો ખૂની ક્રાન્તિનો છે. મારો પ્રયત્ન એવી હિંસક ક્રાન્તિને રોકવાનો છે. તેજંભાણા અને હિતર પ્રદેશના અનુભવો પછી શાન્તિમય ઉદ્દેશોનો સંસ્થાનામાં મારો વિશ્વાસ વધુ દૃઢ થઈ ગયો છે. દવા પ્રકાશ અને પાણીની માફક ભૂમિ પણ જગતનાની સદૃશ દેખી શકે. ભૂમિડીનો વની હું જે માગી રહ્યો છું તે ન્યાયથી વધુ કાંઈ નથી.

આખરે આ બધું હું શું કરી રહ્યો છું ? દરેક શો છે ? એ દેખીશું

કે હું પરિવર્તન ઇચ્છું છું. પહેલાં : હૃદય-પરિવર્તન, પછી જીવન-પરિવર્તન અને બાદમાં સમાજવ્યવસ્થામાં પરિવર્તન લાવવા ઇચ્છું છું. આ ત્રિવિધ પરિવર્તન, -ત્રેવડી ક્રાંતિ મારા મનમાં છે.

ન્યા ઓળખી રાજનૈતિક અને સામાજિક ક્રાંતિ કરવાની વાત હોય ત્યાં મનોવૃત્તિ જ બદલી નાખવાની જરૂર હોય છે. એ કામ લઘાઈઓ કે હિંસક ક્રાંતિઓથી ન થઈ શકે. જે કામ લઘાઈઓ અને ક્રાંતિઓથી ન થયું, તે છુદ્ડ, ઈસુ, રામાનુજ વગેરે મહાપુરુષોએ કર્યું. આ કામ પણ એમના જ માર્ગે થવાનું છે. છેવટે હું જે ઇચ્છું છું તે સર્વસ્વદાનની વાત છે. સૌના કલ્યાણ માટે પોતાનું સમર્પણ કરી દેવાનું છે.

કાયદો કયારે ?

તમે એ સમજી લો કે હું દરિદ્રનાંશયણ વતી 'દાન' નથી માગતો; એમને હક મારું છું. મારું કામ માત્ર ભૂમિદાન એકદું કરવાનું નથી. હું જમીનના માલિકોને એ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું કે એમણે એમની જમીનને એક હિસ્સો છોડી દેવો જોઈએ. એક વાર એ વાત એમના ધ્યાનમાં આવે કે ભૂમિદીનોને ભૂમિનો અધિકાર છે, તો યોગ્ય કાયદો બનાવવા માટેનું વાતાવરણ તૈયાર થઈ જાય. અને વાતાવરણ અનુકૂળ બન્યા પછી જે કાયદો બનશે એ જ સફળ થશે, કારણ કે ત્યારે લોકો એને માન્ય કરશે—પછી બલેને અમારા પાંચ કરોડ એકરના લક્ષ્યાંકનો વીસમો ભાગ જ પૂરો થયો હોય.

અન્ત સરખો, પણ આરંભ બિન્ન

સવારે એક બાઈ આવીને બહુ ઉત્સાહથી કહેવા લાગ્યા કે તમારો કાર્યક્રમ સારો છે, પણ પૂરો કયારે થશે તે કાંઈ કહેવાય નહીં. મેં કહ્યું કે મારી યોજના અહિંસાની યોજના છે. અહિંસાની યોજનામાં કાયદો આવી ન શકે એવું કાંઈ નથી. પણ પહેલાં લોકમતનું પ્રદર્શન થવું જોઈએ. એને સારું પહેલાં હવા તૈયાર કરવી પડે છે. પછી જ્યારે ધણાખરાની દાર્દિક સંમતિ મળી જાય, ત્યારે-ચોડા લોકોનો વિરોધ હોય તોયે-કાયદો મદદ આવી શકે છે. મારી યોજનામાં પણ આ બધું છે. કાયદો તો સામ્યવાદી પણ ઇચ્છે છે. એમની યોજનામાં પણ કાયદો હોય છે, પણ સરખાતમાં કતલ હોય છે, તેથી

એ કાયદામાં પણ કતરનો રંગ ચડી જાય છે મારું કામ પણ કાયદાથી પૂરું થશે, પણ એનો આરંભ કરુણાથી થાય છે. લોકોને બધી વાતો શાન્તિથી સમજાવવામાં આવે છે. જ્યારે લોકો એ કળુષ કરી લે કે જે વસ્તુ સમજાવવામાં આવે છે, તેમાં ન્યાય છે, અને અત્યારે જે હાલત છે તેમાં અન્યાય છે, એનો કંઈ બચાવ કરવાપણું નથી, ત્યારે મારું કામ પૂરું થયું. આમ આ કામ કરુણાથી શરૂ થાય છે અને અહિંસાના રસ્તાથી ચાલે છે. જ્યારે હવા તૈયાર થઈ જાય છે, ત્યારે કાયદો મદદ સારુ આવે છે.

દાન એટલે ન્યાય હક

કેટલાક લોકો કહે છે કે મારી યોજના પહેલાં દાન-યોજના હતી અને હવે હું હક મારું છું. પણ વાત એવી નથી હું પહેલાથી જ ન્યાય અને હકના પાયા પર આ વાત કહેતો આવ્યો છું. ન્યાય એટલે કે કાયદાનો ન્યાય નહીં, પણ ધર્મનો ન્યાય. મેં 'સ્વરાજસાત્ત્વ' એ નામની એક નાની સરખી ચોપડી લખી છે, તેમાં આ વાત સ્પષ્ટ કરી દીધી છે વીસ વર્ષ પહેલાંય મેં જેલમાં સાને ગુરુજને કહ્યું હતું, કે આપણે કાયદાથી જમીન વહેંચવી પડશે.

કાયદો અહિંસાનો કે બળજબરીનો ?

એક કાયદો એ હોય છે કે જે બળજબરીનું અને હિંસાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. અને બીજો અહિંસાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. હું બીજા પ્રકારના કાયદા માટે શ્રીમંત્રા તૈયાર કરી રહ્યો છું. આવા કામોમાં શરૂઆતમાં પ્રચારની ગતિ ધીમી હોય છે. અહિંસાના રસ્તામાં એમ જ થાય છે, પણ જોતજોતામાં હવામાં વાત ફેલાઈ જાય છે અને જ્યારે વાત ફેલાઈ જાય છે, ત્યારે કામ યતાં વાર નથી લાગતી. જો આપણે બધાં આ કામમાં મંડી પડીએ તો ૪૦-૫૦ વર્ષની જરૂર નહીં રહે, એક વર્ષમાં પણ એ થઈ શકે છે. આપણા પુરુષાર્થ, સમજાવવાની શક્તિ, અને ત્યાગ એ બધાની અસર પડે છે. સમજાવવાથી જેટલું સફળાઈથી કામ થાય છે, તેટલું દયાળુઓ નથી થતાં. હું કેટલીય વાર કહી ચૂક્યો છું કે દયાળુથી મારે કોઈ દાન નથી જોઈતું. મારે કુતુહિન નહીં, શુદ્ધ દાન જોઈએ છે.

વળતરના પ્રશ્નનો અહિંસકે નિર્ધાર

આજનો કાયદો બંધારણ પ્રમાણે એટલું જ કરી શકે કે વળતર આપીને જમીન છાનરી લે. પણ અહિંસાની રીતમાં એવું નથી કે વળતરવાળાએ વળતર લેવું જ પડે અને આપનારે તે દેવું જ પડે. એમાં તો એવો ભાવ હોય છે કે આપણા મોટા જમીનદાર, માલગુજાર અને ખેડૂત ભાઈઓનું પણ કામ ચાલે અને સાથે જરૂરોને પણ ન્યાય થાય જો કોઈ દસ હજાર એકરવાળાને વળતર ન આપાય તો તે હિંસા ન કહેવાય. મને એવો વિશ્વાસ છે કે હું મોટા ખેડૂતો, માલગુજારો અને જમીનદારોને એ સમગ્રની રાક્ષી કે બરાબર હિંસાએ વળતર લેવું એ કંઈ જરૂરી નથી, જેટલી જરૂર હોય એટલું જ લેા. એટલે જ હું વળતરનું દાન પણ લઉં છું. કારણ, પરમેશ્વરની સૃષ્ટિમાં જે જાતની ક્ષમતા છે, તેનું જ હું પાલન કરું છું. જમિનીતોને જમિ આપાવવા ઇચ્છું છું. મારી છેલ્લી આકાંક્ષા એ જ છે કે દરેક ગામડું એક કુટુંબ બની જાય, બધા મળીને ભોંય ખેડે, પેદા કરે, ખાય પીએ ને સુખ-શાન્તિથી રહે. હું ઇચ્છું છું કે દરેક ગામડું જોડું બની જાય.

પ્રજાસૂચ-ચક્ર

જે અઢી હજાર વર્ષોથી જાણીતા આ કાલસી વિભાગમાં અન્ધમેધ યજ્ઞના ધોડાની જેમ હું પણ બૂમિદાન યજ્ઞનો થોડો બની દૂરી રહ્યો છું. મહાભારતમાં રાજસ્ય યજ્ઞનું વર્ણન છે. મારો રાજ પ્રજાસ્ય યજ્ઞ છે. તેમાં પ્રજાનો અભિગેહ થશે. એવું રાજ કે જ્યાં મજૂર, કિસાન, બંગી વગેરે બધાને એમ લાગે કે અમારે મારે કંઈક થયું છે. એવા સમાજનું નામ સર્વોદય છે. એમાંથી જ પ્રેરણા લઈને હું દૂરી રહ્યો છું.

રાજઘાટ, દિલ્હી, ૨૨-૧૧-૫૧

ઉત્તર પ્રદેશ
દિલ્હીથી સેવાપુરી

[નવેમ્બર ૧૯૫૧ થી એપ્રિલ ૧૯૫૨]

સમાજને ઉચિત પ્રેરણા આપો !

: ૨૬ :

આજકાલ વિદ્યાર્થીઓ અગે ફરિયાદ કરવામાં આવે છે તેઓ શિસ્ત વગરના બનતા જાય છે. જો કે એ વાતમાં થોડું તથ્ય છે. પણ એને અગે હું વિદ્યાર્થીઓને દોષ નથી દેતો. કારણ આજે એમને જે તાલીમ અપાય છે તે ખિલકુલ નકામી છે. એ જ ઇતિહાસ, એ જ સાહિત્ય અને એ જ કામ વગરનું એતનહીન શિક્ષણ ! એનાંથી નોકરી મળવી પણ મુશ્કેલ હોય છે. મને તો આશ્ચર્ય થાય છે છોકરાઓ શાળામાં જતા શા સારુ હશે ? આવી નકામી ઊંળવણી હોવા છતાંજ એ લોકો શાળામાં જાય છે એમાં મને તો એમનો શિસ્તપ્રેમ જ દેખાય છે. પણ હવે એમને એવો અનુભવ થઈ રહ્યો છે કે એમના ભણતરથી દેશને કંઈ લાભ નથી. આપણા વિદ્યાર્થી આજે એવેન દેખાય છે એ એક શુભ લક્ષણ છે. જો વિદ્યાર્થીઓ આમજ કાંઈ એવો કાર્યક્રમ હોત કે જેનાથી એમને સ્ફૂર્તિ મળત, નવા યુગ માટે ત્યાગ કરવાની પ્રેરણા મળત તો એમનામાં આવી ગેરશિસ્ત ન દેખાત.

હું વિદ્યાર્થીઓને સારી રીતે ઓળખું છું. હું ખાતરીથી કહી શકું છું કે જો એમની આમજ શ્રમનિષ્ઠ બનવાનો અને ધનની પ્રતિષ્ઠાને તોડવાનો કાર્યક્રમ મુકવામાં આવે તો એ લોકો આજુ ખાઈને એ કામમાં લાગી જાય. આ હું સ્વાનુભવની વાત કહું છું. કારણ મારા આશ્રમમાં કોલેજના નવજુવાનો બાર કલાક પરિશ્રમ કરે છે. હું જ્યાં જઈું છું ત્યાં વિદ્યાર્થી મને પૂછે છે કે જુદાનપણમાં જામે રી રીતે ભાગ લઈ શકીએ ? હું એમને કહું છું કે તમે તમારા માતાપિતાને કહી શકો છો કે 'તમે જુદાનમાં જમીન આપો, અમારી ચિંતા ન કરો, અમે મહેનત કરીને ખાશું' હું એમ પણ ચારું છું કે જ્યાં દાનમાં પડતર જમીન મળી હોય ત્યાં એને તોડવા સારું વિદ્યાર્થી શ્રમદાન આપે. એ ખુસીની વાત છે કે જે વિદ્યાર્થીઓને શ્રમ કરવાની તાલીમ નથી આપવામાં આવતી, તે શ્રમદાન-સારુ ઉત્સાહથી તૈયાર થઈ જાય છે. હું કહું છું કે સમાજમાં શ્રમનિષ્ઠાનું મૂલ્ય સ્થાપિત કરવા સારું વિદ્યાર્થીઓ એ પ્રત લે કે 'શ્રમ એકદ કલાક સરોર-પરિશ્રમ કર્યા વગર

ખાઇશું નહીં.' તેઓ સર્વોદય-વિચાર તેમજ અન્ય વિચારધારાઓનું તટસ્થ બુદ્ધિથી અધ્યયન કરે અને જે વિચાર એમની બુદ્ધિમાં જીતે તેની ઉપર અમલ કરે.

‘નદી વેગેન શુદ્ધયતિ’—સમાજે પણ નદીની માફક વહેતા રહેવું જોઈએ. નદીમાં વેગ ન રહે, એનું ખાણી વહેવું ન રહે તો કાંઈવ યજ્ઞ જાય છે. જ્યારે સમાજમાં જડતા આવી જાય છે ત્યારે બહારથી અને બીતરથી આક્રમણ થાય છે. માટે સમાજ સદા જાગ્રત અને મતિસીલ રહેવો જોઈએ. આમ સમાજ આગળ કોઈ એવો ઉચિત કાર્યક્રમ રાખવામાં આવે કે જેનાથી કોઈને ત્યાગની પ્રેરણા મળે તો સમાજ કદી ખોટી દિશામાં નહીં વળે. સમાજ સ્વભાવતઃ ગતિમાન હોય છે, માટે જો એને સાચી પ્રેરણા ન મળે, એની શક્તિનું વહેણ સાચી દિશામાં ન વાળવામાં આવે તો મમે તે રીતે ક્ષોભ પેદા થાય છે અને સમાજનું પતન શરૂ થઈ જાય છે. માટે સમાજ આગળ નિરંતર કાંઈક ને કાંઈક ચેતન કાર્યક્રમ હોવો જરૂરી છે.

જૂદાનગર દ્વારા આજે સમાજ આગળ એક નવો કાર્યક્રમ ખડો છે. હું ઇચ્છું છું કે બધા ગરીબો માટે જાતે ગરીબ બને, ખરું જોતાં હું સૌને ગરીબ નહીં, બધે થીમંત બનાવવા ઇચ્છું છું, પણ જ્યારે ગરીબી વહેંચારી, ત્યારે એ મટશે. જ્યારે આપણે સૌ ગરીબ બનીશું ત્યારે જ સૌ એક સાથે જીવ્યા આવીશું અને સાચા થીમંત બની જઈશું. ત્યારે જ આપણે દેશ જીમાન, ધૃતિમાન અને વિજયી થશે.

દેહરાદૂન, ૧૦-૧૨-૫૧.

માનવીય પદ્ધતિઓ જોઈએ, પાશવીય નહીં : ૨૭ :

આપણે કેવળ આર્થિક પ્રમાંત અને અર્થ સામ્ય જ નથી જોતાં, પણ જિનંત ધર્મ (પણ જોઈએ છે. હું માનું છું કે જૂદાનગર ધર્મોન્નતિનું પણ સાધન છે.

મરી ફીટવું એ જ સાચો ક્ષાત્રધર્મ

આજ સુધી આપણા સમાજે શસ્ત્રને કાચિયો સુધી સીમિત રાખ્યાં, એ

તો સારું ક્યું; છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે ક્ષાત્રધર્મમાં જે મર્યાદાઓ રાખવામાં આવી હતી, તે બરાબર નથી નહીં.. મહાભારતમાં જે વાર સાયંકાળ પછી લગાઈ થઈ. બીજે કમરની નીચે શસ્ત્ર ન ચલાવવાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ક્યું. એવા દેવકાંચે ઉદાહરણ આપી શકાય. આ બીજા મહાયુદ્ધમાં પણ આપણે જોયું કે રેડકોસવાળાઓ પર સુદ્ધા જોઈ જવરસ્યા. માટે આપણે ક્ષાત્ર-ધર્મની નવી મર્યાદાઓ સ્થાપિત કરવી પડશે. ક્ષત્રિયત્વનો અર્થ સમજવો પડશે. એ બતાવવું પડશે કે ક્ષત્રિયત્વ યુદ્ધ કરવામાં નહીં, એને શાંતિમાં અને સાંતે બચાવવામાં છે. જે વીરતા સાંતે બચાવવામાં પોતાને ફના કરે તે જ સાચી વીરતા છે. એવો ક્ષાત્રધર્મ આપણે સ્થાપવો છે. મારવાને બદલે મરી રીટવાનો ધર્મ સ્થાપિત કરવો છે.

બૃહાનની અનોખી રીત

બૃહાનપરાની રીતમાં આ જ ધર્મનીનિ છુપાયેલી છે. એટલે જ દુનિયાનું જ્ઞાન આ તરફ ખેંચાયું છે. અમને જે સિત્તેર હજાર એક જામીન મળી છે, એનાથી અને કે માથાડીક એકર લેખે સિત્તેર હજાર લોકોને રાહત મળે, જીવન-નિર્વાહનું સાધન મળે. પણ એમાં એટલો જ લાભ નથી. જે રસ્તે એ જામીન મળી છે એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. મહત્ત્વ આકારનું નહીં, પ્રકારનું છે. તેથી જ દુનિયાનું જ્ઞાન આ બાજુ ખેંચાયું છે. તમે જો આ કામ તરફ જોવાની મારી દૃષ્ટિને સમજશો, તો આની અંદર વિશ્વરૂપ દર્શન કરી શકશો.

પહેલાં કરતાં આજે આપણે વધારે વિકસિત

જે એમ માને છે કે પ્રાચીનકાળમાં જે જ્ઞાન હતું તે આજના કરતાં ટેકા હતું તે બીંત બૂલે છે. અલગત, એ સમાજના મહાપુરુષો પાસે ટેકા જ્ઞાન હતું. પણ સામુદાયિક દૃષ્ટિએ તે કાળના સમાજ કરતાં આજના સમાજ પાસે જ્ઞાન વધુ છે. એ કાળના ઋષિ કરતાં આજનો ઋષિ પણ વધુ જ્ઞાની છે. એમાં એમને માટે કાંઈ માનદાનિ જેવું નથી. જો દીકરો આપથી આગળ વધે તો બાપને ખુશી જ થાય છે, ગુરુ કમ્પે છે કે શિષ્ય આગળ વધે માટે આજના ઉન્નત ઋષિઓને જોઈને પ્રાચીન ઋષિઓને આનંદ જ થશે. આજના ઋષિઓ આગળ આખી દુનિયાના કોયડા છે. પહેલાં પણ માનસિક

ચિંતન કરતી વખતે માનવ આત્મની માફક વિચિત્ર ચિંતન કરતો હતો, પણ પ્રાચીન ઋષિ આગળ પ્રત્યક્ષ કોયડાઓ હતા તે સીમિત હતા, અને આજના ઋષિ આગળ વ્યાપક કોયડાઓ છે. આ વિકાસમાં વિજ્ઞાન અને સમાજશાસ્ત્રે પણ ઘણો ભાગ લાગ્યો છે. અને આજે બહુ આગળ વધી મર્યા છે. માટે જ આજે આપણા નીતિવિષયક વિચાર આગળ વધ્યા છે જેમ જેમ સમાજ આગળ વધે છે, તેમ તેમ નીતિશાસ્ત્ર વધુ ને વધુ પ્રગતિ કરતું જશે.

વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચે વિરોધ નથી

જે દોકા એમ સમજે છે કે વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચે વિરોધ છે એ ભૂલ કરે છે. ખરું જોતાં વિજ્ઞાનથી ધર્મને કાંઈ હાનિ નથી પહોંચતી એક તમ્મથી આધ્યાત્મિક વિચાર અને ખીજી તરફ સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, બન્ને માનવજીવન પર પ્રભાશ નાખે છે. આધ્યાત્મિક વિચારથી અંદરનો પ્રકાશ વધે છે, તે સૃષ્ટિવિજ્ઞાનથી બહારનો પ્રકાશ વધે છે; બન્ને પ્રકાશ એક બીજાની વિરુદ્ધ નથી, બદલે પૂરક છે. જે ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાન પ્રવેશ નથી કરી શકતું ત્યાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે. અને જ્યાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રવેશ નથી કરી શકતું ત્યાં વિજ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે. જેમ પંખી એ પાંખો વડે જીડે છે, તેમ માનવનું ધર્મરૂપ કર્તવ્ય પણ આ જ પાંખો પર નભે છે. ધણાનો એવો ખ્યાલ છે કે આજકાલ નાસ્તિકતાવાદી વધી ગયા છે, પણ એ ખોટું છે. નાસ્તિકતા, સંશય અને શ્રદ્ધા, ત્રણે પહેલેથી ચાલતાં આવ્યાં છે. વેદોમાં પણ એવું નિદર્શન મળે છે. સમજવાની વાત એ છે કે માનવ બધા ક્ષેત્રોમાં પ્રગતિ કરતો આવ્યો છે. જે કોયડાઓ પહેલાં માણસ સામે હતા, એનાથી પણ કઠણ, શક્તિ અને વ્યાપક કોયડાઓ આજે એની સામે જોવા છે. એના હાલ માટે નવા ઉપાય વિચારવાની આજે જરૂર છે. જો આપણે નવા ઉપાયો ન વિચારીએ તો આધુનિક જમાનામાં કામ કરવા લાયક ન રહીએ માટે આજે જે વિજ્ઞાન અને સમાજશાસ્ત્ર આગળ વધ્યાં છે, તેની મદદથી આપણે નવા ઉકેલ શોધવા જોઈએ.

માનવીય અને પાશ્વિક રીતો

એ દષ્ટિએ જોશો તો તમને સમજાશે કે જૂદાન યજ્ઞની જે ધારા આજે નાની સરખી દેખાય છે. તે ગંભીરી ધાર છે. જે લૂટફાટથી સિત્તર હજાર તો ઠીક, પણ સિત્તર લાખ એકર પણ મેળવ્યા હોત તો દુનિયાને એવું

કાંઈ મહત્ત્વ ન જણાત. હવે ઓળની દુનિયામાં લટકાટની ઓ રીતોનું મહત્ત્વ પણ નથી અને તે ચાલી શકે એમ પણ નથી. અત્યાર સુધી દુનિયામાં જે રસ્તાઓ ચાલ્યા તે માનવીય નહીં, પાશ્વિક હતા. પાશ્વિક રસ્તે કાંઈ પણ કાંઈએ ઊઠતી ન શકે. એક કાંઈએ ઊઠતો દેખાય તો એમાંથી ખીજા અનેક કાંઈએ પેદા થાય છે. એક મહાયુદ્ધ ખરમ થયું તો એણે ખીજા મહાયુદ્ધને જન્મ આપ્યો. જૂના કાંઈએ ઊઠવાને ઠેકાણે ખીજા નવા પેદા થયા. માટે જરૂર એ વાતની છે કે માનવની સમસ્યાઓ ઉકેલવા સારુ કાંઈ માનવીય રસ્તાઓ શોધવામાં આવે જો એવો કાંઈ રસ્તો નીકળે તો આખી દુનિયા એની તારફ જશે. માટે તમને આપણા દેશની - આ અદ્વિસક પદ્ધતિ અંગે ગોરવનો અનુભવ થવો જોઈએ. જો ભૂમિદાન યજ્ઞના કાર્યમાં તમે આવી જામતિક દષ્ટિ રાખશો તો જોશો કે જમીન તો તમે થોડા એકર આપશો, પણ કામ કરોડો એકરનું કરશો.

બહુરાઈય, ૨૮-૨-૫૨

સર્વતોભદ્ર કાર્ય

: ૨૮ :

પર્યાયી ચાલી આવેલી આપણી સમ્પત્તાનો એ સંદેશ છે કે ધર્મ અને અર્થ સાથે સાથે ચાલે છે. બધા અર્થનું નિયમન ન કરી શકે એ ધર્મ સાચો ધર્મ જ ન હોઈ શકે. તે જ પ્રમાણે જે ધર્મશુદ્ધિને જાળવી ન શકે અથવા તેને વ્યાધાત પડેલાં એ અર્થ પણ સાચો અર્થ નથી. માટે ધર્મ અને અર્થમાં વિરોધ ન હોઈ શકે. મેં જે કામ ઉપાડ્યું છે તેનાથી ધર્મ અને અર્થ બન્ને સધાશે. એનાથી આ કાળમાં સાથ આપનારની હૃદય-શુદ્ધિમાં પણ મદદ મળશે.

આ કામ સર્વતોભદ્ર છે. કાંઈ પણ દષ્ટિએ જુઓ તો પણ સારપ જ નીકળશે. આ કામ ભગવાનની ભક્તિનું કામ છે. જે કામનું સ્વરૂપ દેવળ શુદ્ધ ભક્તિનું જ હોઈ શકે અને જે પદ્ધતિ વડે કાર્ય સફળ થશે, એ સર્વતોભદ્ર છે.

ગોંડા, ૧૯૫૨

વેળ વીત્યા પછી પરતાવો શો ?

: ૨૯ :

જે લોકો ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માને છે અને જેમને માધીજીની પદ્ધતિમાં શ્રદ્ધા છે, તેમને હું ખાસ કરીને નિમંત્રણ આપું છું કે 'આવો, આ બૂદ્ધાનગંગાના કામમાં સાથ આપો અને પૂરો સહકાર આપો.' તમે જે ઇચ્છતા હો કે અહીં શ્રમિકસમર્યાના ઉકેલ, શાન્તિમય રીતે થાય અને ખીજા કોઈ રસ્તાઓ અહીં ન ચાલે તો તમે આ વખતે પાછા ન પડશો. નહીં તો હું તમને ચોખ્ખેચોખ્ખું કહી દેવા માગું છું કે પછી પરતાશો. આવું કામ અને આવી તક તમને ફરી મળવાનાં નથી. લોકો અનિશ્ચિત કાળ સુધી આપણી રાહ જોતા જ રહે એમ નયો થવાનું. પછી તો જેમને ખીજા રસ્તાઓમાં વિશ્વાસ છે અને જેમની પાસે ખીજા ચોજનાઓ છે એ લોકો આવશે. ત્યારે તમે જોશો કે લોકો એમનું જ સ્વાગત કરશે.

જો આપણે જમાનાની માગણીને ન જોળખીએ, આપણી ફરજ અહીં ન કરીએ અને આ મોકો ખોઈ બેસીએ તો એનો અર્થ એ થશે કે આપણે યુગધર્મને નથી જોળખતા. અને જે યુગધર્મને નથી જોળખતા એ ધર્મને જ નથી જોળખતા. ધર્મની ખુશી એ જ છે કે ન્યારે કોઈ મહત્ત્વનું નૈતિક કર્તવ્ય જીણું થાય છે, ત્યારે એ જ મુખ્ય ધર્મ બની જાય છે, અને ખીજા બધા ધર્મો શીકા પડી જાય છે. મારું માનવું છે કે જે આ શ્રમિક-સમર્યાને આપણે શાન્તિમય રીતે ઉકેલી લઈએ તો એનાથી આપણા દેશમાં તો આપણે શાન્તિ સ્થાપીશું જ, ઉપરાંત દુનિયાને પણ શાન્તિમય ક્રાન્તિનો રસ્તો ખતાવી શકીશું.

ગોરખપુર, ૧૭-૪-૫૨

નિમિત્તમાત્ર બનીએ !

: ૩૦ :

તમે જમીન કેટલી આપો છો તેની ફિકર મને નથી. જમીન તો ન્યાં હતી ત્યાં જ પડી છે અને તે જેની છે એનો પાસે પહોંચી ચૂકી છે. જે લગતને ગીતામાં કહ્યું હતું : 'અર્જુન, આ બધા મરી ચૂક્યા છે, તું નિમિત્ત-

માત્ર બન' એ જ આજે કહી રહ્યો છે કે 'જમીન તો ગરીબોને મળી ચૂકી છે, શ્રીમંત લોકો નિમિત્ત-માત્ર બને.' જૂમિહીનોને જૂમિ પહેંચાડવામાં શ્રીમંતો અને જમીનવાળાઓને પ્રેરણા આપવા સારુ તે મને પણ નિમિત્ત-માત્ર બનાવવા ઇચ્છે છે. લોકો કહે છે કે આજે બસો એકર જમીન અહીં મળી છે. પણ હું એ વાત માની બેસું એવો ભોળિયો નથી. દારણ, મેં દમણાં કહ્યું તેમ જમીન તો બધી જ ગરીબોની ધણ ચૂકી છે. 'છર્ત્ત હું' માત્ર એટલું નથી ઇચ્છતો કે ગરીબો પાસે ફક્ત જમીન પહેંચે, બદલે એમ ઇચ્છું છું કે એ યશસ્વી પહેંચે. મારે મન જમીન એકની પાસેથી બીજાની પાસે જાય એ મુખ્ય પ્રશ્ન નથી, એ રાષ્ટ્રી રીતે જાય એ જ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. અને એ જ કામ બજવાન મારી મારફત દરાવવા ઇચ્છે છે. માટે તમે લોકો મારો વિચાર સમજી લો કે જેથી તે મારી માફક તમને પણ પ્રેરણા આપી શકે.

ગોરખપુર, ૧૮-૩-'૪૨

કોમ્યુનિસ્ટોને

: ૩૧ :

મને એ વાતની ખુશી છે કે અહીં આપણા કોમ્યુનિસ્ટ ભાઈઓએ અને માનપત્ર આપીને, જુદાનયતની સફળતા ઇચ્છતાં કહ્યું કે 'આ અદિક્ષનથી એક મદરપૂર્ણ સવાલને ચાલના મળી છે અને બધા લોકોમાં જૂમિનો આ સદેશો ફેલાઈ રહ્યો છે.' વળી એમણે એમ પણ કહ્યું છે કે જો આ સવાલ ચાલિને રસ્તે જીકવા શકે તો એમને ખુશી થશે.

સારો રસ્તો શક્ષ્ય કરો બતાવો !

હું પણ એમ જ માનતો હતો કે આ કોમ્યુનિસ્ટ ભાઈઓને ખરાબ પદ્ધતિઓમાં આનંદ નથી. દેશના મરીબ ભાઈઓ સારુ એમનો છત્ર તન્કડે છે. એ તરફાટમાં જો તેઓ ખોટો રસ્તો ચાલ્યા જાય તો એમ ન કદી સહાય કે એમને ખોટો રસ્તો પસંદ છે. માટે આપણે જોને સાચો રસ્તો માનીએ છીએ એ જો સફળ થાય તો એમને ખુશી જ થાય. એ તો દેખાતું છે કે આપણા સારા રસ્તાઓ અંગે કોમ્યુનિસ્ટોને એકાએક વિશ્વાસ ન બેસે. મને એમાં કંઈ અચરજ થતું નથી. સારા રસ્તાઓને સફળ કરા

ખતાવવા એ તો આપણું કામ છે. જો આપણે આપણા સારા રસ્તાઓની સિદ્ધિ માટે સરખા પ્રયત્ન ન કરીએ અને માત્ર સદ્‌ભાવતા પ્રગટ કરતા રહીએ તો એનાથી દુનિયાનું કામ ન ચાલે. દુખી દુનિયા બહુ ધીરજ ન રાખી શકે એ ધીરજ તો રાખે છે, પણ માણસની ધીરજની પણ એક હદ હોય છે. માટે જોમને સાચા રસ્તાઓ પર વિશ્વાસ છે, એમણે એ રસ્તા દુનિયામાં સફળ કરી ખતાવવા એ એમનો ધર્મ છે.

મારા આ જ પ્રયત્ન છે અને હું ઇચ્છુ છું કે એમાં સૌ કોઈ મદદ કરે. કોમ્યુનિસ્ટ લાઇઓને લાગે છે કે આ રસ્તે આ કાયડો જીકલી નહીં શકે, છતાં પણ તેઓ આ કામમાં મદદ કરે એમ હું ઇચ્છુ છું. તેઓ કહે છે કે જમીન મળે છે, તો તે કોઈક માણસના વ્યક્તિત્વને કારણે. છતાં જો તેઓ આ કામમાં સહાય કરી શકતા હોય તો એમની મદદ મને કંઈ દિશામાં જોડાય છે તેનું થોડું દિગ્દર્શન આજ હું કરવા પ્રયત્ન કરીશ.

બધી જમીન પાપથી નથી મળી

એમણે એમના માનપત્રમાં કહ્યું છે કે 'જમીન જૂનિફીનેશને મળે તો જ આ પ્રથમ જીકલી સકશે' હું પણ એમ જ માનું છું. પણ એમણે, એમ પણ કહ્યું છે કે આ બધી જમીનો દરરાતશાદીના જમાનામાં એમને હસ્તક હતી તેથી એમની પાસે છે. મારા અને એમના કહેવાની રીતમાં આ જ ફગ્ક પડી ગય છે. એમનું કહેવું મિલકુલ ખોટું છે એમ નથી પણ એય ખરાબ નથી કે બધી જ જમીન જમીનદારોએ અન્યાયથી મેળવી છે આપણા પૂર્વજો (વધે પૂરી જણકારી વગર) આપણે નિશ્ચિત રૂપે કાંઈ કહી દઈએ એ ખરાબ નથી. મરીખોએ જો જમીનો ખોલે તે કેવળ પોતાની સારથ કે વલમનસાઈને લાંધે જ ખોલે છે એવી વાત નથી. પોતાના પાપને લીધે પણ એમણે જમીનો ખોલે છે. દારૂડી, ખોટા ખરચો, દારૂ કચેરીઓ વગેરે એમને ખરબાદ કરે એવા દરજો છે. એ જ રીતે જોમણે જમીનો મેળવી છે તેમણે કેવળ પાપથી જ મેળવી છે એમ પણ ન કહેવાય. પોતાના પરાક્રમ અને ગુણને લીધે પણ એમને જમીન મળી છે.

આપણે ભૂમિપતિ નહીં, ભૂમિપુત્ર છીએ !

હું તો એક કમલું આગળ ચાલીને કહું છું કે એમ માની લો કે બધી જ જમીન એમને એમનાં પરાક્રમ અને પુણ્યથી મળી છે; તોય આંત્રના જમાનામાં જમીન એ પાંચ માણસો પાસે હોય અને બાકીના ભૂમિહીન રહે એ નહીં બની શકે. જમીનનું પ્રમાણ જ્યારે રોજે રોજ ઘટી રહ્યું છે, ઉદ્યોગ ધવાઓ ભાંગી રહ્યા છે, તે વખતે જે જમીન માટે છે એમને જમીન મળવી જ જોઈએ. માટે જમીનવાળાઓ પાસે જમીન માંમતી વખતે હું એમને એ પરમેશ્વરનો ન્યાય સમજાવું છું કે જમીન એમની નહીં, પરમેશ્વરની દેવ છે. હું એમને સમજાવું છું કે તમે લોકો કોમ્યુનિસ્ટોને 'નાસ્તિક' કહો છો, પણ જે લોકો ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા હોવાનો દાવો કરે છે અને એનો જ બનાવેલી જમીન પર પોતાનો અધિકાર છે એમ જણાવે છે, તે આસ્તિક શી રીતે હોષ થકે ? ઈશ્વરે હવા, પાણી અને સૂર્યનો પ્રકાશ સૌને માટે પેદા કર્યાં. તે સૌને સમાન જન્મ આપે છે. દરેક બાળક, પછી તે રાગનું હોય કે રંકનું—નાશું જ પેદા થાય છે. શ્રીમંતનો દીકરો ધરેણી પહેરીને પેદા નથી થતો. મર્યા પછી સૌની શામ જ ધર જાય છે બાહ્યજનના શરીરનું સોનું અને ક્ષત્રિયના શરીરની ચંદી નથી થતી. આમ ઈશ્વર સ્વપ્રકૃતિ સમાનતા આપે છે. આપણે સમાન જન્મીએ છીએ, સમાન મરીએ છીએ, છતાં વચ્ચે જ ભેદ શા સારુ ? માટે ભૂમિવાન-ભૂમિહીન, માસિક-મનુષ્ય, જાંચ-નીચ વગેરે ભેદ ઈશ્વરની કૃપાની વિરુદ્ધ છે.

કેટલાક તો પોતાને ભૂમિપતિ કહેવડાવે છે. પણ એ શબ્દનો આ કેટલો ખોટો ઉપયોગ છે ! આપણે રોજ પ્રાર્થનામાં કરીએ છીએ કે 'વિષ્ણુભક્તો નમસ્તુભ્યમ્'—પૃથ્વીના સ્વામી તો ભગવાન જ છે, આપણે તો પૃથ્વી માતાના પુત્ર છીએ. "માતા ભૂમિઃ પુત્રોઽહમ્ શ્રધ્ધિવ્રતઃ ।" હું એમને સમજાવું છું કે ભૂમિપતિ કહી ખોટો વપરાવા લાગ્યો છે. થવું તો એમ જોઈએ કે જમીન પર સૌનો સમાન અધિકાર હોય, કારણ જમીનની સૌને જરૂર છે. જીવન માટે, મરણ માટે, દરેક શામ માટે જમીનની જરૂર છે. દરેક શામ માટે જમીનનું અધિકાર (આધાર) જરૂરી છે, તેથી જમીન પર સૌને અંધાર

હોવો જોઈએ. દરેક પોતાનું એ કર્તવ્ય સમજી લેવું જોઈએ કે જેને ભૂમિ જોઈએ છે તે સૌને ભૂમિ મેળવી આપે કે જોયી સૌની શક્તિનો તેના પર ઉપયોગ થઈ શકે.

ઇતિહાસના પોષકા ન ઉખેળશે.

ભૂમિનદારોને આમ સમજાવવાને બદલે એમ કહેવું કે 'તમારા બધા પૂર્વજો ખેતમાન હતા,' એ જરૂરી પણ નથી અને યોગ્ય પણ નથી. આપણે કોઈ શુભ કામ કરવા જતા હોઈએ ત્યારે તેમાં અપશુકન ન કરવા જોઈએ. પણ કોમ્યુનિસ્ટ લોકો એ જ કરે છે. તેઓ વર્ગવિમુક્ત નિર્માણ કરવાને પ્રયત્ન કરે છે. કોઈ પણ પ્રત્યેકના પાયામાં જોટલી દેવભાવના બરાબ એટલી બરવાની કોશિશ કરે છે. અને એ રીત બરાબર નથી લાગતી. અમે ઇતિહાસની વાતોને દફનાવવા ઇચ્છીએ છીએ. જે ચીજ ઇતિહાસમાં દફનાવી દેવામાં આવી છે, તેને ઉખેળવાની જરૂર અને નથી લાગતી. પણ કોમ્યુનિસ્ટ અને કોમ્યુનાલિસ્ટ (સામ્યવાદી અને કામવાદી) બંનેને ઇતિહાસની વાતો ઉખેળવાનો બહુ શોખ હોય છે. જૂની વાતોની યાદ અપાવીને તેઓ લોકોની દેશની વૃત્તિઓને બગડાવે છે. ઇતિહાસનો આવો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. કારણ સાચો ઇતિહાસ તો આપણને ખમર પણ નથી હોતો; આજની સ્થાપના ઇતિહાસ પણ કદાચ ખરો ન લખવામાં આવે. બહુ સંભવ છે કે અંસલી ફરતાવેજો તો બાળી મૂકવામાં આવ્યા હોય. માટે ઇતિહાસની વાત આપણે ન કરીએ અને જે પરિસ્થિતિ છે તે આજની દૃષ્ટિએ ન્યાય છે કે નથી, એ જોઈએ.

જો કોમ્યુનિસ્ટ બાધઓ મારો વાત માની લે તો એમને ખ્યાનમાં આવશે કે જૂનો ઇતિહાસ કાઢવામાં કશો લાભ નથી. વર્તમાન કાળ જ આપણે માટે પૂરતો છે. કોઈનાં પૂર્વજો ગમે તેટલા અન્યાયી હતા, પણ આજે જો એ ન્યાયનું કામ કરતો હોય તો એના એ કાર્યને આપણે દેખ ન દઈએ; અને કોઈ આજે અન્યાયનો ધધો આદરીને બેઠો હોય તો પછી એના આપદાદાઓ ગમે તેટલા ન્યાયી હતા તેનો કશો ઉપયોગ નથી. આ વાત જો આપણે મજા જિતરી ભય તો નાંદકના ઝંઘડા જિત્યા નહીં થાય અને

સદ્ભાવનાવાળા લોકોનો આપણને સહકાર પણ મળી શકશે. આ રીતે કોમ્યુનિસ્ટો પણ મારા કામમાં મદદ કરી શકે. એ લોકો જૂના પોપડા જીખેળવાનું માંડી વાળે તો એમને માટે પણ લોકોના દિલમાં સદ્ભાવ પેદા થશે, અને લોકોને ખાતરી થશે કે કોમ્યુનિસ્ટો કાંઈનું ખોટું વાંછતા નથી.

ખીજ વાત એમણે એ કરી કે જ્યાં સુધી મરીમો સંગઠિત ન થાય ત્યાં સુધી ભૂમિતો પ્રશ્ન નહીં ઊઠે. મને લાગે છે કે એમની આ વાતમાં તથ્ય છે. હું એ પણ કહી દેવા માંચું છું કે હું જે કામ કરી રહ્યો છું તે મરીમોનું જ કામ છે. કોમ્યુનિસ્ટ ગિરાફોની ઇચ્છા હોય તો મારી સાથે યાત્રામાં આવે અને જાતે એ બધું જોઈ શકે છે. એમને એ બધું સમજાઈ જશે.

મૂળ વાત એ છે કે આપણા મરીમ બંધુઓ કેવળ ભૂમિ-દીન જ નથી, વાયા-દીન પણ છે; એ પોતાનો અવાજ સંભળાવી શકે તેમ નથી. હું એની વકીલાત સારામાં સારી રીતે કરી રહ્યો છું. પાંચ વીધાવાળા પાસેથી પ્રેમની નિશાની દાખલ એક અથવા અઢધું વીધું ભોંલ પણ લઉં છું, પણ દશદળર એકરના ધણી પાસેથી સો એકર નથી લેતો. એવા કેટલાયે દાનપત્રો મેં પાછાં વાળ્યાં છે. મોટો જમીનદાર દરિદ્રનારાયણનો ભાગ સમજીને સરખું દાન આપે તો જ સ્વીકારું છું. આગ્રાના એક કુટુંબના ત્રણ બાઈઓએ મને એથો મળીને ૧૯૦૦ એકર જમીનમાંથી મોટા ભાગ તરીકેના ભાગની ૫૦૦ એકર જમીન કાઢી આપી. એ બધું છે કે મને સાંસ્કૃતિક, રાજસિક અને તામસિક ત્રણે પ્રકારનાં દાન મળે છે, પણ દાન રાજસિક યા તામસિક છે એવી ખબર પડી જાય છે ત્યારે હું સામા માણસને સમજાવું છું, અને જો સામાવાળો દરિદ્રનારાયણનો અધિકાર સ્વીકારીને મને ભાગ નથી આપતો તો હું એ દાન નથી સ્વીકારતો.

આટલા પરથી તમે જોશો કે હું જે રીતે કામ કરી રહ્યો છું તે મરીમોના સંગઠનનું જ કામ છે. અને જ્યારે મરીમોના અવાજમાં યોગ્ય રીતે બળ આવશે ત્યારે એની અસર પડશે. આજ સુધી કાંઈ પણ જમીનદારે માંગ વિચારના અરાપણાનો અસ્વીકાર નથી કર્યો. એ મને આજે જમીન નંચી

આપતો તો તે કેવળ એના મોહને લીધે છે. એને એ મોહમાંથી છોડાવશે એ કામ મારું છે. ત્યારે હવા અને પાણીની જેમ જ જગીન પણ સૌને મળવી જોઈએ એ વાત એક વાર પ્રચલિત થઈ જશે ત્યારે કાયદો તો સહેલાઈથી કરી શકશે.

કાયદો કેમ નથી કરતા ?

સમાજવાદી બાધઓ પૂછે છે કે “તમારું” આ કામ કાયદાની મદદથી સરેલાઈથી ન પડે શું ?” હું કહું છું, “નહીં પડે.” કારણ, જે કામ લોકોના હૃદયમાં પ્રવેશવાથી થઈ શકે તે કામ એમના પર ઉપરથી લાદવાથી ન થઈ શકે. યોગ્ય વાતાવરણ વિના જે કાંઈ કાયદો થશે તો તેનાથી સમાજમાં બે પક્ષો પડી જશે, અને બન્ને પક્ષોની શુદ્ધિ દેશને ખપ લાગવાને બદલે અંદર અંદર ટકરાશે. એટલે જે લોકોને સમજારી કરીને કામ લેવામાં આવે તો સહેલું પડશે. હું કાયદાનો વિરોધી નથી. કાયદો થવાનો હશે તો પણ મારું આ કામ એને મદદગાર જ નીવડવાનું છે. કારણ, પછી તો કાયદો બનશે તે લોકોનો મત અટકે કરી લેવા માટે જ બનશે. કાંઈ પુસ્તક ‘લખાઈ રહ્યા’ પછી અંતમાં જેમ ‘સમાપ્ત’ લખીએ છીએ તેવી જ રીતે આવો કાંઈ કાયદો થશે તો તે લોકમત ઉપર મંજૂરીની મહોર જેવો બનશે. બાકી પુસ્તક લખ્યું જ ન હોય ને ‘સમાપ્ત’ લખી દઈએ તો તેથી પુસ્તક લખાઈ નથી જતું. ફૂંકમાં સાર એટલો કે એક તો મારી પદ્ધતિમાં કાયદાનો ખપ જ નથી પડવાનો, અને ધારો કે ખપ પડ્યો જ તો કાયદો બનાવવો સહેલો થઈ પડશે. આ વાત બધાએ સારી પેઠે સમજી લેવી જોઈએ.

સમાજવાદી મિત્રો કાયદો કરવાની વાત ઘણી વાર માંડે છે. હું એમને પૂછું છું કે “બાઈ, કાયદો કરવા સારુ સરતા તમારા હાથમાં ક્યારે આવે એમ છે ? તમારું સંભવ ક્યારે થશે ? હમણાં પાંચ વર્ષ સુધીમાં તો થાય તેમ નથી. અને પાંચ વર્ષ પછી ધારો કે તમે ચૂંટણીમાં જીત્યા અને સરતા પર આવ્યા તો મારા આ કામથી તમને કાયદો બનાવવામાં મદદ જ થવાની છે. દરમિયાન કોંગ્રેસવાળાઓને કાયદો કરવો હશે તો એમને પણ આ કામથી મદદ જ થવાની છે, અને જે કાયદો નહીં કરે તો એ ટકી નહોં શકે.”

કાયદો વામણા પડે છે

મેં ડેટલીયે વાર સમજાવ્યું છે કે કાયદાથી જે કાંઈ થઈ શકે તે કાંઈ મહાન ન હોઈ શકે, એ વામણું જ હોવાનું. તમે એ જોઈ લીધું કે જમીનદારી પદ્ધતિનો નાશ કરવાના કાયદાથી ભૂમિહીનતાને તો ભૂમિ ન જ મળી. ઉપરાંત, એમાં વળતરનો સવાલ આવે એ. મરુ કહેવું એમ નથો કે વળતર સમજાવું ન આપવું. એમને ભરણ-પોષણ જોઈ કંઈક તો આપવું જરૂરી છે. પણ એ સારુ પણ લોકમત તૈયાર કરવો જરૂરી છે. કોઈપણ વિચારનો પૂરેપૂરો પ્રચાર થાય તો જ સારામાં સારો કાયદો બની શકે. હું ઇચ્છું છું કે જે ભૂમિહીન જમીન ખેડી જાણે છે અને ખેતી કરવા માગે છે, જેની પાસે ખીજો કોઈ ધંધો નથી એને જમીન મળવી જોઈએ. આ એક નૈતિક આદેશન છે. લોકો એનો વાજબી માગણી તરીકે સ્વીકાર કરી રહ્યા છે. પણ જે આપણે એવું નૈતિક વાતાવરણ તૈયાર કરી નહીં શકીએ તો કાયદો કરવો ખેદાર છે. એવું કારણ એ છે કે કાયદો ખરાબ સંજોગોમાં થતો હોય છે અને ત્યારે એનો વિરોધ પણ થતો હોય છે અને તેથી જે કાયદો થાય છે તે કનૂસ અને વામણા બને છે.

હું ગરીબોનો તરફદાર છું

હું ગરીબોની વાત આમરૂબરૂ અને અધિકારપૂર્વક રજૂ કરી રહ્યો છું, અને કોમ્યુનિસ્ટ લોકો કહે છે તેના કરતાં ધણી સારી રીતે કરી રહ્યો છું. રાજ રાજ એવું તો બને છે કે મોટા જમીનદારનું નાનું દાનપત્ર લેવા કું ના પાડું છું અને ગરીબનું નાનું દાન પ્રેમપૂર્વક સ્વીકારું છું. એક દેહાણે એક મોટા જમીનદારે બે એકર જમીન દાનમાં આપી મેં એ ન લીધી ને મારે રસ્તે પડ્યો, થોડી જ વાર પછી એક ગરીબ ખેડૂત દોડતો આવ્યો ને પોતાની થોડી જમીનમાંથી દસ વસા જમીન આપી ગયો. મેં એ સ્વીકારી લીધી. જન્મે પ્રસંગ પાંચ જ મિનિટ દરમિયાન બનેલા. પાછળથી પેલા પૈસાદાર માણસે પોતાની બૂલ સુધારી અને દરિદ્રતાચળનો યોગ્ય હક આપ્યો.

હું માનું છું કે મારી આ પદ્ધતિ ખેડૂતોને સંગઠિત કરવાવાળી છે.

તમે જોશો કે આનાથી ગરીબો સંગઠિત થઈ જશે. અને આ જ કારણસર ટ્રેડ યુનિયન ભારી સાથે નારાજ છે. એમનું કહેવું એમ છે કે મારા આ કામથી સમાજની રચના તૂટી જશે. હું પણ કહી દેવા માગું છું કે મારે આવી સમાજ-રચના રાખવી નથી-ટકાવવી નથી. આજે જે સમાજ-રચના છે તે હકોક્તમાં રચના જ નથી. એ તો નસીબજોગે બની જવા પામી છે. મારે એને બદલવી છે. એટલે હું ઇચ્છા રાખું છું કે આ જે બે બાબતની મેં અહીં ચર્ચા કરી તેના તરફ કોમ્યુનિસ્ટ ભાઈઓ ધ્યાન આપે, અને મારા આ કામમાં સહકાર કરે.

કમળે છોડાવવાની પ્રવૃત્તિનો ઇલાજ

કમળે છોડાવવાની પ્રવૃત્તિ તરફ કોમ્યુનિસ્ટ ભાઈઓએ મારું ધ્યાન દોર્યું છે. હું માનું છું કે કમળ છોડાવવા ન જોઈએ. ટોર્ષ કે મને-કચું કે દિમાચક પ્રદેશના જમીનદારો પર મારા આ અદિલનની નૈતિક અસર પડી છે. એમણે એ વિચાર કર્યો છે કે આપણે જમીન ન આપી શકીએ તોયે કમ-સે-કમ કમળ તો ન જ છોડાવીએ ! આપણે એક પાયાની વાત ન બૂલીએ. આપણે એ સમજ લઈએ કે આપણે તમામ એક છીએ. જેમ ધરમાં દોઢક નખળું હોય, તો એની નખળાઈને આપણે આપણી માનીએ છીએ તેથી જ રીતે સામાજિક જીવન રિપે પણ વિચારવું ધરે. જમીનદારો કમળ છોડાવતા હોય તો આપણે એમને સમજાવી શકીએ અને કમળ છોડાવવાનું બંધ કરાવી શકીએ.

સંતોનો વારસો

સમાજવાદી ભાઈઓએ મને પૂછ્યું છે, ‘આપણી આ બૂનિર્મા પ્રાચીન શાળથી સંત પરંપરા ચાલતી આવી છે. એ બધાએ સમતા, પ્રેમ અને ન્યાયનો પ્રચાર કર્યો છે. તેમ હોવા છતાં પણ સામાજિક જીવનરચનામાં આ અસમાનતા વગેરે શી રીતે ધર કરી ચકી ?’ સવાલ ધણો સારો છે. મારો જવાબ એ છે કે સંતોએ સાધારણ સદ્ભાવના પેદા કરવાનું કામ કર્યું છે. કામ કરવાની આ પણ એક પદ્ધતિ છે, એની પાછળ પણ એક વિચાર છે. સંતોએ જનતાના સાંસારિક જીવનનો ટોર્ષ

ખાસ સવાલ હાથ ધર્યો નહોતો, પણ એક પાયાનું કામ હતું. ક્યુ' એમણે આપણે માટે એક વાતાવરણ તૈયાર કરી રાખ્યું. આજે વિનોબાને જમીન મળે છે તે વિનોબાનો પ્રતાપ છે એમ ન માનશો. સતોએ વાતાવરણમાં જે સહભાવનાઓ પેદા કરી મૂકી છે તેનું ફળ આપણને મળી રહ્યું છે. હું તો માનું છું કે આપણા સંતો આપણે માટે જે વારસો મૂકતા ગયા છે એથી મોટો કોઈ વારસો હોઈ ન શકે.

સૂરજ જેવું સંતોનું કાર્ય.

એ કબૂલ કરવું પડશે કે આજે જેમ મેં એક સવાલ હાથ ધર્યો છે, અને જેમ ગાંધીજીએ અનેક સવાલ હાથ ધર્યા હતા, તેવું મોટે ભાગે આપણા સંતોએ ક્યુ' નથી. એનું એક કારણ એ જમાનાની પરિસ્થિતિ પણ હોઈ શકે. પણ એનું મુખ્ય કારણ તો એમની ખાસ પ્રકારની વૃત્તિ જ હતી. લોક-સેવકો એ પ્રકારના હોય છે : એક તો સૂરજ જેવા-આપણા સંતો હતા તેવા, અને બીજા અગ્નિ જેવા. સૂરજ જેવા હોય છે તે છેટા રહે રહે પ્રકાશ આપે છે, પણ કોઈના ચૂસે ખીચડી ચડવી આપતા નથી. સૂરજ આપણી સેવા બજાવવા પૃથ્વી પર જિતરી આવે તો આપણે બધા બળીને ખાખ થઈ જઈએ. જ્યારે બીજાઓ અગ્નિ જેવા હોય છે તે ધરમાં આવીને ખીચડી ચડવી આપે છે. છતાં એ જ્વાળામાં રાખવાનું છે કે સૂરજ વગર અગ્નિ પ્રગટી પણ નથી શકતો. સૂરજનો મહિમા એને બરાબર ખબર છે. એટલે સૂરજની જેમ તટસ્થ રહીને જે લોકોએ આપણને અજવાળ્યા છે એ સંતોને! મારા જેવા પ્રત્યક્ષ સેવાકાર્યમાં લાગેલો સેવક ગુણ માન્યા વગર રહી ન શકે. પણ હું જ જીડીને સૂરજને કહું કે 'મારી ખીચડી તું કેમ ચડવી આપતો નથી?' તો એ એમ જ કહેશે કે 'તારે સારુ પણ કંઈક કામ તો રહેવા દેવું' નેહએ કે નહીં?'

સામ્યવાદ અને સામ્યયોગ

અહીંના ત્રિદલાગ્રોડ તરફથી જે માનપત્ર અપાયું તેમાં લખ્યું છે કે મેં સામ્યવાદને બદલે સામ્યયોગની કલ્પના સમાજ સામે રજૂ કરી છે. એમનું કહેવું બરાબર છે, હું પણ માનું છું કે વિચારની દુનિયાને મારી આ દેખાળી

છે. પણ આ બંને શબ્દોમાંથી મારે એકે નથી. ‘સામ્યયોગ’ એ ગીતાનો શબ્દ છે, અને ‘સામ્યવાદ’ એ કૌમ્યુનિઝમ શબ્દનો અનુવાદ છે. એ બંને વચ્ચેનો ફરક મેં બતાવ્યો છે. સામ્યયોગ અને સામ્યવાદ એ બંનેમાં સામ્ય તો છે, પણ સામ્યયોગમાં આંતરિક સામ્ય-સમાનતાનો અનુભવ થાય છે, જ્યારે સામ્યવાદમાં તો એટલે ભાગે મૂળમાં બીજાની અદેખાઈ જ જોવાની આવે છે. સામ્યવાદ શ્રીમંતોની અદેખાઈ કરતાં શીખવે છે.

શ્રીમંતોની અદેખાઈ ન કરો.

પણ શ્રીમંતોની અદેખાઈ કરવી એ મરીઓનો ધર્મ ન થઈ શકે. હવે આપણે ટોઈની અદેખાઈ કરવી યા સારુ ? અને શ્રીમંતો પાસે એવો તે શો દલો છે તે આપણે એની અદેખાઈ કરીએ ? એમની પાસે ક્યાં તો નાસિકના છાપખાનામાં છાપેલા કામળના ટુકડા હોય છે, ને ક્યાં તો ઘોળા-પીળા પથરના ટુકડા હોય છે, કે જે નયો ખાવા ખપ લાગના કે નથી તો પીવા ખપ લાગતા આવડે લોકો મરીઓ પાસે જાય છે અને જેમ બીજા લોકો રિવોલ્વરને જોઈ સામા પાસેથી ટોઈ ચીજ વસ્તુ પકાવે છે તેમ આ લોકો પેલા ઘોળા-પીળા પથરના જોઈ ચીજ વસ્તુઓ મારે છે. આપણે જો મરીઓને સમજવી જાય છે કે તમારે ન તો પીરતોલથી ડરવું કે ન તો આ ઘોળા-પીળા ટુકડાઓથી ડરવું, તો પછી આ ધનવાનો શું પામવાના છે ? કેમકે હવે લક્ષ્મી તો શ્રમ કરનારાની પાસે વસે છે : યત્ર શ્રમઃ તત્ર લક્ષ્મીઃ । ધનવાન થવું એ એક વાત છે ને લક્ષ્મીવાન થવું એ બીજી વાત છે. લોકો પૈસાની લાલચથી ચીજ વસ્તુઓ વેચી મારે છે એવું કાંઈ એ છે કે પોતાનાં જીવનની જરૂરિયાતો એ લોકો પોતે પેલા કરી લેતા નથી. આજે એ લોકો જાતે કપાસ પકવે છે, પણ કાપડ વેચાતું લે છે; તંબુ ખુદ પકવે છે, પણ તેમ વેચતું લે છે; શેરડી ખુદ પકવે છે, પણ ગોળ વેચાતો લે છે; ચણ ખુદ પકવે પણ દોરડાં વેચાતાં લે છે. અને આટલા જ સારુ એ લોકોને પોતાનાં ઘી-દૂધ બાળકોને ખવડાવવાને બદલે વેચતાં પડે છે. પણ જો આપણે સ્વાવલંબી બની જઈએ તો શ્રીમંત બની જઈએ. આથી શ્રીમંતોની અદેખાઈ કરવાયો કંઈ નહીં વળે.

પણ આ તો ત્યારે જાને કે જ્યારે આપણે બંદક જોઇને છી ન જઇએ અને પૈસા જોઇને ધીંગળી ન જઇએ. લોકોને જ્યારે સમજાઈ જશે કે ધી-દૂધની સામે પૈસાની કાઈ કીમત નથી તે જ ધડાએ એ લોકો શ્રીમંત થઈ જશે, અને શ્રીમંતો મરી જાય જશે શ્રીમંતો વિચાર કરતા થઈ જશે કે હવે શ્રમ કર્યા વિના નહીં ચાલે એવા દહાડા આવી પહોંચ્યા છે. એટલે જ હું કહું છું કે શ્રીમંતોની અહેખાઈ કરના શીખવવાથી કરી દાવદો નથી. કેમ્યુનિસ્ટોને જોઈએ છે તે જ કામ હું કરી રહ્યો છું. ફેર એટલો જ છે કે એ લોકો દેખથી કંવા મરે છે, જ્યારે હું પ્રેમથી કરવા માગું છું.

શ્રમિકો સાથા શ્રીમંત છે

આ બૂદાન-ચશ્મા હું જમીન, દૂધ, બળદની જોડ વગેરે બધું જ સઉં છું, ફક્ત પૈસા નથી લેતા. લોકો કહે છે કે 'ગાંધીજી તો પૈસા લેતા હતા, તો તમે કેમ નથી લેતા ?' હું કહું છું કે ગાંધીજી લેતા હતા તેથી જ હું નથી લેતા. એમણે એ પ્રયોગ કરી લીધો. નદી સર સરમાં જે રીતે વહે છે તેવી જ રીતે આગળ વધ્યા પછી નથી વહેતી. ગાંધીજીનો જમાનો જુદો હતો, મારો પણ જુદો છે. હું પૈસાની ઇજ્જત જરા પણ ટકવા દેવા માગતો નથી. મારે મરોએને મળે ઉનાવું છે કે તમે જ સાચા શ્રીમંત છો. મારે શ્રીમંતોને સમજાવવું છે કે તમે લોકો મરી જાઓ. મારે માટે પૈસા એ નકામી વસ્તુ છે. એ મરોએને બચારાં બાપડાં બનાવે છે, અને ગ્રામીનોને પણ એવાં જ બનાવે છે. એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે સોનાને ઉપયોગ ખેતરનું ધાવાણ રાક્ષસ થશે. આ હલપના નથી, આ તો ચમત્તે રહેશે. તેથી હું કહું છું કે અહેખાઈ કંવા જ હોય તો પણ એવાની કરો કે જેની, પાસે અહેખાઈ કરવા જેવું કંઈ હોય.

આત્માને જોળખો

મને જે જમીન મળ્યા છે તે વિશે પણ વધેલા હિસાબમાં આવે છે. હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે સ્વેચ્છ પૂરી થઈ ન હોય, ચૂંટા પર હોય ત્યારે એની ટીકા ન કરવી જોઈએ. મારે એ કહી દેવું છે કે આજ સુધીમાં મને

એકે આદમી એવો નથી મળ્યો કે જેણે ગણિતજ્ઞાને મને, ખરાબ જમીન આપી હોય. હેરાબાદમાં એક બાઇએ એક દુગ્ગર એકર જમીન આપી હતી. જમીનની વહેંચણી વખતે અમારો કાર્યકર્તા ગયો. એણે એણે કે દુગ્ગર એકરમાંથી પાંચસો એકર ખેડવા લાયક જમીન નહોતી. પેલા માણસે તરત જ એ પાંચસો એકરને બદલે બીજી સારી જમીન કાઢી આપી. હું માનું છું કે આ બધું દેવી સંપત્તિના પ્રચારથી જ બની શકે છે. આને માટે ઠાકુની અદેખાઈ કરવાની જરૂર નથી. બધું કામ ઘર્ષ જશે. તમે પહેલાં સત્વશુષ્ણનો વિકાસ કરો, દેવી સંપત્તિનો પ્રચાર કરો અને આત્માને ઝોળખે: આત્માનમ વિજાનીયા: ।

ગલિયા, ૨-૪-'૫૨

રાષ્ટ્રીય આયોજન, યંત્ર-અહિષ્કાર, સત્યાગ્રહ : ૩૨ :

કોઈ પણ નેશનલ પ્રાનિંગ (રાષ્ટ્રીય આયોજન) 'નેશનલ' કહેવાવવાને લાયક નથી જ્યાં સુધી એ પોતાના રાષ્ટ્રના-દેશના તમામ લોકોને પૂરું કામ ન આપી શકે. કુટુંબમાં બાર માણસ હોય તેમાંથી આઠ કે દસની જ ચિંતા કરીએ એવું નથી બનવું. એકે ધરતો મોલી એવો નથી કે જે ધરનાં તમામ જણ માટેનાં શેટલા અને કામનો વિચાર ન કરે. રાષ્ટ્રીય યોજનાનો પાયાનો ઉદ્દેશ એ હોવો ધટે કે દેશના તમામ લોકોને કામ પૂરું પાડવાની જવાબદારી પોતાની છે, દાહી બકામણો કરવાથી એ ઉદ્દેશ સરે એમ નથી. " સૌને કામ, સૌને શાંતી " એ આપણો મૂળભૂત સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ, કારણ કે એ પાયાની વાત છે. એટલા સારું આપણે દરેકને સાધન આપવાં પડશે, અને જે ઉત્પન્ન આવશે તે બધાને વહેંચી આપવું પડશે.

આની સામે 'એફિયન્સી' એટલે ક્ષમતા-કુશળતાની દલીલ ધરવામાં આવે છે. ક્ષમતા તો મારે પણ જોઈએ છે. પણ ક્ષમતાની વાત મારું તે પહેલાં હું દરેકને કામ અને મામ (શેટલા) આપવા મારું છે. આને કું ન્યૂનતમ ક્ષમતા-ઓછામાં ઓછી ક્ષમતા કહું છું. બાકી આપણે યોગ્યતા કામ અને શાંતી આપી શકીએ અને યોગ્યતાને ન આપી શકીએ તો તે

રાષ્ટ્રીય આયોજન ન કહેવાય. ‘આયોજન’ કરવાવાળામાંથી એકે અને કહ્યું કે ‘આ રાષ્ટ્રીય આયોજન નથી, આંશિક આયોજન (એક ભાગનું આયોજન) છે. એમાં કોઈકે તે કોઈકે તે વધેગવાનું જ.” એ એમને કહ્યું : “તમારી આ યોજના કોઈ એક પક્ષ (ભાગ) પૂરતી જ હોય તો તમારો પક્ષપાત ગરીબો માટે હોવો જોઈએ. અને તમારે કહી દેવું જોઈએ કે અમે બધાં માટે યોજના ધડવા બેઠા નથી. ભોગ આપવો જ પડે તો પોતાનો આપવો પડે, પારકાનો નહીં.”

વાતનો સાર એ છે કે તમારે આખા દેશની જવાબદારી સમજવી જોઈએ. અને એ જવાબદારીનું પાલન કરવાનો સારમાં સારો રસ્તો આજની હાલતમાં એ છે કે ગામમાં પાકતા કાચા માલમાંથી ગામને ખપતો પાકો માલ ગામમાં જ બને. અને જ ‘સેફ્ સફિશ-સી’ (ક્ષેત્રીય સ્વાવલંબન) કહે છે. પણ એમને ક્ષેત્રીય સ્વાવલંબન કબૂલ નથી. એને તો એ મનના તરંગ સમજે છે. એ કહે છે કે અમે દેવપનાના ધોડાની પાછળ પાછળ દોડવા નથી માંગતા. હું અહીં કોઈ ખાસ સંપદની સાકારી કરવા નથી માંગતો. એ લોકો બધાને કામ પૂરું પાડવા સારુ થઈને મામોલોગનો સ્વીકાર કરે પણ એ નામ ન સ્વીકારે તો મારે અમુક જ સંપદનો આશ્રય નથી.

મેં તો એટલે સુધી કહી દીધું છે કે તમે જો વાનિક સાધનોથી પણ બધાને કામ આપી રહ્યા હો તો મારે કંઈ વાંધો નથી. પણ જો તમારાથી તેવું બને તેમ ન હોય તો તમારે ચરખાનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. અને એ નિયમો એવો તરીકો કે જે જ્યારે જોઈએ ત્યારે તમારું કૃપ ચંચલ કરવા તૈયાર રહેશે, કદી સામી ફરિયાદ નહીં કરે. પણ જ્યાં સુધી તમે દેશ સામે કોઈ બીજું સાધન જૂઠું નથી કરતા, તત્પર્યં મામોલોગને માની લેવામાં શું આવું આવે છે? પણ આમાં કેવળ દૃષ્ટિ-કોણનો ભેદ છે. એ લોકો એમ નથી કહેતા કે અમે બધાને કામ આપીશું. હા, હા જેવા લોકોને કામ આપવાની વાત કરે છે. અને એમ કરવામાં મામોલોગનો ખર્ચ પડશે તો એને પણ અપનાવશે તો, અને પણ પછી પીરજ છે

સૂતાંજલિ : સર્વોદયનો વોટ

ગાંધીજીના ગયા પછી હું વિચારતો હતો કે કોઈ એવો માન અપનાવીએ કે જેથી જનતાનો સંપર્ક થઈ શકે અને અહિંમાનો પ્રયોગ કરી શકાય. આ વિચારતાં વિચારતાં ત્રણ વસ્તુ મારા ધ્યાનમાં આવી. એ હું તમારી સામે એક પછી એક રજૂ કરું છું. પહેલાં વાત : ગાંધીજીની યાદગીરીમાં દર વર્ષે મેળા ભગાય છે. તે વખતે સુતરની ખાસી આટીઓ મળે છે. એ પરથી મને વિચાર સૂઝ્યો કે જધા જ આટી તો આપે છે પણ એનું કોઈ નક્કી પ્રમાણ નથી. કોઈ થોડી તો કોઈ વધારે આપે છે. પણ જો આપણે જણાવી દીધે એક આટી અપેક્ષા કરવાનો નિયમ કરી નાખીએ તો જેમ એક જણાના એક વોટ હોય છે તેમ દરેક પાસેથી મળનારી આ એક આટી સર્વોદય વિચાર માટેનો વોટ લેખારો.

પછી મને એમાં અર્થિત રહેલી શક્તિનું ફક્ત યથું મેં એ પણ જોયું કે લોકો પાસે જમીને આપણે વિચાર સનમગીએ હીએ તો હળવો લોકો થમ-નિષ્ઠા વધારવા માટે આટીઓ આપવા તેવાર થાય છે આ એક વ્યવસ્થા કાર્યક્રમ છે. આપણા કાર્યાલયમાં જો આટી આપનારાઓનાં નામ રહેશે અને એ લોકોની સ.થે આપણે કાર્યમનો સખધ રહેશે. મેં તો એટલે સુધી સુધગુ કે એક જ આટી મળી હોય ત્યાં તો એને નંદા દીપ સમજીને આપણે એની અપેક્ષા કાળજી કરવી જોઈએ. આમ આખા સમાજ સામે આપણે સંજ્ઞા બધારી અને એનું પરિણામ બહુ વ્યાપક આવી શકે.

ગાંધીજીએ કોમેસ માટે સચના કરી હતી કે એના સફરો ચાર આનાને બાંહે સુતરની એક આટી આપે. પણ એ ન ચાલ્યું. પછી વચમાં વળી ચાર આનાને કોમેસ એક રૂપિયે થઈ ગયે ને ત્યારબાદ ફરી ચાર આના થયા. આમ ઉદાર ને અત્યાર ચાલતા રહ્યા. પણ પૈસાને મદત આપીને આપણે શું સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ તે મને સમજતું નથી. કહે છે કે અમારે કોમેસમાં તારાત ભાગી છે. પણ એમને એટલું સંજ્ઞ નથી કે પૈસાથી નથી તો સ્થિતિ આવવાની કે નથી તો શુદ્ધિ આવવાની. સર્વસેવા સપ્તરાશી જો ગાંધીજીની રમ્પિના લાખે આટીએ બેઠાં દરેક તો એનાથી લોકોને કરી

પરિશ્રમની દીક્ષા તેમ મળે જ છે. ઉપરાંત, એમનો મનોવૃત્તિમાં ક્રાંતિકારી ફેરફાર થશે એમાં મને કોઈ શક નથી.

ગયે વર્ષે આ દિશામાં થોડુંક કામ થયું હતું. આ વર્ષે પણ થયું. પણ થવું જોઈતું હતું તેવું નથી થયું. લોકો આને સારું ચૂંટણીનું કારણ આપે છે. ચૂંટણીની માયામળ એવી છે કે એમાં આપણા સ્વેચ્છા-કાર્યકરો પૈકીના પણ કેટલાક લપટાયા છે. મને પણ સૂચવ્યું હતું કે ચૂંટણી સુધી મારે ક્યાંક રોકાઈ જવું. મને થયું ગંગા બિભી નથી રહેતી, સુરજ અટકતો નથી તો હું શા સારું અટકું ? હા, પરમેશ્વરની ઈચ્છા હોય અને મારો પત્ત ભાગે તો મારે એમણું પડે પણ ત્યારની વાત જુદી છે. પરિણામ એ આવ્યું કે બધા જ પક્ષોવાળા ચૂંટણીનાં પડયા હતા તોયે આમજનતાએ આ ભૂદાનયજ્ઞમાં ખૂબ રસ દાખવ્યો. એમણે મારા નિવારો એકામનાથી સંભળ્યા અને પૂરતો સહકાર પણ આપ્યો.

આપણી સંસ્થાઓ કાંચન-આશ્રિત ન રહે.

ખાપુના ગયા પછી મારા ખમાલમાં એક વાત આવી કે આજ સુધી આપણા સંસ્થાઓ પૈસાના આધારે ચાલતી રહી છે. પણ હવે પૈસાના આધાર પર સંસ્થાઓ ચલાવવાનો જમાનો વહી ગયો છે. હવે નવો જમાનો આવ્યો છે. હવે જને ત્યાં સુધી સંસ્થા કાંચન-મુક્ત જ ચલાવવામાં આવે. ગંધી-નિધિની બાબતમાં હું હંમેશાં ચૂપ રહ્યો છું. પણ એક દેકાણે લોકોએ મને ભાંગેમાં પૂછી પાડ્યું ત્યારે મારે કહેવું પડ્યું કે જો આપણે ગાંધીની પાદપીરને આગળ વધારવી હશે તો પૈસો આપણને સાધક નહીં પણ બાધક જ નીવડશે મારા એ અભિપ્રાયમાં આજે પણ કશો ફેર પડ્યો નથી. આપણા કામોમાં પૈસાનો સંપર્ક જરા પણ ન થાય એવું મારું કહેવું નથી. કેટલાંક કામો એવાં હોય છે જે પૈસાથી થઈ શકે છે, જેમ કે કુખંડેલા વગેરે. પણ સિદ્ધાંત તો શાસ્ત્રકારોએ કહ્યો છે તેવો હોવો જોઈએ, શ્રાદ્ધાન્ત્રં ન મરુચેત્ । શ્રાદ્ધનુ અન્ન ખવુ નર્હી. ગાંધીજીના શ્રાદ્ધ નિમિત્તે પૈસા ભેગા થાય અને એમાંથી સંસ્થાઓ ચાલે, અને તે એવી સંસ્થાઓ કે જેના આધારે આપણે આમરાત્ન્યની કલ્પના રજૂ કરવા માંગીએ હીએ, તો એવી સંસ્થામાં તેજ

નહીં આવી શકે. તેથી બને ત્યાં સુધી આપણે આપણી સંસ્થાએને પૈસાથી મુક્ત રાખવી જોઈએ; તો જ નવું ચેતન આવી શકશે, તો જ તમામ ગામઠાં એનો ઉદ્ધાર થઈ શકશે. આની અસર સરકાર પર પણ પડશે, કારણ કે સિદ્ધ થઈ ચૂકેલી વાતનો તિરસ્કાર સરકાર નહીં કરી શકે. એ રીતે જે પ્રમેય સિદ્ધ થાય તેના તરફ ધ્યાન ન દેવાય તો તેવા સંજોગોમાં આગળ ક્યું પમણું ભરવું એનો વિચાર થઈ શકે, અને અમે એ જાણીએ પણ છીએ. આજે એને વિષે કશું કહેવું કું ઉચિત નથી માનવો. કું ઇન્દ્રિય કું કે આપણી સંસ્થાએ આ પ્રયોગમાં લાગી જાય અને આદર્શ આમનિર્માણ કરવાના કામમાં પોતાની બધી શક્તિ લગાડે.

યંત્ર-અહિંસકાર

બીજી વાત યંત્ર-અહિંસકારની છે. એ વિષયમાં ધીરેન્દ્રભાઈએ જે ઠરાવ રજૂ કર્યો છે તે બહુ શક્તિશાળી છે. આપણે આપણા જીવનમાં એને ઉતારી શકાયું ત્યારે જ આપણે કંઈક કરી શકીશું. નહીં તો પરોપદેશ પાંડિત્યમ્- (પાંડિતને ઉપદેશ દેવામાં જ કદાપણ)ની જેમ આપણા ચબ્દોની કશી અસર નહીં થાય. હિંદુસ્તાનની જનતા ખૂબ અનુભવી છે. જે સેવક એમની પરીક્ષામાં પાસ ન થાય તેના કહેવાની એમના પર અસર નથી થતી એમાં એક જાતની મુરાજીવાદિતા છે. પણ અને તો એમાં જ એમને બચાવ દેખાય છે. મને તે સુધારક આવ્યો આવે અને તેની વાતો જો સોફા માનતા આવ્યા જાય તો સોફા રસાતાળ જાય. એટલે મુધારક મને તેવો જીવ્યો ઠાટીને હોય તો પણ જ્યાં સુધી જનતા એને પારખી નહીં લે ત્યાં સુધી એની વાત કાતે નહીં ધરે. જનતા તો ધરતી માતા જેવી છે. કોલોનીયો એનામાં ખાડો પડે છે. પણ દડો તો અડતાની સાથે જ જીઠગાને પાડો પડે છે. અને તો એ વાતથી આનંદ થાય છે કે આપણે જનતા સમક્ષ એક પછી એક વસ્તુ રજૂ કરતા જઈએ છીએ પણ જનતા એને એકદમ સ્વીકારી લેતી નથી. આપણે ખાદીની વાત માંડતા આવ્યા છીએ પણ સોફા દશ પણ એને સ્વીકારતા નથી. આપણે આમોઘોગોની વાત માંડીએ છીએ, પણ એ સોફા એ પણ સ્વીકારતા નથી. દૂંધમાં જનતા આપણા વિચારોને કસોટી પર કર્યા

વિના માનતી નથી. એટલે આપણે આપણા જીવનમાં યત્નોનો ઉપોગ ન કરીએ એ જરૂરી છે. મેં કાચન-મુકિતનો અપોગ સૂચ્યો છે તેનાથી આ કામ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

યંત્ર-બહિષ્કાર વિષે હું એક વસ્તુ સૂચવવા માંગું છું, ‘યંત્ર-બહિષ્કાર’ શબ્દથી ધણી ગેરસમજ થવા સંભવ છે. અને પછી મને તેટલા ખુલાસા કરશે પણ એક વાર વાત ચૂંથાઈ ગઈ તે ફરી સુધરી શકતી નથી. નામ એવું જ રાખવું કે જે વ્યાપક હોય અને જેનામાં વિસ્તાર પામવાનો શક્તિ હોય. એક મામમાં વર્ષોથી રચનાત્મક કામ ચાલે છે, ત્યાં એક માણસે લોટ દળવાની ધંદી શરૂ કરી. કાર્યકર્તા દ્વારે દળેલા લોટની વાત કરતા રહી ગયા; કોઈએ વાત ન સાંભળી અને ધંદી લહેર્યો ચાલવા માંડી મેં એને ‘પૂટયું’ કે ત્યાં તમારી છાતી પર ધંદી ઘૂસી ગઈ તો તમને એટલું ન સૂઝ્યું કે ખાનગી માલિકીની ધંદી ચાલવા દેવાને બદલે ગામની માલિકીની જ ધંદી ચલાવીએ ! ટેલેક ટેકાણે પાણી માટે એ જીન બેસાડવું પડે છે. એનાથી ખેતી પગાય છે. આપણે જે આમદ રાખીએ કે એવો ખેતીનું અનાજ અમે નહીં લઈએ તો આપણે સંકુચિત બની જઈશું અને વ્યાપકતા ખોઈ ખેતીનું. તેથી શબ્દ એવો જોઈએ કે જેના અર્થનો વિસ્તાર થઈ શકે મેં કાચનમુકિત શબ્દ એટલા માટે રાખ્યો કે એમાં ગેરસમજને અવકાશ થોડો છે. ટૂંકમાં ખાવાપીવા અને પહેરવાઝોડવાની વસ્તુઓમાં મામે ઘોગનો આમદ રાખવાના ધીરેન્દ્ર-ભાઈના ઠરાવને હું આપકારું છું. કારણ, એ પ્રથમ વસ્તુ છે. એનાથી ગામ બગવાન બની શકે છે અને એની માફતે આપણે કાચન-મુકિતની દિશામાં આગળ વધી શકીએ તેમ છીએ.

જૂદાન: પાયાનું કામ

હું માનું છું કે જૂદાન ખૂબ જ પાયાનું કામ છે પરંતુ એક બાઈએ કહ્યું તેમ એ કામની એક મર્યાદા છે. આમ છતાં હું શું કરવા માંગું છું તે હું રજૂ કરી હું મનુષ્યના હૃદયમાં કેટલી શક્તિ ભરી પડી છે તેનો તાગ આપણે પામી શકીએ તેમ નથી એ તો દીરા જેવી વાત છે. હું જે એની મર્યાદા બાંધી દઉં તો એમ કહેવું પડે કે મને કદી આત્મદર્શન નહીં થાય. આપણે

જોયું કે કશાએ કાયદા વિના જનતા પોતાની જમીનમાંથી ભાગ આપે છે. આપણે જનતાને સમજાવવાએ છીએ કે ભૂમિદીનોનો એના પર હક છે, અને જેમ દવા, પાણી ને સરખો પ્રકાશ પ્રભુની દેશી છે તેમ જમીન પણ પ્રભુની દેશી છે. અને તેથી જે લોકો ભૂમિદાન છે તેમને ભૂમિ આપવી જોઈએ. આમ સમજાવવાએ છીએ તો લે કે પ્રુશાંથી જમીન આપી દે છે. આ રીતે લોકોએ આ કૃતિકારી કાર્યક્રમ અપનાવ્યો અને આપણને આત્મામાં હુપાયેલી અપાર શક્તિનાં દર્શન થયાં.

સર્વત્ર વિદ્યમાન અપાર આત્મ-શક્તિ

: આપણે માનતા હોઈએ કે 'સ્ટેટ' (રાજ્ય) 'વિધર આવે' (ચીમળાઈ જવું) થવાનું છે તો ૧૯૫૨ માં જ એમ કેમ ન બને? આપણી શ્રદ્ધા તો એવી હોવા જોઈએ કે મને આ પદ્ધતિમાં શ્રદ્ધા છે. આ વિચાર મને પસંદ છે અને હું આ ચક્ષુમાં મારી બધી જ જૂની ચકાવું છું તો પછી એ વિચાર ખીલતે શા માટે પ્રેરણા નહીં આપે? એક ભાઈએ કહ્યું કે અમે ત્રણ ભાઈઓ છીએ તેમાં તમે ચોથા, અને એમ કહીને પોતાની ૧૬૦૦ એકરમાંથી ૫૦૦ એકર જમીન દાનમાં આપી. એક ભાઈએ કહ્યું કે અમે બે ભાઈ છીએ અને તમે ત્રીજા થયા. આમ કહીને એમણે પોતાના ૭ એકરમાંથી એકર જમીન આપી. લગભગ રોજ આવા બનાવો બને છે. મારો તમને એ સવાલ છે કે ભગવાન જે મને મારવાની પ્રેરણા આપે છે, અને કોઈ એક માણસ એમ માને છે કે હું આટલું કરી શકું છું તો તમામ મનુષ્યો તેમ કેમ ન કરી શકે? શું જુદા જુદા મનુષ્યોના આત્માના જુદા જુદા ગુણો હશે? શું આત્મ-શક્તિને મર્યાદા હોતી હશે? હું આ વિચારને આધારે આગળ વધ્યો છું કે દરેક વ્યક્તિમાં આત્મ-શક્તિ રહેલી છે અને એને રોક મર્યાદા નથી. જે ત્યામ એક વ્યક્તિ કરી શકે તે બધા જ કરી શકે છે.

તેથી પદ્ધતિમાં અટલ શ્રદ્ધા હોવી ઘટે

હમેશાં કાયદાની વાત થાય છે પણ હું કહું છું કે કાયદાની વાત કાયદાવળા પર છોડી દો. આપણે તો આપણું કાર્ય આ જ પદ્ધતિથી કરતા

રહેવાનું છે. એમ પણ બને કે આ જ પદ્ધતિથી ભૂમિહીનને જમીન મળી જાય અને કાચદાની બરૂર પણ ન પડે. પણ ધારે કે આ કામ પાર પાડવામાં મનુષ્યની સંકલ્પ-શક્તિ જોડાયે તેટલી ન ફળી શકી અને રાજ્યની મદદ લેવી જ પડી તો તેના સંજોગોમાં આપણે સમજાવવું જોઈએ કે અમારું આ કામ કાચદો કરવામાં મદદગાર નીવડવાનું છે. એટલે કે ક્યાં તો કાચદો કરવાની બરૂર જ નહીં રહે, અને કાચદો કરવો જ પડે તો તે વગર વિરોધે સહેલાઈથી થઈ શકશે.

અને મારી માંગવાની પણ એક પદ્ધતિ છે. હું અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક માગું છું. ડરાવી ધમકાવીને માંગવું નથી. હું લોકોને એમ કહું કે જો તમે મને જમીન નહીં આપો તો બેસાર વર્ષમાં કાચદો કરીને જમીન પડાવી તો લાકડા જ, તો કહેવું પડશે કે મને માંગના નથી આવડતું. મારે મારી શકા જોડવી ન જોઈએ. શકા તો બીંત જેવી જીભી હોય છે, પડવાની જેમ લટકતી હોતી નથી. ક્યાં તો એ જીભી હોય છે ને ક્યાં તો પડેલી. હશે તો પૂરૂંગી હશે અને નહીં તો નહીં જ નહીં. કાંઈ અડધા મરેદો છે ને અડધો જીવતો એમ નથી બનવું, શકાનું પણ એવું જ છે. શકા વગર કાંઈ કામ બનવું નથી. શકાથી કાર્ય થાય છે અને કાર્ય થયા પછી એની નિષ્ઠા બની જાય છે. નિષ્ઠા બનતાં પહેલાં મનુષ્ય શકાથી કામ પાર પાડે છે. નિષ્ઠા અનુભવજન્ય હોય છે, તેથી એ પાછળથી આવે છે, પણ શકા તો પહેલેથી જ હોવી ધરે, એટલે જ મારું કહેવું છે કે આપણે જો નૈનિક પદ્ધતિથી આ સમસ્યા ઉઠાવી હોય તો આપણી એ પદ્ધતિમાં અટક શકા હોવી જોઈએ.

મને કરી લાલસા નથી

લોકો મને પૂછે છે કે તમે આ રીતે જમીનનો સવાલ ઉઠાવી શકશો કે મારે જવાબ એ છે કે દુનિયાનો સવાલ ન તો રામ ઉઠાવી શક્યા કે નરસિંહ એ તો દુનિયા જ ઉઠાવી શકે. તમારો સવાલ, હું ઉઠાવી શકીશ એવી કામ મૂલના માંગમાં નથી અને તેથી જ હું કહેશો નહિન રહું છું. રાને પક્ષપક્ષાટ હોવું છું. ઉંચ આવતાં એક મિનિટની વાર નથી લાગતી.

આખો દહાડો કામ પણ કરતો રહું છું. ક્યારેક ચાર એકર જમીન મળે છે, ક્યારેક ચારસો, તો ક્યારેક ચાર હજાર એકર. પણ મને એતું કશું સુખ કે દુઃખ, હરખ કે શોક નથી હોતો. જનક રામની જેમ હું પણ નિર્વિત સૂઈ જાઉં છું, અને તેથી જ કામ પણ કરી શકું છું.

સત્યાગ્રહ

ગ્રીષ્મ વાત સત્યાગ્રહ વિષેની છે. મારે તમને એ કહી દેવું છે કે મારી જો કોઈ આખર છે તો તે એક સત્યાગ્રહી તરીકેની જ છે. બીજા કોઈ આખર મારે નથી. એટલે જો સત્યાગ્રહ કરવાની જરૂર જાણી ધરી તો હું જરૂર કરીશ. પણ ગાંધીજીની પદ્ધતિ ‘મારે એક ડગલું બસ યામ’ વાળી હતી. એટલે કે બીજા ડગલા વિષે અમે કંઈ જાણીએ જ નહીં એવું નથી પણ આપણે બીજા ડગલા વિષે વિચારવા બેઠા એનો અર્થ જો થયો કે પહેલા ડગલા વિષે આપણા દિલમાં અશ્રદ્ધા પેદા થઈ છે. હું બીમારની સેવા કરું છું ત્યારે એવો વિચાર રાખીને નથી કરતો કે કદાચ કેસ ન પણ સુધરે, માટે લાવને દવાની સાથે સાથે આપણ લાકડાની જોગવાઈ પણ કરી મૂકું. જો કદાચ એવા વિચાર અને શ્રદ્ધા સાથે સેવા કરીશ કે ઉપચારથી એ સારો થઈ જશે અને ઉઘટે મરી જ જાય તો શાંતિથી આપણ લાકડાં પણ જોતાં કરીશ.

અને છેવટે બીજા ડગલાનો વિચાર તો આપણે એટલા સારુ કરીએ છીએ ને કે કદાચ લોકો આપણી વાત ન માને અને જમીન ન આપે! એવું માનવામાં જ સામાન્યણ મારે આપણા દિલમાં અશ્રદ્ધા પ્રગટ થાય છે. તો પછી આપણે શ્રદ્ધાવાન નહીં કહેવાઈએ, મુત્સદ્દી અથવા યુક્તિ-કુલજ કહેવાઈશું. જો જમીન મેળવવાની એવી કોઈ તૈયાર યુક્તિ હોત તો એનાથી પણ કદાચ જમીન મળી જત, પણ કામ કરવાની એ સાચી પદ્ધતિ નથી. એનાથી કામ સુધરવાને બદલે બગડે છે અને આપણા સંકલ્પમાં હીનતા આવે છે. અને સંકલ્પમાં હીનતા આવી જાય તો કામ બનશે કેવી રીતે! હું મારા પોતાના અનુભવને આધારે કહું છું કે મારા મનમાં જે જે સંકલ્પો જીક્યા તે તમામ પાર પડ્યા છે. લોકો પાસે પણ

આ જ વિચારથી મંડુ છું કે જે સમવાન મારામાં બેઠેલો છે તે જ એમનામાં પણ છે, અને એમને આપણો વિચાર સમજાવી શકાય છે. એક વાર બે વાર નહોં અનેક વાર સમજાવી શકાય છે. શંકરાચાર્ય પાસે પણ સમજાવટ સિવાય બીજું કંઈ શક્ય હતું ?

આપણી અંતિમ શ્રદ્ધા કોઈ વસ્તુ પર હોઈ શકે તો તે આપણી સમજાવવાની શક્તિ પર. જેમ ઇસુ ખ્રિસ્તે કહ્યું કે ‘અપરાધીને ક્ષમા કરતી બેઠેલો,’ અને ક્ષમાને કોઈ છેડો નથી હોતો, તેમ જ સમજાવટની પણ કોઈ મર્યાદા કે અંત નથી હોતો. એટલે જેને તમે ‘સત્યાગ્રહ’ કહો છો તે ત્યાં સુધી જ રહે છે જ્યાં સુધી તમારી વાત સમજાવટના સ્વરૂપની છે. દશાવતુ સ્વરૂપ આવે એટલે જ ‘સત્યાગ્રહ’ નથી રહેતો. માને જેમ હાકરા વિષે છેવટ સુધી આશા બંધાયેલી રહે છે કે જો કોઈ ને કોઈ દહાડો સુધરશે, તેમ સત્યાગ્રહીને પણ સોંકો વિષે આશા હોવી જોઈએ કે ‘સોંકોને જો સૂઝશે, સૂઝશે ને જરૂર સૂઝશે’ દેવકર્મા, આમાં સત્યાગ્રહને પણ સ્થાન છે. પણ જે આપણે સત્યાગ્રહને નહોં સમજીએ તો જો સત્યાગ્રહ નહોં રહે, દિસા થઈ જશે.

કોઈને હલકો નથી પાડવો :

આજે એક જાણએ સવાસ હોડાવ્યો કે જેની પાસે હમ્મર કે ફસ હમ્મર એક જ ભીન હોય તે જોઈ જમીન આપે તો સ્વીકારવી કે નહીં ? એની જો બીજાથી શું વજવાનું છે ? આપણા આ આદેશનમાં આ સવાસનો સગભગ રોજ જ જવાબ અપાય છે. મારા જાણણ દ્વારા અને વર્તન દ્વારા હું સોંકોને સમજાવું છું કે મારે નથી તો ગરીબોને હલકા પાડવા કે નથી તો શ્રીમતોને હલકા પાડવા. તેથી ક્યારેક કોઈ મોટો માણસ થોડી જમીન આપે છે તો હું સ્વીકારતો નથી. પણ મારો અનુભવ છે કે થોડું થઈ સમજાવવાથી સોંકો થોડું દિરસો આપી દે છે. ત્રણસો એકરનો એક જમીનદાર મને એની ઇચ્છાથી એક એકર આપવા મંડ્યો. પણ મેં એક એકર લેવાનો ના પાડી અને મારું દષ્ટિગ્નિદ્ર સમજાવ્યું કે તરત જ એ જાણએ એક એકરના ત્રીસ એકર કરી આપ્યા. આમાં જાણે જ મારી બે ત્રણ મિનિટ મંઈ હતી.

મનુષ્યનો સ્વભાવ જ એવો છે કે જે ભગવાન એક પૈસાની સાકરથી માની જાય તેમ હોય તો એ ચાર પૈસાની લખને નહીં ચલાવે. એને એક બાજુ ભગવાનને પણ રીઝવા છે ને બીજી બાજુ પૈસા પણ ખચાવવા છે. મનને માં એ પ્રામાણિક હોય છે. હું કેમ મઠમાં દિર સાડુ ઉધગણું કરતો હોત તો એક કે અડધા એકરથી મારું માડું ગમડયું હોત, પણ હું તો ગરીબોનો અધિકાર માગું છું. આજ સુધી આ રીતે લગભગ દસ હજાર માણસોએ દાન લીધા છે. એમાંના ટેટલાક તો પરમ પવિત્ર છે, એની તો યાદ રહી જશે.

ખીન એક ભાઈએ સલાહ કર્યો કે દાન આપનારાનો તો આપવાથી આખરે વધે છે, પણ લેનારો લેવાથી દલકો નથી પડતો ? હું કરું છું કે ના, દલકો નથી પડતો. કારણ કે હું બીજા નથી મારીતો, હું તો ગરીબોનો અધિકાર માગું છું. હું એને જમીનને જાહેર તૈયાર પકવેલું અનાજ આપત તો એ જરૂર દલકો પડત, પણ જમીન લેવાથી એ દલકો પડતો નથી. ખરી રીતે તો જે જમીન માંગવા આવે છે તેનો ઉત્કાર જ માનવો રહ્યો. કાણ, જમીન લેવા માગથી તો એમ થી પાક નથી જીતવાનો. પાક લેવા સાડુ તો એણે પરસેવો પાડવો રહેશે. આખું વરસ તનતેડ મહેનત કરશે અને પરસેવો પાડશે ત્યારે પાક જીતશે. તેથી આમાં જમીન લેનારો બાપડો બનતો નથી.

દૂધણુ પણ બૂધણુ જ

ટેટલાક કહે છે કે હું આ રીતે જમીન માંગીને જમીનદારોને જીવનદાન આપી રહ્યો છું. આ આરોપ મારે કબૂલ છે. જમીનદારોને મારે જીવનદાન દેવું જ છે. હા, એમની જમીનદારીને જીવનદાન નથી દેવું; કાણ કે એ તો રામ છે, રામ કાઢીને જ ગોળીને જીવનદાન દઈ સકાય. મારી આ 'સહવની' ની ખુતી જ એ છે કે ગરીબ ગરીબ નથી રહેતા અને ધનવાન ધનવાન નથી રહેતા.

મારા પર ખીનને આગ્રહ છે કે હું સોરોના દિવાળી જમીનની બૂખ જમાડીને સોરોને બંડખેર બનાવું છું. આ આરોપ પણ મારે કબૂલ છે. બન્ને આરોપો મારે તે તે અર્થમાં કબૂલ છે. કારણ કે મારે એક કાતને

શબ્દ અમારું શસ્ત્ર છે

: ૩૩ :

આપણા 'ભૂદાન' માં ટેટલાકને 'દાન' શબ્દપ્રયોગ સામે વાધો છે. જે શબ્દ-તત્ત્વ-સારણ (શબ્દનો તત્ત્વ અને સારના જલ્પકાર) હોય છે એ જૂના શબ્દોને ઊંડો દેતા નથી, એમાં નવાં અર્થો ભરે છે. એ લોડો શબ્દની શક્તિ ખોતા નથી, એને વધારે છે કારણ કે એ લોડો શબ્દોનો મહિમા જાણે છે. જેમણે શબ્દોના અર્થને બગાડ્યો તેમની એ મિલકત નહોતી. જેમણે દાન, ઉપકાર, દયા, સંન્યાસ, વૈરાગ્ય વગેરે શબ્દોના અર્થ બગાડ્યા છે તેમનો એ શબ્દો પર અધિકાર હતો અને આપણા કરોત્તમ અધિકાર નથી એવું આપણે શા માટે માનીએ? અને જે આપણે આમ ને આમ એક પછી એક જૂના શબ્દ ઊડતા જ ચાલ્યા જઈશું, એક પછી એક શબ્દ ઊડતા જ ચાલ્યા જઈશું તો આપણું શસ્ત્રાગાર ખાલી થઈ જશે, અને જે જૂના શબ્દો આપણે ઊડતા જઈએ છીએ તેને ઠેકાણે નવા તો તૈયાર કરી શકતા નથી. 'દાન' અમને પસંદ નથી, 'દયા' અમને પસંદ નથી, 'ઉપકાર' અમને પસંદ નથી, 'સંન્યાસ' અમને પસંદ નથી અને મહલીમાં નવા શબ્દો પણ અમારી પાસે નથી! તેથી આપણે જૂના શબ્દોની શક્તિ ટકાવી રાખીને એમાં નવો રસ ભરવો જોઈએ. જૂના ઝાડને નવી ફલમ લગાડી નવી શક્તિ પેદા કરવી જોઈએ. ભગવાન શંકરાચાર્યે દાનની એવી જ વ્યાખ્યા કરી છે. એમણે લખ્યું છે : દાનં સંવિભાગઃ એટલે દાનનો અર્થ સમ્યક્ વિભાજન થાય છે. શંકરાચાર્યે કંઈ અર્થશાસ્ત્રી નહોતા, પણ આજથી તેરસો વર્ષ પર એમણે દાન શબ્દની જે વ્યાખ્યા કરી મૂકી છે તે આજનો ઠોઠ પણ અર્થશાસ્ત્રી દબ્બમ રાખશે. 'સંવિભાગ'નો અર્થ છે : વિભાજનમાં અસમાનતા ન હોય, વિતરણમાં સમાનતા હોય. શંકરાચાર્યે દાન શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં એમને પરંપરાથી જે જ્ઞાન મળ્યું હતું તે જ પ્રગટ કર્યું હતું. દાન તો આપણે નિત્ય-કર્તવ્ય મળ્યું છે. એનો અર્થ એ છે કે ધનને પોતાની પાસે ન રાખીએ, કૂટબાલની જેમ એ એકની પાસેથી બીજા પાસે વહેતું રહે. અને આમ ધનના નિત્ય પ્રવાહથી સંવિભાગ થવો જોઈએ. ખરી રીતે જોઈએ તો દાન શબ્દમાં નવો અર્થ ભરવાની જરૂર પણ નથી. પણ આપણી પાસે

સુદ્ધિ અને શિશુલુની તૃપ્ત છે. આપણને આપણી સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન નથી, અને આપણે એનો બરાબર અભ્યાસ પણ નથી કર્યો. તેથી જ આપણને 'દાન' શબ્દમાં દીનતા દેખાય છે. ગીતામાં યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણ કર્મ કહ્યાં છે. આ ત્રણે શબ્દોને જોડી દઈએ તો ગીતામાં કંઈ અર્થ જ ન રહે. આપણું તમામ જીવન શુદ્ધ બની જાય અને આપણે ઠાઈ પણ કામ કરી ન શકીએ. જૂના શબ્દોમાં નવા અર્થ લેવાની કુચળતા આપણને ગીતાએ શીખવી છે. અને આપણા નેતાઓમાંથી જે લોકો અહીંના સંસ્કારોમાં જીજ્ઞાસુ છે અને જેમને અહીંની સંસ્કૃતિ માટે માન છે તેમણે પણ બધા શબ્દો આપણી પરંપરામાંથી લીધા છે. તિલક મંદારાજે બધા શબ્દો ગીતામાંથી લીધા છે. ગાંધીજીએ પણ એ જ કહ્યું છે, અર્ચવિદને પણ ગીતામાંથી જ બળ મળ્યું. પહેલાંના જમાનામાં સંકરાચાર્ય, રામાનંદ વગેરે મહાન વિચાર-પ્રવર્તકોએ પણ ગીતામાંથી જ પ્રેરણા લીધી. સંત યાનેશ્વર મહાન ક્રાંતિકારી અને યુગ-પ્રવર્તક પુરુષ હતા. એમના જેવા અવતારી પુરુષે પણ ગીતાનો આધાર લીધો. એટલે આપણે જૂના શબ્દોની શક્તિ વધારવી જોઈએ, અને એમ ન ધારી લેવું જોઈએ કે એ શબ્દ નકામા હોય છે.

દરેક જણ ખેડૂત બને.

લોકો મને પૂછે છે કે શું કેવળ ભૂમિ-વિતરણથી કામ થઈ જશે? હું કહું છું કે ભૂમિ-વિતરણથી કામની સરખાત થશે. ભૂમિ તેં આપણું અધિધાન છે. એ ધરિત્રી છે, આપણા જીવનનો આધાર છે. પણ એક્કો ભૂમિથી નહીં ચાલે. એની સાથે ગ્રામોલોત્થો પણ જોઈશે.

એક સત્જનને સલાહ કહાણી કે બધા જ ખેતી કરવા મંડે, દરેક જણ પૂરેપૂરો ખેડૂત જ બની જાય તો બીજા ઉલોત્થો થઈશે. એને મારો જવાબ એ છે કે આજે જેમની પાસે ઉલોત્થ-ધંધો છે તેમને તો આપણે જમીન આપવાની નથી. આજની સમાજ-અવસ્થાની લાપામાં કદું તો ધાંચી રહેશે, ધોખી રહેશે, લુહાર, વણકર, ચમાર બધા જ રહેશે. એમને જમીન આપવાનો સલાહ નથી. પણ જેમને કંઈ કામ-ધંધો નથી અને જે ખેતી

કરવાનું બાણે અને કરવા મગિ છે તેમને જમીન અપાશે. આપણે એ વિવેક નહીં વાપરીએ તો આપણા વડા પ્રધાન પણ જમીન માંગી શકે છે.

પરંતુ મારો અતિમ અભિલાષ તો એ છે કે આપણી આદર્શ સમાજ-રચનામાં દરેક મનુષ્ય કિંદાન હશે. એકે એકનો કુદરતની સાથે સંપર્ક રહેશે. કોઈ ન્યાયાધીશ હશે તો એ બે ચાર કલાક ખેતી અને બાકીનો સમય ન્યાયાધીશનું કામ કરશે. કેટલાકને આખો વખત એકનું એક કામ કરવું પડે એવી સ્થિતિ ન હોવી જોઈએ. ટંકનજીની જેમ હું પણ ઇચ્છું કે દરેક ધરતી સાથે ચોડીબંધી પણ જમીન હોય. એ ધરવાળાનાં મળમૂત્ર એ જમીનમાં જ કામ લાગે. બે ચાર કલાક ખેતીનું કામ કરવાનો દરેક અને કર્તવ્ય દરેકનાં છે. અને આવી રીતનાં જ્યારે ધરો બની જશે ત્યારે ભોટા પોતપોતાનાં શાકભાજી પોતાની જમીન પર ઉમાડી લેશે. અને ટંકનજીએ બાધા વ્યક્ત કરી તેમ આજનાં શહેરો એક દિવસ ખંડિયેરો બની જશે. એમની એ આશાને વૈદિક સંસ્કૃતિનો આધાર છે. વેદમાં ઈંદ્રને માટે 'પુરંદર' શબ્દ વપરાયો છે. 'પુરંદર'નો અર્થ થાય છે શહેરનો નાશ કરનાર, તોડનાર. એક દિવસ આવશે જ્યારે આ વૈદિક સંસ્કૃતિ અને ટંકનજીની ઇચ્છા ફળશે અને ત્યારે જ પૃથ્વીને શાંતિ મળશે.

સેવાપુરી (બનારસ), ૧૪-૪-૫૨

વિકેન્દ્રીકરણ દ્વારા શાસન-મુક્તિ તરફ : ૩૪ :

સર્વોદય સંમેલનની ચર્ચામાં અહીં કેટલીયે વાર કહેવાયું છે કે આપણે શાંતિ-સેનાનું કાર્ય કરવાનું છે. મેં વર્ષભર શાંતિ-સેનાના સૈનિક તરીકે જ કામ કર્યું છે. મેં તેજમાણામાં લોકોને એ જ કહ્યું કે 'હું અહીં શાંતિ-સૈનિક તરીકે આવ્યો છું.'

શાંતિ-સેનાનાં કર્તવ્ય

શાંતિ-સૈનિકોએ એવા કામોમાં લાગી જવું જોઈએ કે જેથી અશાંતિ પેદા જ ન થાય. એણે નિરંતર અશાંતિનાં જીનો નાશ કરવાના પ્રયત્નમાં

રહેવું જોઈએ. જનતાના નિકટના સંપર્કમાં આવવું જોઈએ. આવા પ્રયત્નમાં બલિદાનનો પ્રસંગ આવીને જોમો રહે તો તે પણ ઇશ્વરની કૃપાથી સંપન્ન થઈ શકે છે. મને મારી પદયાત્રામાં અનુભવ થયો કે જનતાના સંપર્કમાં માટે આ સારામાં સારી રીત છે. શાંતિ-સેનાનું કાર્ય આ પદ્ધતિથી ચાલી શકે.

અંતિમ વ્યવસ્થા વિષે ત્રણ વિચાર

આજે આપણી સામે ત્રણ જાતના વિચાર છે : પહેલો વિચાર : છેક છેવટે જતા સરકાર ફોણ થઈ જશે અને શાસન-મુક્ત વ્યવસ્થા થઈ જશે. પરંતુ ત્યાં પહોંચવા સારું આજે આપણી પાસે વધુમાં વધુ સત્તા હોવી જોઈએ. આવું માનનારા ચર્મમાં આધરાન્યવાદી અને અંતમાં રાજ્ય-વિલયવાદી કહેવાય છે.

બીજો વિચાર એવો છે કે રાજ્ય-શાસન તો આગળના જમાનાથી ચાલી આવ્યું છે, આજે પણ છે અને આગળ ઉપર પણ રહેશે. શાસન-મુક્ત સમાજ હોઈ જ ન શકે. માટે સમાજમાં એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ કે દરેકનું કલ્યાણ થાય. શાસન-સત્તા થોડી ધણી બધામાં વહેંચાઈ જાય, પણ મહત્ત્વની વ્યવસ્થા તો કેન્દ્ર પાસે જ રહે. આવા વિચાર-વાળાઓ એમ માને છે કે શાસન તો હમેશાં હોવું જોઈએ અને બધાને કાબૂમાં રાખવાની શક્તિ સમાજે ચૂંટી કાઢેલી સરકારને મળવી જોઈએ.

ત્રીજો વિચાર આપણો છે. આપણે પણ માનીએ છીએ કે આખર જતે સમાજ શાસન-મુક્ત હશે. આવું માનનારાઓને પ્રારંભિક અવસ્થામાં શાસન-વ્યવસ્થાની જરૂરત અમુક હદ સુધી લાગે છે, પણ આખર જતે શાસનની ઠોઈ જ જરૂરત એમને નથી લાગતી. આ વ્યવસ્થા-શત્રુ સમાજની રિયાત તરફ જવા માટે એને અધિ-રાજ્યની જરૂરત પણ નથી લાગતી. ઊલટું વ્યવસ્થા અને સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરીને એ એ તરફ આગળ વધવા મગિ છે. છેવટેની સ્થિતિમાં કોઈ શાસન નહીં રહે, કેવળ નૈતિક નિયમન જ રહેશે. આવો આત્મ-નિર્માર સમાજ રચવા માટે સર્વત્ર સ્વયંપૂર્ણ સ્ત્રેષ્ઠ જનતા જોઈશે. ઉત્પાદન, વિભાજન, રક્ષણ, શિક્ષણ

ન્યાનાં ત્યાજ્યો. કેન્દ્રમાં ઝોજમાં ઝોજી સત્તા રહેશે. આમ આપણે પ્રાદેશિક સ્વયંપૂર્ણતામાંથી વિકેન્દ્રીકરણ સાધીશું.

સરકારી દષ્ટિ સાથે મૌલિક લેદ

સરકારના પ્લાનિંગ કમિશન (આયોજન-આયોગ) અને આપણી દષ્ટિ વચ્ચે આ જ મુળભૂત તફાવત છે. કમિશનના એક સભાસદને પૂછ્યું કે તમારા પ્લાનિંગ કમિશનનો આવો આદર્શ છે ? એમણે કહ્યું, “અમારા મનમાં એટલું જરૂર છે કે દરેક ગામકું પોતપોતાની જરૂરિયાતોની બાબતમાં થોડું ધણું સ્વાવલંબી બને, અને કેટલાક ગામમાં પોતાની વ્યવસ્થા અંદરે અંદર પતાવે. પરંતુ અંતે શાસન-શૂન્ય સ્થિતિની અમારી કલ્પના નથી.” મેં કહ્યું કે અમારી અર્થિક યોજનામાં, અર્થશાસ્ત્રની ભાષા પ્રમાણે કહીએ તો વ્યવસ્થાની જરૂરત ધીરે ધીરે ઘટતી જાય અને અંતમાં બીજકુલ ન રહે. દોઝનિરદોષ પણ અંતે શાસન-મુક્ત સમાજ ઇચ્છે છે, પણ આને એ પોતાનું અધિ-રાજ્ય ઇચ્છે છે. એ લોકો કહે છે : આને વધુમાં વધુ સત્તા હશે અને અંતે જતાં એ શૂન્ય થઈ જશે. બીજ કહે છે કે શાસન-વ્યવસ્થા આને છે અને આગળ ઉપર પણ હશે, ધણી ખરી કેન્દ્રિત રહેશે અને થોડીક વહેંચી પણ અપાશે. આપણે કહીએ છીએ કે ધણી ખરી અથવા તો ખૂબી જ સત્તા કેન્દ્રિત થઈ તો આગળ ઉપર એવું વિકસીત થવું અધરું બનશે. તેથી આપણે આને જ એને વિકેન્દ્રીકરણ તરફ લઈ જઈએ. આપણા આખા નિયોજનનો આ પાયો હશે. મારો એવો આગ્રહ નથી કે દરેક ગામ આજ ને આજ પોતાની તમામ જરૂરિયાતો પેદા કરી લે. સ્વયંપૂર્ણ એવા ગામોના સમૂહ રચી શકાય. સાર એટલો કે આપણે પ્રાદેશિક આત્મ-નિર્ભરતામાંથી સામાજિક વ્યવસ્થા-શૂન્યતા તરફ આગળ વધવાની દૃષ્ટિથી જ તમામ નિયોજન કરીશું.

વધુમાં વધુ સ્વાવલંબન

આપણું ધ્યેય તો એ હશે કે દરેક વ્યક્તિ વધુમાં વધુ સ્વાવલંબી બને. અને તેથી જ એણે (ભગવાને) બધાને કેવળ મન, બુદ્ધિ વગેરે અંતઃકરણ (અંદરના સાધનો) જ નથી આપ્યા પણ એણે તો આંખ, નાક, કાન વગેરે

જેવાં અલગ અલગ બોલકરણ (અદાર્તો સાધનો) પણ આપ્યા છે. એણે કોઇને દશકણ (દસ કાનવાળો), કોઇને દસાદ્ધ-દસ આખવાળો, કોઇને દશહસ્ત-દસ હાથવાળો, તો કોઇને દશપાદ-દસ પગવાળો નથી બનાવ્યા. એણે એવી યોજના નથી કરી કે દશકણને જોવાની જરૂરત જીભી થાય તો દશનેત્ર તરફ ફેરવે, ને દશનેત્રવાળાને સાંભળવાની જરૂરત જીભી થાય તો દશકણ તરફ હડી કાઢે. જાગવાને એટલું વધારે વિકેન્દ્રીકરણ કરી મેલ્યું છે કે હવે એમાં નિયમનની જરૂરત જ રહી નથી. અને તેથી જાગવાન ખરેખર છે કે નહીં એ વિષે પણ ટેટલાક લોકો જેખટકે સંકા પ્રગટ કરે છે. જો એણે એટલી સારો વ્યવસ્થા ન કરી હોત તો એને પણ આજના પ્રધાનોની જેમ હડીઓ કાઢવી પાત. એક ઠેકાણે ખાંડ, બીજે ઠેકાણે અનાજ, અને ત્રીજે ઠેકાણે તેલ એવી વ્યવસ્થા હશે તો દરેક ચીજ અહીંથી ત્યાં મોકલવાની ચિંતા કરવી પડશે અને કોઇ વાર કંઈ ઝડપે પડ્યો તો એકને એક, અને બીજાને બીજી ચીજ મળશે. આવી વ્યવસ્થા આપણને કયારેય શાસન-મુક્ત સમાજ તરફ નહીં લઇ જાય.

સર્વાધિકારશાહી અને લોકશાહી

આપણે ધણીવાર સાંભળીએ છીએ કે ‘આપણે લોકશાહી મારફત કામ કરવું’ પડે છે તેથી કામો જલદી કરી શકતાં નથી. ટાટલિટેરીયનિઝમ-સર્વાધિકારશાહી હોત તો કામ ઝડપથી થાત.’ પણ તમે આ વિચાર તમારા માથામાંથી કાઢી નાંખજો. જ્યાં લાખો વિચાર કરવાની શક્તિ નથી હોતી ત્યાં લોકો કહે છે કે, ‘ઇન્જેક્શનથી તરત જ તાંદુરસ્તી પ્રાપ્ત થાય છે, માટે બીજી દવાઓ કરતાં ઇન્જેક્શન શીઘ્ર-પરિણામદાયી-ઝડપરિણામ લાવનારી દવા છે.’ પણ એટલું ઇન્જેક્શન આપીએ તો ચાર જ કલાકમાં દર્દની સાથે દર્દીનો પણ અંત આવી જાય. એમ પૂછી શકાય કે “આ તો એટલું ઇન્જેક્શન નથી, રોમ જલદી મટી જાય છે અને રોમી મરતો નથી. તો પછી આપણે સર્વાધિકારવાદ શું માટે ન અપનાવીએ?” સાંભળવામાં તો આ વાત ધણી સારી લાગે છે, પણ વાસ્તવમાં એ કેટલો શીઘ્ર-પરિણામદાયી જ નથી, શીઘ્ર-કુપરિણામદાયી પણ છે. એ માગે કેવળ શીઘ્ર સદત જ નથી

મળતી, પણ શીઘ્ર અનેક રોગ પણ પેદા થઈ જાય છે. એવી જિલ્દ, કુદરતી ઉપચારમાં થોડી વાર લાગે છે પણ રોગથી હથેલાને માટે મુક્ત થવાય છે. ખીજી દવાથી શીઘ્ર લાભનો આભાસ થાય છે, પણ ડોક્ટરના પંખામાંથી તે ત્યારે જ છુટાય કે જ્યારે આ શરીર જ છૂટી જાય.

મુખમાં રામ બગલમાં છુરી

આપણે માટે આ પદ્ધતિ કામની નથી. લોકતંત્રમાં પણ ને આપણે એનો અર્થ બરાબર સમજી લઈએ તો શીઘ્ર ફળ આપવાની શક્તિ છે. ને આપણે લોકતંત્રનો સરખો અર્થ સમજીએ તો આજે જ આપણું નિયોજન એવું થઈ જવું જોઈએ કે લશ્કરની ઝોલામાં ઝોલી જરૂર પડે. લોકો જ પોતાના રક્ષણનો ભાર ઉપાડી લે. એટલે કે એમનામાં એટલી નિર્ભયતા અને નિર્વેરતા હોય કે લશ્કરની જરૂર જ ન રહે. અને જો આપણે એવી યોજના બનાવીશું તો જ સાચું લોકતંત્ર આવશે, અને એ શીઘ્ર ફલદાયી પણ હશે. આજે તો આપણે લોકતંત્રની વાતો કરીએ છીએ અને ખીજી બાજુ મૂડીવાદી અર્થવ્યસ્થા અને લશ્કરશાહી ચલાવીએ છીએ. જેનું નામ જપીએ છીએ એનાથી જ જિલ્દ કામ કરીએ છીએ. તેથી જ એનું જરા અમથું પરિણામ દેખાય છે. પણ એક દિવસ એવો પણ આવશે કે જ્યારે લોકતંત્રનું ફળ જ ફળ નહીં મળે. આજે પણ થોડું અમથું ને ફળ મળે છે તે જ નવાઈ જેવું છે. કહેવતમાં કહ્યું છે. 'મુલ્કમેં રામ થગલમેં છુરી'. એવી અસંગત આપણી આ નીતિ છે. આપણને લોકતંત્રની સાથે કેન્દ્રિત યોજના અને લશ્કર પણ જોઈએ છે. મુખમાં લોકતંત્ર અને બગલમાં કેન્દ્રીકરણ તથા લશ્કર છે. એક હાથે સૂતર ઠાંતો જાય અને બીજે હાથે તોડતો જાય એવા મૂર્ખને તમે શું કહેશો? લોકતંત્રની સાથે સાથે આપણે એના મારક તરવો પણ લેના જઈશું તો પરિણામ કેવું આવશે?

લોકતંત્રનો સાચો અર્થ સમજીએ

આપણે વિચારક છીએ અને વિચારકની રીતે આપણે આપણું કામ કર્યું જઈએ છીએ. અદિસા આપણી નીતિ છે, એનું તત્ત્વ સમન્વય છે. આપણે વિચાર કામની સાથે થોડાપણો મળતો આવતો હોય તો આપણે

સેવાપુરીથી બનારસ

[એપ્રિલ ૧૯૫૨ થી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૨]

વર્ણવ્યવસ્થા : વર્ગીકીત સમાજ-રચના : ૩૫ :

હમણાં ચાર પાંચ વરસ થયાં આપણા દેશને સ્વરાજ મળ્યું છે. એક રીતે જોતાં આ આપણો નવો જન્મ છે. દુનિયાના દેશોની સામે હાલ તો આપણે બાળક જેવા છીએ; કારણ કે આપણા આખા દેશની નવ-રચના કરવાની છે, દેશનો વિકાસ કરવાનો છે. પહેલાં ચાર પાંચ વર્ષ દરમિયાન દેશ ઉપર મોટા વિદ્વો આગ્યા. એના નિવારણમાં જ આપણો બધો સમય ખર્ચાયો. હવે આપણે આયોજન કરીશું. એટલે એક રીતે જોતાં આપણે બાળક છીએ, કારણ કે આપણા જીવનના વિકાસની હજી હમણાં જ શરૂઆત થઈ છે.

પણ ખીણ રીતે જોતાં આપણે દસ હજાર વર્ષનાં છીએ. ત્યારે ખીણ દેશોના ઇતિહાસનો આરંભ પણ નહોતો થયો, ત્યારે આપણા પૂર્વજો ગૌરવની ટોચે પહોંચ્યા હતા. અને સૌને એ દેખાય છે કે અહીં ઠીક જેવાં પરિવર્તનો થયાં છતાં આપણને આપણા પ્રાચીન કાળ સાથે જોડનારી જે પુરંપરા છે તે અતૂટ રહી છે. સ્થળ અને કાળના બેદની ઉપરવટ અહીં એકતાનાં જ દર્શન થાય છે. જે દર્શન કાશીમાં થાય છે તે જ રામેશ્વરમાં થાય છે. જે દર્શન દસ હજાર વર્ષ પર થતાં હતાં તે જ આજે વીસમી સદીમાં પણ થાય છે. આપણા જીવનની ધરેક બદલાઈ ગઈ પણ આંતરિક એકતા ટકી રહી છે. જે વિચાર દસ હજાર વર્ષ પર વાળ્યો હતો તેનું જ ચિકિત્સિત સ્વરૂપ આજે આપણે જોઈએ છીએ. યુનાન, રોમ અને મિસર મટી ગયાં પણ આ દેશમાં આજે પણ એક હસ્તી મોજૂદ છે. બહારથી આવનારાઓ થોડા જ દિવસોમાં પારખી લે છે કે અહીંની પ્રજા અન્ય દેશોની પ્રજાની જેમ જ ખાય છ અને પીએ છે. એમનાં બાલ જીવનમાં જે બાબતો નજરે ચડે છે તે જ અહીંના લોકોનાં બાલ જીવનમાં દેખા દે છે; અને આમ છતાં અહીં એક વિદેષતા છે જે ખીણ દેશોમાં નથી. એટલે એક રીતે આપણે બાળક છીએ તો ખીણ રીતે આપણે અનુભવી અને પ્રાચીન છીએ.

આમ આપણને 'અનુભવી બાળકો' કહી શકાય. આ આપણાં બન્ને પાસાનું વર્ણન છે.

આપણાં બન્ને પાસાનું કર્તવ્ય

જે વિષયોમાં આપણે અનુભવી હીએ તેમાં આપણી વિશેષતાને ટકાવી રાખીને આપણે આગળ ધપવું જોઈએ. જે જે બાબતોમાં અહીં પ્રયોગો થઈ ચૂક્યા છે અને અનુભવ પ્રાપ્ત થયો છે તેમાંથી આપણે સાબલ ઉદાહરણો જોઈએ. અને જે બાબતોમાં આપણી જાણકારી નથી તે બીજાઓ પાસેથી શીખવી જોઈએ. નવો પ્રકાશ, નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા આપણે સદૈવ તૈયાર રહેવું જોઈએ. આપણો વારસો અને આપણાં સંસ્કારોનું રક્ષણ અને વિકાસ કરતાં કરતાં આપણે બહારનાં વિજ્ઞાનનો પ્રકાશ નમ્રતાપૂર્વક સ્વીકારવો જોઈએ. એને અપનાવીને આપણા બાલ્ય જીવનમાં પરિવર્તન કરવાનું છે. એ કરવું જ રહ્યું, એ આપણું બીજું કર્તવ્ય છે.

આપણી સમસ્યા આંતરિક રીતે આધ્યાત્મિક અને બાહ્ય રીતે નૈતિક છે. દાખલા તરીકે વસ્તીવધારાનો પ્રશ્ન લઈએ. જાપાનમાં વસ્તીવધારો તો આપણા કરતાં પણ વિશેષ છે. દુનિયાના બીજા દેશોમાં પણ વસ્તીવધારો અને જૂમિના સવાલ છે. ધારો કે જમીન વણખેડાયેલી રહી, ઉત્પાદન ઓછું જ આવતું રહ્યું, જમીન અણ્યામહિયા લોકોના હાથમાં રહી, અને અણ્યામહિયા લોકોને જ એને ખેડવાનો સાલ મળ્યો તો માનવને કે આફત આવી. આ રીતે જોઈએ તો આપણી સમસ્યા બીજાઓના જેવી જ છે. પણ આપણે અનુભવી હીએ તેથી આપણી સમસ્યાનો એવો ઉોલ શોધવો જોઈએ કે જે આપણી સંસ્કૃતિને અનુકૂળ હોય.

સમાજશાસ્ત્રમાં યુરોપથી આગળ

હિંદુસ્તાન એક વિસાળ દેશ છે. અહીંના એક એક પ્રદેશ યુરોપનાં એક એક દેશ જેવો છે. એનો આખો યુરોપ જેટલો જૂ-વિસ્તાર છે. અહીં આગાહી પણ છે અને વિવિધતા પણ છે. આમ છતાં અહીં જેવી એકતા છે તેવી ત્યાં નથી. ફ્રાન્સ અને જર્મની આડો ભાગવાને તો કોઈ અંતરાય કોતો નથી કર્યો, પણ એ લોકોએ બંને કોતો કર્યો છે. એ દેશો છે તો ટ્યુરકી ટ્યુરકી

અને છતાં પોતાને અલગ અલગ માને છે. ત્યારે અહીં કૈ-વાદુમારીથી શરમીર સુંધી શાંતિથી સામાન્ય ચૂંટણીઓ થઈ. મુરોપમાં આ ન થઈ શકે. આપણે ત્યાં સામૂહિક રસોઈ નને કે, ત્યારે મુરોપમાં આજે પણ નાના નાના અલગ અલગ ચૂલાઓ ચાલે છે. આ બાબતમાં આપણે મુરોપથી આગળ છીએ. પ્રાચીન કાળથી આપણે આ દેશને એક માનતા આપ્યા છીએ. મુરોપના ભૌતિક વિજય જોઈએ કે શંકરાચાર્યનો આધારમિત્રવિજય જોઈએ, તમામે ભારતને એક દેશ માન્યો કે. શંકરાચાર્યનો જન્મ મલખાર (કેરલ)માં થયો, નર્મદા-કિનારે એમને જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ થઈ અને દેસાસમાં વસીને એમણે સમાધિ લીધી. એટલે જે જમાનામાં વાદનવહેવારનાં સાધનો નહોતાં ત્યારે પણ આપણે ભારતને એક દેશ માન્યો હતો, પણ મુરોપે હજી તે સાધવાનું છે. ત્યાં એકતા મારેનાં તરવો મોજૂદ હોવા છતાં એ એક બની શક્યો નથી. ત્યાં એક ધર્મ અને એક મિત્રિ છે. બાપાઓ જૂઝની હોવા છતાં લમભગ એક નેથી છે. આમ છતાં મુરોપ એક નથી. એ ઉદ્દેશ પાર પાડ્યા ન જાય એ સોઠા કેટલી લડાઈ લડ્યા અને હજીએ લડશે ।

આપણે પશ્ચિમ પાસેથી વિજ્ઞાન શીખવાનું છે

‘એનો અર્થ એ થયો કે એ લોકો રાજનીતિ અને સમાજશાસ્ત્રમાં આપણાથી પાછળ છે. માનસશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રમાં પણ આપણે એમને શીખવી શકીએ એવું છે. હા, આ શાસ્ત્રોમાં એમની પાસે જે કંઈ સારાં તરવો હોય તે આપણે લેવાનાં જ છે; પણ એકંદરે આપણું સમાજશાસ્ત્ર એમનાથી આગળ વધેલું છે. વિજ્ઞાનની મદદથી એમણે પોતાનું બદલાવું જીવન ખૂબ બદલી નાખ્યું છે; એમાંથી એમણે અનેક સગવડો કીલી કરી છે. સામૂહિક સ્વચ્છતા અને ખીમારોની સારવારનાં અનેક સાધનો પેદા કર્યાં છે. આપણી પાસે એ નથી. આપણે એ બધું એમની પાસેથી લેવાનું છે. એમનાં જીવનમાં જે સારાં તરવો છે તે આપણે એમની પાસેથી શીખવાનાં છે.

આપણી આતુર્વણ્ય કલ્પના

આપણે જૂનું સમાજશાસ્ત્ર અને નવું વિજ્ઞાન એ બેને સાથે લઈને આગળ વધવાનું છે. એ દૃષ્ટિથી મેં જૂમિ-સમસ્યાનો છદ્દ શોધવા પ્રયત્ન

પણ ભાગ લેવો જોઈએ એવી માન્યતા હતી. દરેકે થોડી પણ ખેતીની સેવા કરી પડતી. પૃથ્વીને માતા માનતા અને આપણે બધા એના સેવક મનાતા.

આપણો આદર્શ તો એ છે કે હવે ન્યાયાધીશ પણ ચાર કલાક ખેતી-કામ કરશે અને ચાર કલાક ન્યાય આપવાનું કામ કરશે. વકીલ ચાર કલાક વકીલાત કરશે અને ચાર કલાક ખેતી કરશે. આમ સમાજના દરેક જણે ખેતી કરવી પડશે. એનાથી દરેકનું આરોગ્ય જળવાશે. ખેતીના સંપર્કથી, પરમેશ્વરના સંપર્કથી બધાને સરખો લાભ થશે. એક જમાનામાં બ્રહ્મણે પણ ખેતી કરતા અને ગાયો પાળતા. પુરાણમાં એક વાર્તા છે. સત્યકામને કહેવામાં આવ્યું હતું કે તારી ગાયો ચારસોમાંથી એક હજાર થાય ત્યાં સુધી તારે ખેતી કરવાની છે. બ્રહ્મણે ખેતીને દિવા અને ગ્રાનતું સાધન સમજીને ખેતી કરતા.

સૌને પોતપોતાના કામ કરતાં કરતાં મોક્ષનો સરખો અધિકાર, સૌને સરખું વેતન, જીવનનીચની ભાવનાનો અભાવ, આ જ વર્ણવ્યવસ્થાનો સાર છે.

કામ અને હામમાં ચોરી

પણ ન્યાયથી આ વ્યવસ્થા તુટી પડી ત્યારથી ખેતીમાં સૌથી ઓછા પૈસા મળવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે ખેતી શ્રીમંતોના હાથમાં સરી ગઈ. આજે અહીં ચાલીસ ટકા મજૂરો 'ખેતીનું' કામ કરે છે, છતાં એ લોકો જમીનના માલિક નથી. ધણુંખરું લોકો શવ ખાતા હોય છે કે મજૂર કામચોરી કરે છે, અપ્રમાણિકતાથી કામ કરે છે. મજૂરોના પ્રતિનિધિ તરીકે હું એ વાત કબૂલ કરું છું કે એ કામચોરી કરે છે. પણ એનું કારણ એ છે કે અને પેટપૂર ખાવા નથી મળતું. જે જમીન પર એ કામ કરે છે તેનો એ માલિક નથી તેથી એને કેવળ આપણા હાથવવાની હોય છે. એનાથી એની અકલ્પ યજ્ઞાવી સંકાતી નથી. એને સૌથી ઓછો પગાર મળે છે. માલિક એથી યે ઓછો પગાર ચૂકવે છે કારણ કે હરીફાઈ વધી પડી છે. માલિક હામમાં અને મજૂર કામમાં ચોરી કરે છે. આજે આપણે મજૂરને બળદીયો બનાવી મેલ્યો છે. જેમ બળદ શેરડીના ખેતરમાં કામ કરતો હોય તો પણ એ શેરડી

ખાવા નથી પામતો તેમ મનૂર પોતે પદ્ધતિ પાક ખાવા નથી પામતો. આમ માલિક અને મનૂર બન્ને એકત્રીજાને હજે છે, અને પરિણામે બન્ને ભેગા મળીને રહેને હજે છે.

આ બધું ફેરવું હોય તો જે જમીન ગરીબો પાસેથી શ્રીમતો પાસે ચાલી મળે છે તે જમીન વગરનાઓને પહોંચાડવી રહી. આને મનૂરોની સંખ્યા વધી મળે છે, પણ આપણી સંસ્કૃતિ પ્રમાણે તો મનૂર જોછામાં જોછા હોવા જોઈએ. વૈશ્ય વર્ણ સૌથી વધારે હોવો જોઈએ, એટલે કે સમાજમાં ઉદ્યોગ કરનારા સૌથી વધારે હોવા જોઈએ.

ભારતનો ઠરુણનો રસ્તો

આ કામ કતલ અથવા કાયદાને રસ્તે ચર્ચા કરે, પણ એ બન્ને માગે આપણી સંસ્કૃતિ વિરુદ્ધના છે. મારો રસ્તો તો ઠરુણનો છે. ધર્મખરું એવો આદેશ થાય છે કે હું લોકોને દાન અપાવીને બાપડા બનાવું છું. પણ દાનથી લેનાર બાપડો બનતો નથી. સંકરાચાર્યે કહ્યું છે : દાનં સંવિમાગઃ - દાનનો અર્થ થાય છે સમ્યક્ વિભાજન. દાન દેવું એ દરેકનું કર્તવ્ય અને ધર્મ છે. દાન ન દેનારો ધર્મ-વિહીન બને છે. મનૂરી કરીને ખાવું એ કિસાનનો ધર્મ છે. હું એવું કહેવા નથી માગતો કે શ્રીમતોએ ગરીબોનું પુરું કરવું જોઈએ. એનાથી ગરીબો બાપડા બને. હું તો એમ કહું છું કે જૂમિ આપવી એ શ્રીમતોની ફરજ છે કારણ કે સર્વને પ્રકાશ, અને પાણીની જેમ જમીન પણ ભગવાનની દેણ છે. મારી પદ્ધતિથી નથી તો ગરીબો બાપડા બનતાં કે નથી તો શ્રીમતો અહંકારી બનતાં.

હું શ્રીમતોને કહું છું કે જમીન ભગવાને પેદા કરી છે. એના પર સૌનો સરખો હક છે. સારી યા નગસી મમે લે રીતે તમારી પાસે આવો હોય પણ એ છે ભગવાનની જ. માટે દાન દેવું એ તમારો ધર્મ છે. આ હું આર્ય-સંસ્કૃતિ પ્રમાણે કહી રહ્યો છું. મારે જૂમિ-સમસ્યા આપણી પદ્ધતિથી એટલે ઠરુણના માર્ગે ઉકેલવી છે. દરેક જૂમિદીનને જૂમિ મળવી જોઈએ. સમાજમાં ચંદ્રવર્ણ જોછામાં જોછા હોય અને વૈશ્યો વધવા જોઈએ. અને તેથી મનૂરને જમીનનો માલિક બનાવવો જોઈએ. આમ કરવાથી જ આપણે આપણી

નૂનો સંસ્કૃતિ ટકાવી રાખી શકીશું. આપણી ભૂમિમાં જે કંઈ ખોડ હશે તે આપણે વિદ્યાનનો મદદથી દૂર કરીશું. જમીનમાંની ગુપ્ત સરસ્વતી બહાર કાઢવી, સારું ખાતર નાખવું, સારું બી વાપરવું વગેરે કામો વિદ્યાનની જ મદદથી થઈ શકશે. આમાં આપણે ધધિમનું સાત્ર અપનાવી શકીએ.

બધાં આ કામમાં લાગી પડે !

હું માનું છું કે આપણું આ કામ પાયાનું છે. મારું કામ આજના પ્રસંગે ધટિત છે, સમૃદ્ધિ વધારનારું છે અને કાનિને માટે ઉપયુક્ત છે. એ આપણી સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરનારું કામ છે અને તેથી આ કામ તમામ પક્ષોનું છે. આમ આ કામે તમામ પક્ષો માટે પોતેદર્શન-મંચ તૈયાર થઈ છે. સમાજના દોઢાં કહે છે કે વિનોબા ભૂમિ-સમસ્યા હલ કરવાનું કામ કરે છે, એ તો અમારું જ કામ કરી રહ્યા છે. હું કહું છું કે હા, એ જરાખર છે. માટે આવી જાવ, આ કામમાં લાગી જાવ. જનસંઘવાળા કહે છે કે વિનોબા આપણી સંસ્કૃતિ અતુર કામ કરી રહ્યા છે. હું કહું છું કે જરાખર છે, માટે જ તમે પણ મારા આ કામમાં લાગી જાવ. કોમિસવાળા કહે છે કે વિનોબા તો અમારું જ કામ કરી રહ્યા છે. હું કહું છું, જરાખર છે, માટે જ તમે પણ મારા આ કામમાં લાગી જાવ. સર્વોદયવાળા કહે છે કે વિનોબા તો માધી તત્વવાન પ્રમાણે જ કામ કરે છે. હું કહું છું જરાખર છે, માટે તમે પણ મારા કામમાં લાગી જાવ.

આ કામમાં ધણા ધણા જોડાય તો આપણે તો જધા ખમેખસા મિલાવીને આ કામ કરીએ. એનાથી બીજી સમસ્યાઓ પણ કાઢવી જશે એનાથી આપણે દેશમાં એકતા રચાવી શકીશું. ગ્રામીનકાળથી આપણી એ નબળાઈ રહી છે કે આપણાં એકતાનો અભાવ છે, એનો બહારવાળાઓએ લાભ ઉઠાવ્યો છે. તેથી અહીં અનેક પક્ષો હોવા છતાં આપણી એકતા ટકાવી રાખવાની છે. ચૂંટણીઓ પૂરી થઈ. એક રમત પૂરી થઈ. રમનમાં જીતનારા જીતા અને હારનારા હાર્યા. હવે એ બૂલી જઈએ, એનું ખરું ખોટું કશું મનમાં ન રાખીએ અને આ મૂળ કામમાં લાગી જઈએ.

લીનપુર, ૨૩-૪-૫૨

દેશવાસીઓને સહકાર માટે અપીલ : ૩૬ :

મયા વળે ઉનાળામાં હું તેલંગણામાં ફરતો હતો. ત્યાં જે મુસ્કેલ સવાલ આવી પડ્યો હતો તેનું મારા મનમાં ગેજ ચિંતન ચાલતું હતું. હરિજનોની માગણી પરથી મેં આમલોક સમક્ષ બુમિદાનની વાત ચૂકી. ગામવાળાઓએ મારી વાત ઉપાડી લીધી અને મને પ્રથમ બૂદાન મળ્યું. એ દિવસ ૧૮મી એપ્રિલનો હતો. ત્યાર બાદ મને બુમિદાનની કલ્પના સહી અને એ મેં તેલંગણામાં અજમાવી. પરિણામ સુંદર આપ્યું. જે મહિનામાં બાર હજાર એકર જમીન મળી. હું માનું છું કે એનાથી ત્યાંની પરિસ્થિતિનો ઉકેલ સાવવામાં સારી મદદ થઈ. આખા દેશ પર એનો અસર પડી અને આજે જોઈ છે તેલંગણાનું વાતાવરણ પૂરું સારું છે.

ગાંધીજીનાં મંથા બાંદે અહિંસાના પ્રવેશ માટે હું માર્ગે ખોળી રહ્યો હતો. એ જ વિચારપૂર્વક મેં મેવાતના મુસલમાનોને વસાવવાનો સવાલ હાથ ધર્યો હતો. અને એમાં થોડોક અનુભવ જોયો અને એના જ આધારે મેં તેલંગણામાં જવા દામ બીડી. ત્યાં મને બૂદાન-ચણનાં સ્વરૂપે અહિંસાનો સાક્ષાત્કાર થયો.

તેલંગણા-પ્રવેશ

તેલંગણામાં જે બૂદાન મળ્યું એની પાછળ એક બુમિકા હતી. એ પાછળની બુમિકા વગર બૂદાનની કલ્પના દેશનાં બીજા ભાગોમાં આવી શકે કે નહીં એ વિશે સંકેત થઈ શકે. એ સંકેતના નિવારણ માટે બૂદાન દેશના બીજા ભાગોમાં પણ અજમાવી જોવું જરૂરી હતું. ચૌજના-આયોગ (સ્થાનિક કમિશન) સમક્ષ મારા વિચારો રજૂ કરવા માટે મને પંડિત નહેરુએ આમંત્રણ આપ્યું. એ નિમિત્તે હું નીકળી પડ્યો અને દિલ્હી પહોંચતા મુઘીમાં જે મહિનામાં મને લગભગ અઢાર હજાર એકર બુમિ મળી દેખાઈ આપ્યું કે અહિંસાને પ્રવેશ આપવા માટે જનતા ઉત્સુક છે.

પચ્ચીસ લાખનો સંકલ્પ

ઉત્તર પ્રદેશના સર્વોદય-ત્રેમી કાર્યકરોની મેમ્બરી પરથી મેં ઉત્તર

વ્યાપક ક્ષેત્રમાં ભૂમિદાન—યત્નો અયોગ આપ્યો. આ પ્રદેશમાં એક લાખથી વધારે ગામડાં છે. દરેક ગામે ઝાંઝામાં ઝાંઝા એક સર્વોદય—પરિચાર વંચાવેલો અને તેને લગભગ પાંચ એકર જમીન આપવી એવા દિસાખથી પાંચ લાખ એકર જમીન પ્રાપ્ત કરવાનો સંકલ્પ થયો. એ ગાળા દરમ્યાન ત્રણ મહિના સુધી મોટા ભાગના કાર્યકર્તા ચૂંટણીમાં ચેકાયેલા હોવા છતાં લોકોએ સારા સહકાર આપ્યો. એક લાખ એકર સુધી તો આપણે પહોંચી ગયા. મને તો એમાં ધન્યવરી સંકેત દેખાતો હતો. મારા ધણાખરા સાથીઓને પણ એમ જ લાગ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે સેવાપુરીના સર્વોદય સંમેલન પ્રસંગે બધાએ ભેગા મળી સંકલ્પ કર્યો કે જે વર્ષ સુધી આખા દેશમાં કામ કરીને પચ્ચીસ લાખ એકર જમીન મેળવવી. હવે તો તમે એ વાત જાણો જ છો.

પચ્ચીસ લાખ એકર જમીનથી હિંદુસ્તાનની ભૂમિ—સમસ્યા ઝીકલી જશે એમ તો નથી. એને માટે ઝાંઝામાં ઝાંઝી પાંચ કોડ એકર જમીન જોઈએ. પણ જો પહેલા હપ્તા તરીકે પચ્ચીસ લાખ એકર જમીન કરી લઈએ અને હિંદુસ્તાનના પાંચ લાખ ગામડાંઓમાં અર્ધિસાને સંદેશો પહોંચાડી શકીએ તો ભૂમિની ન્યાયપૂર્વકની વહેંચણી માટે જરૂરી વાતાવરણ તૈયાર થઈ જાય એવી મારી શકા છે.

હાતાઓમાં શબરી, સુદામા અને સર્વપક્ષના લોકો.

હું મોટા ખેડૂતો અને જમીનદારો પાસેથી તો માગું જ છું, પણ નાના નાના ખેડૂતોને પણ હાથ લાંબાવવા વિનંતિ કરું છું. અને કહેતાં મને આનંદ થાય છે કે એ મોટા દિલવાળા નાના લોકોએ મારી વિનંતિ બહુ પ્રેમપૂર્વક કબૂલ રાખી છે. આ યત્નમાં કેટલીયે સ્થળોએએ પોતાનાં ખેતર અને કેટલાય સુદામાઓએ પોતાના તાંદુલ ચડાવ્યા છે. મારે માટે તો આ કદી ન વિસરાય એવી ભક્ત-માયા બની ગઈ છે. આમાં ગરીબોને આત્મોદ્ધારની પ્રેરણા મળી છે, અને શ્રીમંતોને આત્મ-શુદ્ધિ અને સ્વામિત્વ-નિરસનની પ્રેરણા મળી છે.

મને તમામ પ્રકારના લોકોએ ભૂમિ આપી છે. હિંદુઓએ આપી છે, મુસલમાનોએ આપી છે અને તમામ ધર્મવાળાઓએ આપી છે. અને જેને

બધી તરફથી 'સમ દારા' ગણી શકાય એવા દરિજાનોએ પણ આપી છે. જેમના ભૂમિ પર અધિકાર નથી મનાતો એવી સ્ત્રીઓએ પણ આપી છે. આપનારાઓમાં તમામ ધરના અને પક્ષના લોકો આવી જાય છે. દરિજાનારાઓને પોતાના કુટુંબનો એક ભાગીદાર માનીને એના અધિકારનું આરો એવી મેં માંગણી કરી અને લોકોએ પણ એ જ ભાવનાથી મને જમીન આપી.

અમારાં ત્રણ સૂત્રો

હું વિનયથી, પ્રેમથી અને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવીને માગું છું. મારાં ત્રણ સૂત્રો છે :-(૧) મારો વિચાર સમજાવ્યા પછી પણ કોઈ નથી આપતું તો તેવું મને દુઃખ નથી લાગતું. કારણ, હું માનું છું કે જે આજ નથી આપતો તે કાલ આપશે, વિચાર-બી જિત્રી નીકળ્યા વગર રહેવાનું નથી. (૨) મારો વિચાર સમજાવે કોઈ આપે તો તેથી મને આનંદ થાય છે કારણ કે એનાથી બધી બાબતો સહેલાવના પેદા થાય છે. અને (૩) મારો વિચાર સમજાવ્યા વગર, કોઈનાં દાખલગણથી કોઈ આપશે તો મને દુઃખ થશે. મારે મને તેમ જમીન ભેગી કરવી નથી, પણ મારે તો સાર્વજનિક અને સર્વોદય-વૃત્તિ નિર્માણ કરવી છે.

ત્રેવડો દાવો

આપણને આ એક એવો દાવું કેમ મળ્યો છે કે એમાં તમામ પક્ષના લોકોને સમાન ભૂમિકા પરથી કામ કરવાની તક મળે છે. લોહો દોઝીસની શુદ્ધિની વાત કરે છે. શુદ્ધિની જરૂર તો બધી જ સંસ્થાઓને છે, પણ દોઝીસનું નામ એટલા માટે પડે છે કે એ એક મોટી સંસ્થા છે. અને પ્રદા છે કે દોઝીસ અને અન્ય સંસ્થાઓ આ દાવું કેમને ઉપાડી લેશે અને સત્ય તથા અદિસાના રસ્તે ધપાવશે તો એનાથી સૌની શુદ્ધિ થશે, સૌનું જીવન વધશે અને સૌમાં એકતા આવશે. ભારતનાં પ્રજાજનોને મારી વિનંતિ છે, કે હો આ પ્રજાપ્રયત્નમાં પોતાનો દરિયાઈ આપે અને આ કામને સંકેત કરીને આર્થિક સેવમાં અદિજ્ઞાની પ્રતિષ્ઠાપના કરે. આ કામ અગે મારો ત્રેવડો દાવો છે. એક તો એ કે આ ભારતની સંસ્કૃતિને અગ્રદુશ છે. બીજું

એમાં આર્થિક અને સામાજિક ક્રાંતિનાં બી પડેલાં છે, અને ત્રીજું એ કે એનાથી વિશ્વ-શાંતિનો સ્થાપનામાં મદદ થઈ શકે તેમ છે.

સહકાર માટે પ્રાર્થના

હું એ બધું હું કે આખા દેશ જોગો કાંઈ કાર્યક્રમ રજૂ કરવાની યોગ્યતા મારી નથી. લોકોને આદેશ આપનારો હું કાંઈ નેતા નથી. હું તો આમવાસીઓની સેવાને જ પોતાની પરમાર્થ-સાધના માનનારો એક ભક્તિ-માર્ગી મનુષ્ય છું. આજે મધ્યીજી હોત તો હું આ રીતે લોકોની સામે આવત જ નહીં. જો સરો હું તો ગામડાંઓનું એ જ ભંગીકામ અને એ જ મારો કાર્યન-મુક્તિનો પ્રયોગ કરતો હોત. પણ સંજોગોવશાત્ મારે બહાર આવવું પડ્યું અને એક મહાનયત્નના પુરોહિત બનવાની ધૂણતા કરવી પડી છે આ ધૂણતા હો કે નમ્રતા, જે હોય તે બચવાનને સમર્પિત કરીને તમામ ભાષમહેતોને આમાં સહકાર કરવા વિનંતિ કરું છું.

અકબરપુર (જૈનપુર), ૨૮-૪-૫૨

ભૂદાન મજદૂર-આંદોલન છે.

૩૭

હજારો વર્ષો થયાં માનવસમાજ આ પૃથ્વીના પટ પર વસ્યો છે. આવું, પીવું, ઊંઘવું વગેરે કેટલીક પાયાની શ્રુતિઓ જે બીજાં પ્રાણીઓમાં પણ છે તે જ મનુષ્ય-પ્રાણીમાં પણ છે, અને દેહ જૂના જન્મ નાથી માંડીને આજ સુધી એ દરેક દેશમાં ચાલતી આવી છે. પણ તે ઉપરાંતના બાકીના મનુષ્ય-જીવન અને ખાસ કરીને સામાજિક માનવ-જીવનમાં ફેરફાર થતો રહ્યો છે. દસ હજાર વર્ષ પહેલાં કાંઈ માણસ આજની દુનિયામાં જોતરી આવે તો એને દુનિયા ખૂબ અલગ મહેસૂસ લાગશે. આજની ધણી વાતો, આજની ભાષા, આજની સામાજિક જીવનની પદ્ધતિ અને આજના જીવનની ધણી ખરી સમસ્યાઓ એને નહીં સમજાય. એને આ દુનિયા વિચિત્ર લાગશે એના જમાનાના પ્રત્નો જુદા હતા, વિચાર અને શબ્દ પણ જુદા હતા. આજે એ પ્રત્નો પેલું નથી અને તેથી એ વિચાર અને શબ્દ પણ નથી. આજે નવા પ્રત્નો જમા થયા છે તેથી નવા વિચાર અને નવા શબ્દોની જરૂર છે.

માણસને પ્રેરણા એના મનમાંથી યાય છે, અને મન ફક્ત વ્યક્તિગત જ નથી હોતું. એક આખા સમાજનું સામૂહિક મન પણ હોય છે. એ સામૂહિક મન દિવસે દિવસે બદલાતું રહે છે. દરેક દેશમાં આ ફેરફારો થયા છે. તે તે જમાનામાં તે તે સમાજનું મન એક રીતે ચાલતું હતું. તે જમાનામાં આજના જેવા જવા આવવાના સાધનો નહોતાં. એક દેશથી બીજે દેશ સમાચાર પહોંચાડવામાં વર્ષો લાગી જતાં. આજે તો આપણી પાસે વિશાળ સાધનો છે અને ધડીના છા બાગમાં ખમરો પહોંચી શકે છે. દુનિયાભરના રોજરોજના સમાચારો આપણે એક ઠેકાણે બેઠે બેઠે જાણી શકીએ છીએ. જૂના જમાનામાં આ બધા સાધનો નહોતાં તોયે પૃથ્વી પર જ્યાં જ્યાં માનવ વસેો હતો ત્યાં ત્યાં એનું મન લગભગ એક સરખી રીતે ચાલતું હતું.

એકીસાથે ધર્મ-સંસ્થાપનાની પ્રેરણા

આજથી અઢી હજાર વર્ષ પરનો જમાનો લઇએ. એ વખતે ભારતમાં વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મની વિચાર-ધારાઓ ચાલતી હતી. ખાવા-પીવા જેવી સામાન્ય બાબતો તો સમાજમાં ચાલુ હતી જ, પરંતુ તે ઉપરાંત એક પ્રેરણા સમાજમાં કામ કરતી હતી. એ ભગવાન બુદ્ધ અને મહાવીરમાં સાકાર થઈ. એમણે ધર્મ-સંસ્થાપના કરી. એ જ અરસામાં ચીનમાં પણ લાઓત્સે, કન્ફ્યુસિયસ વગેરે 'તાઓ' વિશે ચિંતન કરના હતા. એનાથી ત્યાં પણ ધર્મ-સંસ્થાપના થઈ. એટલે કે ભારત અને ચીન એ બન્ને દેશો પરસ્પર વિશે બહુ જ થોડું જાણતા હોવા છતાં ચીનમાં અહીંના જેવી જ ધર્મની બૂખ જીપડી હતી. એ જ કાળમાં ઈરાન અને ફિલસ્તીનમાં પણ એ જ પ્રેરણાના દર્શન થાય છે. ઈરાનમાં જરથોસ્ત, ઇસ્લામમાં મુશા અને ફિલસ્તીનમાં ઈસાના દર્શન થાય છે. એમણે પારસી, મહદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મોની સ્થાપના કરી. એટલે કે એ બંને ત્રણેયે કે પાંચેય વર્ષના ગાળામાં દુનિયાભરના દેશોમાં આપણે ધર્મ-સંસ્થાપનાનું કામ થતું જોઈએ છીએ.

તો આ ધર્મ-સંસ્થાપનાની એક સરખી પ્રેરણા તમામ માનવોને શી રીતે થઈ! એટો એક જ જવાબ હોઈ શકે. વ્યક્તિના મનની જેમ સમાજના મનને પણ પરમેશ્વર તરફથી પ્રેરણા મળતી હોય છે. એક બાજુ મુશા અથવા

કામ કરતા હશે ત્યારે એમને ખમરે નહીં. હોય કે બીજી બાજુ લાઓત્સ કામ કરી રહ્યા છે. એ જમાનામાં એક ઠેકાણેના વાવડ બીજે પહોંચતાં સેંકડો વર્ષ લામતા આમ છતાં એક અગ્ન્યક્ત હવા જેવું ફેલાઈ જતું. 'આનું' કારણ સર્વના અંતરમાં વસનાર અને સર્વને પ્રેરનાર એક પરમેશ્વર જ હોઈ શકે. આપણને 'પરમેશ્વર' શબ્દ નામનૂર હોય તો આપણે કહી શકીએ કે દુનિયાની વિવેક-શક્તિ (Conscience) સૌને એક સરખી પ્રેરણા આપતી હશે. ફાવે તો પરમેશ્વર કહો ને ફાવે તો વિવેક-શક્તિ કહો, શબ્દ બે છે, અર્થ એક જ છે. પરમેશ્વર શબ્દથી આપણે વિચારમાં વધારે જોડા જીતીએ છીએ, વિવેક-શક્તિ શબ્દ વાપરવાથી એટલા જોડા જવાળું નથી. એમાં આ સિવાય બીજો કોઈ અર્થબેદ નથી.

એકી સાથે ધ્યાન-ચિંતનની પ્રેરણા

તેથી આમળ આવતાં આપણે આજથી આઠસો કે હજાર સાલ પહેલાંનો જમાનો લઈએ. એ વખતે ધર્મ-સ્થાપનાની નહીં પણ ઉપાસનાની, ધ્યાનની, ચિંતનની એટલે કે મનની શક્તિઓને એકામ કરવાની અને એનો વિકાસ કરવાની પ્રેરણા મળતી હતી. એને Mysticism અથવા ભક્તિનો યુગ કહી શકાય. એ જમાનામાં કેટલાયે સંતપુરુષ (Mystics) પાક્યા. એકલા ભારતમાં જ નહીં, દુનિયાના ધણીખરાં દેશોમાં-મુખ્યત્વે અને છટાલી જેવામાં પણ પાક્યા. બધે ઠેકાણે એક જ પ્રકારનું 'ધ્યાન', એક જ પ્રકારનું ચિંતન અને એક જ કલ્પના નમરે ચડે છે. મનની અંદર રહેલી શક્તિઓનું આવાહન કરીને જીવનને વધુ શક્તિશાળી બનાવવું, અને એનો ઉપયોગ દુનિયાના કલ્યાણ માટે કરવો એ એનો ઉદ્દેશ હતો. એ એક આધ્યાત્મિક-સંશોધનનું કાર્ય હતું. તુલસીદાસ અને સુરદાસને તો ઉત્તર પ્રદેશવાળા સારી રીતે જાણબે છે. એમણે ફરી ફરીને પોતાના રિચારોનો પ્રચાર કર્યો. આજે પણ આપણે એમનો મહિમા ગાઈએ છીએ. દક્ષિણ ભારતમાં અને યુરોપમાં પણ એવા જ સંતો પાક્યા, પણ આપણને એ બધા વિશે જાણકારી નથી. યુરોપમાં કેટલાયે સ-યાસી અને સ-ન્યાસિનીઓએ ધ્યાન તથા ઉપાસ કરીને શરીરને દૃઢ આપીને સાધના કરી. પછી જાતેને એમણે

માતા મેરીનું 'ધ્યાન ધયુ' હોય, સર્વનું 'ધ્યાન ધયુ' હોય યા અગ્નિનું 'ધ્યાન ધયુ' હોય ।

એ જમાનામાં બધાને માનસશાસ્ત્રમાં સંશોધન કરવાની પ્રેરણા થઈ હતી. એવી જ રીતે અઢી હજાર વર્ષ પર સમાજની ધારણાનાં મૂળ તત્ત્વોની શોધ કરવાની પ્રેરણા સૌને થઈ હતી. બધાને સરખી પ્રેરણા થવી, બધાના અંતરમાં સરખી ઇચ્છા જાગવી એ એક અગ્નયમ ઘટના છે. અહીંનાં સંતોને ત્યાંના સંતોના ઠોષ સમાચાર મળતા નહોતા. આમ છતાં સૌને એક જ પ્રેરણાએ ઢંઢોલ્યા, અને હલાવી મૂક્યા.

સ્વતંત્રતા, સમતા અને ન્યાયની ભૂખ

આપું જ એક દશ્ય આપણે સો દોઢસો વર્ષ પર દુનિયામાં બાળ્યું. હવે આંવન-જાવનની સમવડો પેદા થઈ ચૂકી હતી. બધી જાતના સમાચાર એકબીજાને ઘોડા વખતમાં પહોંચવા લાગ્યા હતા. દુનિયામાં સમતા, ન્યાય અને સ્વતંત્રતાની વાતો થવા માંડી હતી. જીવનમાં સમતા હોય, સૌને સ્વતંત્રતા મળે એ ઉદ્દેશ આજે સૌને પ્રેરી રહેલો. આપણે જોઈએ છીએ. આંવન-જાવનનાં સાધનો હતાં ખર્સ, પણ એક દેશના આદેશનથી જ ખોળ દેશને પ્રેરણા મળી હતી એમ ન કહી શકીએ. બધાને જુદી જુદી રીતે એક જ પ્રકારની પ્રેરણા થઈ હતી. એ કાળમાં સમાજના પાયાનાં તત્ત્વોનું સંશોધન થઈ ચૂક્યું હતું. વયગાળામાં એ તત્ત્વોને અમલમાં લાવવા સારું મનની શક્તિઓનાં ઉપયોગ કેવી રીતે થઈ શકે તે પણ શોધાઈ ચૂક્યું હતું. પોતાની મેળે ધર્મ-સંસ્થાપનાં થઈ ચૂકી હતી. એને જીવનમાં ઉતારવા માટે મનની શક્તિઓનું સંશોધન પણ થઈ ચૂક્યું હતું. હવે મુળમૂલ સિદ્ધિઓનાં ઉપયોગ કરીને આપણે સમાજ-રચના કરીએ એવો સમય પાકી ચૂક્યો હતો. આત્મામાં વસંતી શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરવાની ઇચ્છા જાગી ચૂકી હતી. સૌમાં સરખો આત્મા રહેલો છે એ આધ્યાત્મિક તત્ત્વને તો આપણે પ્રાચીન કાળથી સ્વીકારેલું હતું. હવે એ તત્ત્વને જીવનમાં ઉતારવાની વાત હતી. અત્માની સમાનતામાં માનતા હોવા છતાં આજ સુધી આપણા જીવનમાં તમામ પ્રકારના બેદબાવો, જાંચનીચના બેદબાવો અને આભડકો વગેરે પણ છે.

સૌમાં એક સમાન ન્યોતિ રહેલી છે એ વાતની શોધ તો આખી દુનિયા કરી ચૂકી હતી. એને માટે માનસિક વૃત્તિઓનું સંશોધન પણ થઈ ચૂક્યું હતું. પણ હવે એવો જમાનો આવ્યો હતો કે જ્યારે એ સમતા જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરવાનો સવાલ સામે આવી જીતો હતો. સર્વત્ર એક જ પ્રકારની જૂખ જીધડી હતી. સ્વતંત્રતા, સમતા અને ન્યાયની વાત દુનિયાના દરેક દેશમાં બોલાઈ રહી હતી. આપણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને તટસ્થ શુદ્ધિથી ભેદભર્યું તો દેખાઈ આવશે કે દરેક દેશમાં એ વિચાર સ્વતંત્ર રીતે ફેલાયો હતો. અયોધ્યાનો કૂકડો વહેલી સવારે જે રીતે બોલે તે જ રીતે નામપુરનો કૂકડો પણ બોલે છે. સુર્યોદયને કારણે દુનિયા આખીના કૂકડાઓને એક સરખી પ્રેરણા યાચ છે. એવી જ રીતે આ જમાનામાં પણ એવી જ એક સમાન પ્રેરણા સૌને થઈ હા, આજે એક વધારાની વાત બની છે, કાળની મતિ વધી ગઈ છે. એ સિવાય ખીજે કરો દર પડ્યો નથી. એનો અર્થ એટલો જ છે કે પહેલાં જે કામ બમો વર્ગ પૂરું પડતું તે આજે પાંચ વર્ગમાં પતી ગયું છે.

કોંગ્રેસના ઉદ્દેશો

એથી વધારે નેશનની વાત કરું. સાઠ સીતેર વર્ષ પૂરની વાત લઈએ. એ કાળે દુનિયાના કેટલાયે દેશોમાં એક જ જાતના કાર્યનાં મંડાણ થતાં દેખાય છે. હિંદુસ્તાનમાં કોંગ્રેસનું કામ ચાર થયું. એમાં તમામ પ્રતિનિધિ, તમામ ધર્મોના લોકો અને અંગ્રેજો સુધી સામેલ થયા હતા. આઝાદી માટેની ઇચ્છા પ્રગટ કરવી એ કોંગ્રેસનો ઉદ્દેશ હતો. આ પહેલાં પણ હિંદુસ્તાનની પ્રાંતમાં એની જૂખ તો હતી. પણ જાણપણમાં જાણકારીને પોતાને લાગેલી જૂખ જાહેર કરે છે, બોલતા આવડ્યા પછી બોલીને જાહેર કરે છે, ને મોટા યઈગયા પછી જાતે રાધીને ખાઈ લે છે. તેમ માનવ જેમ જેમ વિકાસ કરે તેમ જ તેમ એ પોતાનો વિચાર વધારે તીવ્રતાથી અને વધારે ને વધારે સ્પષ્ટતાથી રજૂ કરે છે. આપણે આપણી વાણી દ્વારા કોંગ્રેસ સ્વરૂપે આપણી સ્વતંત્રતાની જૂખ પ્રગટ કરી.

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાની આપણી પોતાની એક આગવી પદ્ધતિ હતી,

અને ભગવાનની કૃપાથી આપણને એ માટે જોઈએ તેવા એક નેતા પણ મળ્યો હતો. જુલમોમાંથી છૂટવાની આવી સ્વતંત્રતાની પ્રેરણા એ કાળમાં દુનિયાના તમામ માનવોને યર્ષ હતી. એ જમાનામાં કોંગ્રેસ એટલે સ્વતંત્રતા, સમતા અને જોય-નીચના બેદોનો અભાવ. આપણે જોઈશું તો દેખાઈ આવશે કે બ્રાજ્ઞ એ જ અરસામાં જે દેશોમાં રાજકીય સ્વતંત્રતાનો પ્રશ્ન નહોતો ત્યાં મનૂરોનો સવાલ જોઈ શકાયો. અને તેથી યુરોપમાં મનૂરોને સ્વતંત્રતા અપાવવાનું આંદોલન શરૂ થયું. દુનિયાભરના મનૂરો એક-છે. સૌને સમાનતાનો અધિકાર છે, માટે સૌને સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ. આવું આંદોલન ત્યાં જોવાયું. આજે મે મહિનાની પહેલી તારીખ છે. આજે સર્વત્ર મે-દિન ઉજવવામાં આવે છે. મનૂર આંદોલન અને કોંગ્રેસની વૃત્તિમાં કશો ફેર નથી. કેવળ પરિસ્થિતિનો ભેદ છે. પરંતુ હવે તેથી આપણે રાજકીય સ્વતંત્રતા પર વધારે બાર મૂક્યો. પરંતુ સ્વતંત્રતાની લડાઈમાં આપણા ખોળા પણ ઉદ્દેશો હતા. બધી જાતની સમાનતા, ન્યાય, સ્ત્રીઓ તથા હરિજનોની સ્વતંત્રતાનો પ્રશ્ન વગેરે વાતો પણ એમાં સમાવી હતી. એ તમામ આવનારો કોંગ્રેસ મારફતે પ્રગટ થઈ હતી. ત્યાંના મનૂર આંદોલનમાં પણ એ જ વાત હતી.

અમારું આંદોલન મનૂર-આંદોલન છે

આજે મે-દિનના નિમિત્તે હું બોલી રહ્યો છું. મેં આજે જે કામ ઉપાડ્યું છે તે પણ મનૂર આંદોલન જ છે. જે સૌથી નમળો છે, જે બુધ્ધિન છે અને વાચાલીન છે એમનું આ આંદોલન છે. મનૂરોનાં આંદોલન મોટે ભાગે શરૂદેશમાં થતાં હોય છે. યુરોપમાં ખેડૂતોનું આંદોલન પણ થયું છે. પણ હિંદુસ્તાનમાં તો મોટે ભાગે આવાં આંદોલનો શરૂદેશમાં જ થાય છે. મામડાંના મનૂરો અત્યંત અસંગઠિત છે. એમનામાં કોઈ પ્રકારની જાગૃતિ નથી. એમને શિક્ષણ મળતું નથી. એમને ખેતી સિવાય જોડે કંઈ નથી. અને જે ખેતીનું કામ એ કરે છે તેના એ લોહો માલિક નથી. એ લોહો તો ખેતીના મનૂર માત્ર છે. એ લોહો સૌથી નીચલા યરના અને સમાજના વર્ગમાં સૌથી નીચા છે. મેં એ લોહોનો સવાલ ઉપાડ્યો છે. 'સૌથી નીચલા

યરના લોકોનો સવાલ ઉઠાવવો એ જ 'સર્વોદય' અને 'અદિસા'ની પદ્ધતિ છે. કારણ, જે સૌથી છેવાડે છે. તેને ઉપર આણવો જોઈએ. એમ કરવાથી બાકીના પણ ઉપર આવી જાય છે. એટલે પછી એનાથી ઉપરવાળાઓ માટે અદિલન કરવાપણું રહેતું નથી.

મારા પર આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે હું ફક્ત નીચેવાળાઓને જ ઉપર ઉઠાવવાની વાત કરું છું. સમુદ્ર-સ્નાનથી બધી નદીઓ નદાયાતું પુણ્ય મળી જાય છે. પછી જુદી જુદી નદીઓમાં નદાવાપણું રહેતું નથી. એવી જ રીતનું આ પણ કામ છે. હા, ઘરત એટલી, એની પદ્ધતિ એવી હોય કે જેનાથી એકને ફાયદો અને બીજાને એકાદયદો ન થાય. આવી પદ્ધતિ અપનાવીએ તો આખો સમાજ જાણે ચઢશે સર્વોદયની, અદિસાની પદ્ધતિ જ એવી છે કે એનાથી બાકીના લોકો આપમેળે જાણ્યા આવી જાય છે. અને ઠાકરે સવાલ કર્યો હતો કે તમે મધ્યમ વર્ગ અને સહેરના મજૂરો માટે શું કરો છો? એ વખતે તો મેં વાત ટોળમાં ઉઠાવી હતી કે દુનિયા બધીના સવાલ ઉઠાવવાનો ઈન્જિન મેં રાખ્યો નથી. પણ એ તો ઠીકે થયો. એક દિ સાથે સઘ સઘે, સઘ સઘે સઘ જાય. એક સરખું સાધો તો બધું સધાય, અને બધામાં માથું મારવા જાય તો બધું એળે જાય. એટલે હું તો આમ એક એવું વાતાવરણ બુકું કરવા માંડું છું કે જેથી સમતા, ન્યાય, ભૂતદયા અને સહાનુભૂતિની હવા ફેલાય, અને તેનાથી બાકીના સવાલો આપમેળે જીકલી જાય, અને આપમેળે ન પણ જાણે તો જરાક અમરત અદિલન કરવાથી જીકલી જાય.

ભૂદાન તરફ ભાળવાના અનેક દષ્ટિકોણ

મારા કામ તરફ જોવાના અનેક દષ્ટિકોણ છે. પણ આજે મેં-દિન દેવાથી મેં આ એક દષ્ટિ તમારી સામે રજૂ કરી કે મારું અદિલન મજૂર અદિલન છે. હું મને પોતાને મજૂર માનું છું. મારી જીવાનીના સર્વોત્તમ કહેવાય એવા બે-સ વર્ષ મેં મજૂરીમાં ગાળ્યા છે. મેં જાતજાતના ને ભાત-ભાતના કામો કર્યા છે. સમાજને જે કામોની ખૂબ જ મરજ છે, અને છતાં જે કામો હલકા લેખાય છે એવાં કામો મેં કર્યાં છે, જેવાં કે બગીકામ,

સુધારી, ખેતી વગેરે. આજે માંધીજી નથી તેથી હું બહાર નીકળ્યો છું. આજ એ હોત તો હું કદી બહાર ન આવત. અને તમે મને મજ્જીમાં જ લાગેલો ભયો હોત. જન્મથી આજણ, એટલે કે અલ્પાનિષ્ઠ અને અપરિમિતો છું પણ કેમેં હું મજ્જી છું. હું અલ્પાનિષ્ઠ તો છોડી શકું તેમ નથી. દરેક કામ તરફ જોવાની દરેકની પોતપોતાની આગવી દૃષ્ટિ હોય છે. તુલસીદાસજીએ રામા-યણમાં લખ્યું છે કે રામ જીભા હતા. એમના તરફ જોનારા જોવા હતા તેમણે તેવી તેવી ભાવનાથી રામને જોયા-જાકી રહી માનવા જેવી પ્રજા મૂર્તિ લેલી તિન તૈસી-બ્યાપક કાર્યોનાં અનેક પાસાં હોય છે; એટલે એને અનેક નજરે જોઈ શકાય. મારા કાર્યથી જૂમિનો સવાલ જીકતી શકે, અનાજનું ઉત્પાદન વધી શકે, ન્યામ વધી શકે, ગામડાંઓનું સંગઠન થઈ શકે, રાજકારણ પર એની સારી અસર પડી શકે, લોકોમાં ધર્મ-ભાવનાનો વિકાસ થઈ શકે, લોકોની અવિકસિત અને છુપાઈને પડેલી ધર્મ-ભાવના બહાર લાવી શકાય, જ્ઞાન અને જ્ઞાની ભાવના પણ બહાર લાવી શકાય. મારું આ કાર્ય ધાર્મિક કાર્ય છે અને ભારતની સંસ્કૃતિને અતુલ જ એવું કાર્ય છે એ દૃષ્ટિથી પણ જોઈ શકાય. એ એક ભારે મોટું એવું મજ્જી આંદોલન છે એ રીતે પણ એના તરફ જોઈ શકાય.

પરમેશ્વરની પ્રેરણાથી કાર્યનાં મંડળ

‘આ બધું મેં કયું’ નથી, મારે કયું પડ્યું છે. દેવાગાદના સર્વોદય સંમેલન પછી એક અદિસાક નિરીક્ષકના નામે તેલંગાણા ગયો હતો. ત્યાં જો ત્રાસ ફેલાયો હતો તે દૂર કરવા સરકાર વરસે દહાડે પાંચ-કરોડ રૂપિયાનો કુમાડો કરતી હતી. તેમ છતાં જો ત્રાસ દૂર થયો નહોતો. તેથી અદિસાની પદ્ધતિ કેવીકે રૂબે છે તે તપાસવા નમ્ર-ભાવના-પૂર્વક ગયો હતો. મેં ત્યાંની પરિસ્થિતિ તપાસી. મને જાણે થયું કે મારે ખેડૂતોનો સવાલ ઉઠાવવો પડ્યો. જે લોકો ખેતીનું કામ કરે છે અને છતાં જૂમિનીન છે એમનો સવાલ ઉઠાવવો પડ્યો. મારામાં એ માટેની તાકાત નહોતી છતાં મારે એ સવાલ ઉઠાવવો પડ્યો. એમ ન કરત તો હું કાપર સાળીત યાત અને ધર્મ ચૂકી જત. મેં તો માન્યું કે અમવાન આ કામ સુઝડે છે તો પાર પાડવાની તાકાત પણ એ જ આપશે.

એમ સમજીને મેં તો કામ ઉપાડ્યું. ભગવાન ભરોસે એટલે કે તમારા બધાને ભરોસે મેં આ કામ ઉપાડ્યું છે. જે ભગવાન મને માજરાની પ્રેરણા કરી રહ્યો છે તે જ તમને આપવાની પ્રેરણા આપશે. એ એક જ બાજુનું નથી જાળતો, એ તો વ્યાપક અને બધી બાજુનું વિચારનારો છે એવી મારી શ્રદ્ધા છે. આ અહિંસાની પદ્ધતિ છે.

દુનિયાના ટેટલાયે દેશોમાં ખેત-મજૂરોનાં પણ અદિલનો યર્થ છે. પણ ભારતમાં ડોઢએ એ તરફ ધ્યાન નથી આપ્યું. કેવળ કોમ્યુનિસ્ટોએ તેલંગણામાં એ તરફ ધ્યાન દીધું. બાકી તો બધા અદિલનો ચહેરાના મજૂરોનાં છે. દુનિયામાં સૌએ પોતપોતાની રીતે આ સવાલ ઉઠાવ્યો છે, પણ એમની રીતો ઠેકાણા વમરની છે. મારે એ રીત નથી જોઈતી. હું માનું છું કે એથી નથી તો કહી દુનિયાને દિ જીવડયો કે નથી તો કહી જીવડવાનો. મારે મત તો એવો છે કે એ પદ્ધતિ ભારત માટે નુકસાનકારક છે. મારી એટલે કે આપણી અને ભારતની એક વિશેષતા છે. મારા મનથી આ ત્રણેય એક જ છે. મને કાલે ડોઢકે કહ્યું કે બળજબરીથી જમીન જલદી મળી શકે. મેં કહ્યું મારે બળજબરી નથી ખપતી. મારું કામ ધીરે ધીરે થશે તો મને વાધો નથી. પણ એ યવું જોઈએ મારી પદ્ધતિથી; દિસક પદ્ધતિથી નહીં. મારી પદ્ધતિ અહિંસાની, સર્વોદયની અને ભારતીય સંસ્કૃતિની છે. ધીના હજારોને પક્ષીતો ચાપો તોયે ધી સળગી જવાનું અને વેદના મંત્રોના ઉચ્ચાર સાથે યજ્ઞકુંડમાં હોમો તોયે સળગી જ જવાનું છે. બન્ને રીતે ધી સળગી જ જવાનું છે. પણ એકથી ધી ભેગી ભાવનાને પણ પક્ષીતો ચંપાય છે અને દુનિયા ખતમ થાય છે; બ્યારે બીજામાં ભાવના પવિત્ર થાય છે. દિસક પદ્ધતિથી સવાલ ઉઠેલવા જતાં બીજી બાજી ગૂંચો પેદા થાય છે. એનાથી નવી નવી તટલીકાં જોવાં થાય છે.

આપણે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા સારું જે પદ્ધતિ અજમાવી તે પદ્ધતિ અહીં જ પેદા થઈ ચક્રી કારણ કે એ ભારતીય સંસ્કૃતિને અનુકૂળ હતી. આપણને એ માટે જોઈએ નેતા પણ મળ્યો હતો. એવી જ વિશુદ્ધ પદ્ધતિથી આપણે બીજા સવાલો પણ ઉઠેલવા છે. ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે : હે અગ્નિદેવ અંમને સન્માર્ગે લઈ જાવ, એટલે રસ્તે નહીં. અગ્ને નવ સુપથો રાધે । એ રસ્તે

લક્ષ્મી ભલે ન મળે, પણ રસ્તો સારો જોઈએ, સુપથ જોઈએ. કુશનમાં પણ કંઈ છે : હહાદિનસ વિરાતલ્ મુસ્તકીમ, વિરાતલ્ લઝીન અન્ અમ્ત અલ્હીમ। એટલે કે હે ભગવાન, અમારે માત્ર સીધો માર્ગ જોઈએ છે, ખોટો રસ્તો મુકામે પહોંચી નહીં ચકીએ. ક્યારેક એવો શ્રમ થાય છે કે આપણે તો મુકામે પહોંચી ગયા. પણ ખરી રીતે આપણે 'જન્મત'-સ્વર્ગને બદલે 'જહન્નુમ'-નરકે પહોંચી જઈએ છીએ. તેથી આપણે સીધો માર્ગ પકડી, સુપથ લઈ આઈશ્વર્ય પહોંચવું છે.

ક્ષમતા અને સમતા વચ્ચે વિરોધ નથી

આપણે મનુષ્યોને ટેવળ ખાવા-પીવા અને પહેરવા-ઝોડવાનું જ નથી આપવું. આ ટેવળ ભૌતિક સમસ્યા નથી. મારી દૃષ્ટિએ તો ઠાંઈ પણ સવાલ ફક્ત આર્થિક હોતો નથી. આપણે જાંડાણથી વિચારીશું તો સમજાશે કે ભૌતિક સવાલો આધ્યાત્મિક અથવા નૈતિક જ હોય છે. જો જ પ્રમાણે આ સવાલ પણ આધ્યાત્મિક છે. આપણે કહીએ કે મરીખોને સમતા અને ન્યાય મળવા જોઈએ તો જેઓ આપણા સામેના પક્ષના છે તે પણ એ વાત તો કબૂલ રાખે છે. એ પણ વિષમતાની વાત તો નથી જ કરતા. પણ એમનું કહેવું એમ છે કે જમીનના નાના નાના ટુકડા ન પડવા જોઈએ. આપણે સમતાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે એ લોકો સામી અસમાનતાની વાત તો નથી માંડતા પણ સામે ક્ષમતાની વાત લાવીને ઊભી કરે છે.

એ લોકો સમતા વિરુદ્ધ અસમતા તો નથી લાવી શકતા કારણ કે અસમતાને ઠાંઈ માનવું નથી. પ્રકારની સામે અધિકાર ટકી શકતો નથી. રામની વિરુદ્ધ રાવણ લડી શકતો નથી. પણ જો અર્જુન વિરુદ્ધ બીખને ઊભા કરાય તો યુદ્ધ થઈ શકે. સારા શબ્દની સામે સારો શબ્દ ગોઠવીને જ યુદ્ધ થઈ શકે.—રામ રાવણની લડાઈ એક વિચિત્ર વાત છે. સરજ અને અંધારા વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ મચ્યું, ઝોંઝા સર્પ પર અંધકારનું લશ્કર ધૂળી પડ્યું અને અંતે સૂર્યના કિરણોએ એમનો નાશ કર્યો. આવી વાત આપણે માંડીએ તો એ ટેવળ વર્ણન થયું. કારણ, સૂર્યના જીતવાની સાથે જ અંધકારને ભાગી જવું પડે છે. તેથી જ રીતે રામનો ઉદય થતાં જ રાવણ ખતમ થાય છે. ધરજ સામે

અંધારું ટકી જ ન શકે. એ જ રીતે રામ સામે રાવણ ન ટકી શકે, અને સમતાની સામે અસમતા ટકી ન શકે. પણ આપણે સમતાની સામે ક્ષમતાનો મોદચો માંડીએ તો લડાઈ જામવાનો સંભવ ખરો. ક્ષમતાવાળા કહે છે કે ક્ષમતા સારું જમીનના મોટા મોટા ટુકડા હોવા જોઈએ ત્યારે એથી જુદો મત ધરાવનારા કહે છે કે અમે સમતા એવી તો સફાઈથી લાવીશું કે એમાં ક્ષમતા પણ આવી જતી હશે. જ્યાં સમતા છે ત્યાં ક્ષમતા પણ આવશે : યજ્ઞ યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યજ્ઞ પાયો ઘનુર્ધરઃ ।

મનુરોના સવાસને એક બાજુથી જ લઈને, અને દિસક પદ્ધતિથી ઉઠવા મથનાર કદી સફળ થવાના નથી. એનાથી તો તુલસાન જ પહેંચવાનું. મારે આ કામ એવી કુશળતાથી પાર પાડવું છે કે મનુરોનું દુઃખ ભાંગે અને છતાં ક્ષમતા વગેરે ગુણો પણ જળવાય.

મૂડીવાદી સમાજમાં કેટલાંક માથાં તો કેટલાંક હાથ

આળે આખું ભારત મનુર ખની ગયું છે. ભારતચરી સુદ્ધિને ઉપોચાર કરી જાણના નથી. લાખોને આપણે સિદ્ધાંતથી અજાણ રાખ્યા છે. એ અંધા ધન, માન અને જ્ઞાન વચરના છે. દરે એમનામાં ક્ષમતા આવશે શી રીતે ? આળે બામમાં સારો સુધાર પણ શોધ્યો નહીં જડે. ચરખાનો કોષ નવો નમૂનો ધડવો હોય તો તે માખનો કોષ સુધાર ધડી આપે તેમ નથી. એટલા સારું તો આપણે એને પાંચ વર્ષ સુધી તાલીમ આપવી પડે છે. આપણે કારીશર વર્ગ તો 'અનરિકલ્ડ'—અણધર મનુર છે. એને નથી જ્ઞાન, નથી કોષ પ્રતિષ્ઠા કે નથી કોષ ધ્યેય. મૂડીવાદી સમાજમાં કેટલાક એવા હોય છે કે જો કેવળ સુદ્ધિ જ કામ કરે છે. જયારે કેટલાક કેવળ યંત્રની જેમ કામ કરે છે, એ પોતાની અકલ કામે લગાડી ચાલતા જ નથી. એક જગાને ચંપુમાં ઉઠ પાડવાનું સોંપ્યું હોય તો એ પાંચ પાંચ દળાર ચંપુમાં ઉઠ જ પાડ્યા કરશે. જિંદગીભર એ જ કામ કરતો રહેશે. ક્ષમતાવાળાઓનું કહેવું છે કે આ પ્રમાણે કામની ફાળવણી કરવાથી ક્ષમતા અને કુશળતા આવે છે. એ લોકો મનુષ્ય-જીવનને સર્વાંગીણ બનવા રેતા જ નથી. આમ મૂડીવાદી સમાજમાં કેટલાક જણ 'હેડ્સ'—

માર્ગ હોય ■ તો ટેટલાક જણ 'હેન્ડ્સ' - હાથ હોય છે. દા. ત. મિલકેન્ડસ-મિલમજૂર, હેડમાસ્ટર, હેડકલાર્ક વગેરે. એનો અર્થ એ કે એક બોજુ બધાં માર્ગાં જ માર્ગાં, પછી ભલેને એ માયાભારે થઈ જાય, અને બીજા બોજુ બધા હાથ જ હાથ. અને એમનું કહેવું એમ છે કે આમ કરવાથી ક્ષમતા આવે છે. એમની દષ્ટિએ સર્વાંગ-પરિપૂર્ણ મનુષ્ય ક્ષમતાની વિરુદ્ધ છે.

સાર્વવશ્વિક ધર્મ

ચાતુર્વર્ણ્યમાં ટેટલાકની કલ્પના એવી હતી કે બ્રાહ્મણ ભંગીનું કામ નહીં કરે. પણ એ ખોટું છે. ચાતુર્વર્ણ્યનો સાચો અર્થ તો એ છે કે ચારે વર્ણમાં ચારે વર્ણ હોય; એકમાં એક પ્રધાન હશે અને બાકીના ગૌણ હશે. ભગવાન કૃષ્ણ યુદ્ધ વખતે ખાલી લડવાનું જ કામ નહોતા કરતા, ઘોડાને નવરાંવવાનું અને ખરેખરા કરવાનું કામ પણ કરતા હતા. તે વખતે એમણે એમ નહોતું કહ્યું કે આ ક્ષત્રિયનું કામ નથી. અને જ્યારે અર્જુનને મોહ-નિરસન કરવાનું કામ આવી પડ્યું ત્યારે એમણે એ પણ જાણ્યું. તે વખતે એમણે એમ ન કહ્યું કે આ તો બ્રાહ્મણનું કામ છે, માટે તું તારી શંકા લખને ઠાક બ્રાહ્મણ પાસે જા. કૃષ્ણ ભગવાન ખપ પડ્યે ગોવાળીયા બની જતા, ખપ પડ્યે બ્રાહ્મણ અને ખપ પડ્યે યદુ બની જતા. ક્ષત્રિય તો એ હતા જ. એટલે લડવાનું કામ તો એમને કરવું જ પડ્યું. તો આમ ચાતુર્વર્ણ્યમાં દરેકનું પોતપોતાનું કામ હોય છે અને તે દરેકે કરવાનું હોય છે. પણ, ઉપરાંત બીજાં કામો પણ એ કરે છે.

એક વાર એક મણિતના પ્રેફેસરને કોઇએ પૂછ્યું કે ફેમિનાલનું રેસન કયાં આવ્યું? તો કહે, 'હું જુગોળ નથી જાણતો.' એ એ આમ જ વાત કરે તો એ એક સારો નાગરિક ન કહેવાય. મણિતનો પ્રેફેસર હોય તોયે એને જુગોળનું સામાન્ય જ્ઞાન તો હોવું જ પડે. શાસ્ત્રોમાં કહેવાયું ■ કે : ધર્મોઽયમ્ સાર્વવર્ણિકઃ સૌને સમાન યુજ્ય આવશ્યક છે. આમ છતાં દરેકના પોતપોતાના વર્ણ પ્રમાણે અલગ અલગ યુજ્ય હોય છે. એટલે વિશેષતા જાળવી રાખીને દરેકને પરિપૂર્ણ માનવ બનાવવો એ એનો ઉદ્દેશ છે. બધાને મન, હાથ, માથું વગેરે બધાં જ અવયવો મળ્યાં છે; માટે બધાએ બધાં કામો કરવાં જોઈએ. આમ છતાં એ કોઇ એક કામ પાછળ વધારે સમય આપી શકે છે.

અંધારું ટકી જ ન શકે. એ જ રીતે રામ સામે રાવણ ન ટકી શકે, અને સમતાની સામે અસમતા ટકી ન શકે. પણ આપણે સમતાની સામે ક્ષમતાનો મોડો મોડો તો લડાઈ જામવાનો સંભવ ખરો. ક્ષમતાવાળા કહે છે કે ક્ષમતા સારું જમીનના મોટા મોટા ટુકડા હોવા એકાએક ત્યારે એથી જુદા મત ધરાવનારા કહે છે કે અમે સમતા એવી તો સફાઈથી લાવીશું કે એમાં ક્ષમતા પણ આવી જતી હશે. જ્યાં સમતા છે ત્યાં ક્ષમતા પણ આવશે : યજ્ઞ યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યજ્ઞ પાથો યનુર્વરઃ ।

મનુરોના સલાહને એક બાજુથી જ લઈને, અને દિલ્લે પદ્ધતિથી ઉલ્લસા મથનાર કદી સફળ થવાના નથી. એનાથી તો નુકસાન જ પહોંચવાનું. મારે આ કામ એવી કુશળતાથી પાર પાડવું છે કે મનુરોનું દુઃખ ભાગે અને ત્યાં ક્ષમતા વગેરે શ્રેણી પણ જળવાય.

મૂડીવાદી સમાજમાં કેટલાંક માયાં તો કેટલાક હાથ

આજે આપું ભારત મનુર જની ગયું છે. ભારતવાસી સુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી જાણતા નથી. લાખોને આપણે શિક્ષણથી અજાણા રાખ્યા છે. એ બધા ધન, માન અને જ્ઞાન વમરના છે. હવે એમનામાં ક્ષમતા આવશે શી રીતે ? આજે મામમાં સારો સુધાર પણ શોધ્યો નહીં જડે. ચરખાનો ટાપ નવો નમૂનો ધડવો હોય તો તે મામનો ટાપ સુધાર ધડી આપે તેમ નથી. એટલા સારું તો આપણે એને પાંચ વર્ષ સુધી તાલીમ આપવી પડે છે. આપણો કારીબર વર્ગ તો 'અનરિક્લડ'—અણધાર મનુર છે. એને નથી જ્ઞાન, નથી ટાપ પ્રતિષ્ઠા કે નથી ટાપ ખોલ. મૂડીવાદી સમાજમાં કેટલાક એવા હોય છે કે જે કેવળ સુદ્ધિનું જ કામ કરે છે. જ્યારે કેટલાક કેવળ યંત્રની જેમ કામ કરે છે, એ પોતાની અકલ કામે લગાડી શકતા જ નથી. એક જગ્યાને ચપ્પમાં હેઠ પાડવાનું સોંપું હોય તો એ પાંચ પાંચ દુબર ચપ્પમાં હેઠ જ પાડ્યા કરશે. જિંદગીભર એ જ કામ કરતો રહેશે. ક્ષમતાવાળાઓનું કહેવું છે કે આ પ્રમાણે કામની ફાજરણી કરવાથી કામના અને કુશળતા આવે છે. એ લોકો મનુષ્ય-જીવનને સર્વાંગીણ બનવા દેતા જ નથી. આમ મૂડીવાદી સમાજમાં કેટલાક જણ 'હેડ'—

માર્ગ હોય છે તો કેટલાક જણ 'હે-ડ્સ'-હાથ હોય છે. દા. ત. મિલહે-ડસ-મિલમજૂર, હેડમાસ્ટર, હેડક્લાર્ક વગેરે. એનો અર્થ એ કે એક બોજુ બધાં માર્ગો જ માર્ગો, પછી ભલેને એ માર્ગમારે થઈ જાય, અને બીજી બોજુ બધા હાથ જ હાથ. અને એમનું કહેવું એમ છે કે આમ કરવાથી સ્થિતિ આવે છે. એમની દૃષ્ટિએ સર્વાંગ-પરિપૂર્ણ મનુષ્ય સ્થિતિની વિરુદ્ધ છે.

સાર્વવર્ણિક ધર્મ

ચાતુર્વર્ણ્યમાં કેટલાકની કલ્પના એવી હતી કે બ્રાહ્મણ કાંઈનું કામ નહીં કરે. પણ એ ખોટું છે. ચાતુર્વર્ણ્યનો સાચો અર્થ તો એ છે કે ચાર વર્ણમાં ચારે વર્ણ હોય; એકમાં એક પ્રધાન હશે અને બાકીના ગૌણ હશે. ભગવાન કૃષ્ણ યુદ્ધ વખતે ખાલી લડવાનું જ કામ નહોતું કરતા, ધોડાને નવરાંવવાનું અને ખરેખરે કરવાનું કામ પણ કરતા હતા. તે વખતે એમણે એમ નહોતું કહ્યું કે આ ક્ષત્રિયનું કામ નથી. અને જ્યારે અર્જુનનો મોહ-નિરસન કરવાનું કામ આવી પડ્યું ત્યારે એમણે એ પણ બળવ્યું. તે વખતે એમણે એમ ન કહ્યું કે આ તો બ્રાહ્મણનું કામ છે, મારે તું તારી શંકા લખને ઠાક બ્રાહ્મણ પાસે જા. કૃષ્ણ ભગવાન ખપ પડ્યે ગોવાળીયા બની જતા, ખપ પડ્યે બ્રાહ્મણ અને ખપ પડ્યે શૂદ્ર બની જતા. ક્ષત્રિય તો એ હતા જ. એટલે લડવાનું કામ તો એમને કરવું જ પડ્યું. તો આમ ચાતુર્વર્ણ્યમાં દરેકનું પોતપોતાનું કામ હોય છે અને તે દરેકે કરવાનું હોય છે. પણ, ઉપરાંત બીજાં કામો પણ એ કરે છે.

એક વાર એક મણિતના પ્રેક્ષકને કોઈએ પૂછ્યું કે ફેમિનાલ્સ સ્ટેશન ક્યાં આવ્યું? તો કહે, 'હું બૂગોળ નથી જાણતો.' જો એ આમ જ વાત કરે તો એ એક સારો નાગરિક ન કહેવાય. મણિતનો પ્રેક્ષક હોય તોયે એને બૂગોળનું સામાન્ય જ્ઞાન તો હોવું જ ધરે. શાસ્ત્રોમાં કહેવાયું છે કે : ધર્મોઽયમ્ સાર્વવર્ણિકઃ સૌને સમાન યુજ્યમાવશ્યક છે. આમ છતાં દરેકના પોતપોતાના વર્ણ પ્રમાણે અલગ અલગ યુજ્ય હોય છે. એટલે વિશેષતા જાળવી રાખીને દરેકને પરિપૂર્ણ માનવ જનાવવો એ એનો ઉદ્દેશ છે. બધાને મન, હાથ, માથું વગેરે બધા જ અવયવો મળ્યાં છે; મારે બધાએ બધા કામો કરવા જોઈએ. આમ છતાં એ કોઈ એક કામ પાછળ વધારે સમય આપી શકે છે.

માલિક-પ્રધાન મજૂર, મજૂર-પ્રધાન માલિક

હું ઈચ્છું છું કે આ માલિક-મજૂરના બેદ મટે, એનો અર્થ એમ નથી કે આપણે માલિકની અકલનો ઉપયોગ નથી કરવો. જે માલિક હશે એ મજૂર પણ હશે અને મજૂર હશે એ માલિક પણ હશે. કેટલાક માલિક-પ્રધાન મજૂર હશે. એ લોકોએ હાથનું-મજૂરીનું કામ કરતાં છતાં બુદ્ધિના કામ તરફ વધારે ધ્યાન આપવાનું રહેશે, અને કેટલાક મજૂર-પ્રધાન માલિક હશે. એ લોકો બુદ્ધિનું કામ કરતાં છતાં હાથના કામ પર વધારે ધ્યાન આપશે. બુદ્ધિ-પ્રધાન શરીરશ્રમ કરનારા, અને શ્રમપ્રધાન બુદ્ધિનું કામ કરવાવાળા હોય એવી અવસ્થા સમાજમાં હોવી જોઈએ. સમવાયને જે આવું નહોતું જોઈતું તે એ કેટલાકને કેવળ બુદ્ધિ જ આપત તે કેટલાકને કેવળ હાથ. એ રાહ અને કેટલી જેમ બધાને જ અધૂરા પડત પણ એણે તો બધાને જ પરિપૂર્ણ પડ્યા, તે એટલા સારુ કે બધા પરિપૂર્ણ જીવન જીવી શકે.

મારે માલિક-મજૂરનો બેદ મટાડવો છે એનો અર્થ એમ નથી કે આપણે મજૂરની શ્રમ-શક્તિ અને માલિકની વ્યવસ્થા-શક્તિનો વિકાસ નથી સાધવો. આપણે બન્નેની બન્ને પ્રકારની શક્તિઓનો વિકાસ કરવો છે. આપણે તો સમતા પણ સાધવી છે અને સમતા પણ રાખવી છે.

ફેબ્રુઆરી, ૧-૪-૧૯૫૨

ધમ્મો ઘનન્તનો ! વેરથી વેર સમતું નથી. ગમે તેટલા ફક્કો મારો, અગ્નિ ઠારવા ધી નહીં, પાણી જ નોંછજે. અદાવતથી અદાવત મટતી નથી. વેરથી વેરથી સમતું નથી. દુસ્મનાવટ દુસ્મનાવટથી વધે જ છે. આ એમના ઉપદેશનો સાર છે. એમના સખદોમાં રહેથી શક્તિનું જ્ઞાન લોકોને આજે થવા માંડ્યું છે.

આજે આખી દુનિયાના જીવનમાં ખાચખાયા અને અધતોષનો અનુભવ થઈ રહ્યો છે. અનેક અધરા સવાલો આપણી સામે ખડા છે. સમાજના નેતાઓ જ્યારે આ સવાલોનું ચિંતન કરવા બેસે છે ત્યારે એમને ભગવાન બુદ્ધની પદ્ધતિ યાદ આવે છે. એમને લાગે છે કે એ જ પદ્ધતિ આજે કામે લગાડવી પડશે, નહીં તો એટમ બોમ અને હાઇડ્રોજન બોમથી દુનિયાની શક્તિનો નાશ થશે. એવો કાર્યક્રમ (બોમવાળો) દુનિયાની શક્તિનો નાશ કરવાનો કાર્યક્રમ હશે. દુનિયાને આજે દેખાઈ રહ્યું છે કે બુદ્ધના માર્ગે આમળ નહીં વધીએ તો 'મેક્સ કરવંત મોચીકાનો મોચીકો' જેવી દશા થવાની છે. આજે નાસ્તિકો પણ બુદ્ધમાં શ્રદ્ધા ધરાવવા લાગ્યા છે. વયલાં પચ્ચીસસો વર્ષ ભગવાન બુદ્ધ મર્માવસ્થામાં હતા. પણ આજે હવે બુદ્ધ ભગવાનના વિચારોને અંકુર ફૂટવા માંડ્યા છે.

એમણે જે ઉપદેશ દીધો તે એમના જમાનામાં પણ નવો નહોતો. સેંકડો સંતાએ એ જ ઉપદેશ દીધો હતો. વેરથી વેર 'સમતું' નથી એ એમની વાત નવી નહોતી. અહીં તમામ પ્રકારનું તંત્રચાલન, સેંકડો વર્ષોનો અનુભવ, આત્મા-અનાત્મા વિવેક, વેદ, ઉપનિષદ, સાંખ્ય, ગીતા વગેરે રચાઈ ચૂક્યા હતા. અને આ બધાએ આપણને નિર્દેશતાને ઉપદેશ દીધો હતો. ઋષિઓએ ગાયું છે :

મિત્રસ્ય મા ચક્ષુષા સર્વાણિ મૂતાનિ સમીક્ષન્તામ્ ।

મિત્રસ્ય બહમ્ ચક્ષુષા સર્વાણિ મૂતાનિ સમીધે ॥

દુનિયા મારા બાણી મિત્ર-ભાવે જુએ એવા ઇચ્છા હોય તો આપણે પણ એમના તરફ મિત્ર ભાવે જોવું રહ્યું.

ચેતનની સામે સૌથી વિશાળ જડ પણ દશા લેખામાં નથી

દુનિયાને શત્રુ બનાવવી યા મિત્ર તે મારા હાથની વાત છે. હું ધારું તો મિત્ર બનાવું અને ધારું તો શત્રુ. આ બધો 'ઇનિસિએટિવ' એટલે અલિફ્ટ મારા હાથમાં છે-આ બધો મારા હાથની વાત છે. મારે એ બીજાના હાથમાં સોંપવી નથી, દુનિયાને આપણે જેમ ન્યાંવશું તેમ એ નાચશે. આપણે એને દેશે દશે તે ધાટ દઇ શકશું. દુનિયાની દેન નથી કે મારા દિલમાં એને માટે પ્રેમભાવ બરો હોય અને છતાં એ મારે માટે વેરભાવ સેવે. કર્પણની એ દેન નથી કે મારી આંખ સાફ હોય છતાં એ મેલી દેખાડે. મારી ધ્વજથી બિલ્લટાઈ દર્શન આપનામાં યજ્ઞ ન શકે તો દુનિયા પણ કર્પણ છે, અને એમાં મારું પ્રતિબિંબ પડે છે. એ એટલી તો વિશાળ, અનંત અને અપાર છે કે એ અસીમ અસીમ અસીમ જ નજરે ચઢે છે. એને આંકી ક્યાંય પાળ નથી. પણ અગ્નિની સામે કુંભરા જેવો મોટો ફોનો ઢગલો પણ કદી વિશ્વાતમાં નથી તેમ આટલી અસીમ અને વિશાળ છતાં જડ દુનિયા ચેતનની સામે કદી વિશ્વાતમાં નથી. આપણે દુનિયાને જેવી ધડવી હોય તેવી ધડી શકીએ છીએ. આખી દુનિયા મારા કીધા પ્રમાણે ચાલે છે. આ દ્વિમાધપ મારા કીધાથી ઉત્તરમાં બેઠો છે, હું ધારું તો એને દક્ષિણમાં લાવી દઉં. એક છોકરે પૂછ્યું કે એવું તે શી રીતે બને ? મેં જવાબ આપ્યો કે હું એની ઉત્તર તરફ જરો ૨૬° પહોંચી જાય. હું એને ફાવે તે દિશામાં ફેંકી શકું છું, કારણ કે હું ચેતન છું, અને એ મોટો છે તોયે જડ છે. હું અગ્નિની ચીનમરી છું અને એ છે કપાસનો ઢગલો. હું એને પૂજો આંખી શકું, એ મને આંખી શકે તેમ નથી.

દુનિયાને આપણે મિત્ર જ બનાવી શકીએ, દુરમત બનાવી ન શકીએ એ વેદોએ આપણને સોંપ્યું છે. પણ વચલાં ઢગલો વર્ગોમાં ઢોધએ એ વાતને દસો ન ભોળ. ઉપરે ભુલે આપણને એ સૂચવ્યું. એટલે મુલ ભગવાને જે ક્યું તેમાં કાંઈ નવું નહોતું, પણ પહેલાં આટલી સાફ સાફ વાત એ રિચે ઢોધએ નહોતી કરી.

વ્યક્તિગત જીવનમાં અહિંસા

વિચારણે તો જીવ ભગવાનની વાત બધી જાણુએ ફેલાઈ, પણ દુનિયાના જે સવાલો છે તે બધા શી રીતે જાહેર ? શિક્ષણનો સવાલ, અજનો સવાલ, વસ્ત્રનો સવાલ વગેરે ડેટલાયે સવાલો છે. આ બધા સામાજિક સવાલો ઉકેલવામાં અક્રોધ, નિર્દેશતા વગેરે ડેવી રીતે લાગુ કરી શકાય એ વિષે આજે માનવ-સમાજ ગડમથલમાં હતો. પણ વચગાળામાં ડેટલાક લોકોએ સિદ્ધ કરી દેખાડ્યું કે અક્રોધથી ક્રોધ, નિર્ભયતાથી ભય અને પ્રેમથી દ્વેષ જીતી શકાય છે. પણ આ બધા પ્રયોગો વ્યક્તિગત જીવનમાં થયા હતા. એનો સામાજિક પ્રયોગ થવો હજી બાકી હતો.

વિજ્ઞાનમાં થાય છે, તે બધા પ્રયોગો પહેલાં તો નાને પાયે પ્રયોગશાળામાં થાય છે. ઠોઠ સિદ્ધાંત પ્રયોગશાળામાં સિદ્ધ થયો, ત્યાર પછી એનો વ્યાપક અમલ શી રીતે થાય એ વિષે વિચાર થાય છે. મનુષ્યનું વ્યક્તિગત જીવન પણ એક પ્રયોગશાળા જ છે, નિર્દેશતાનો સિદ્ધાંત સૌ પર જીત મેળવવાનો છે જ, અને સંતોએ એ સિદ્ધાંત વ્યક્તિગત જીવનમાં સિદ્ધ કરી દેખાડ્યો છે.

મારો એવો દાવો નથી કે આઝાદી મળી તે આપણી અદિસાને કારણે મળી. એવો દાવો બરાબર નહીં થાય. ગીતાએ કહ્યું છે કે ઠાક પણ કામ પાંચ કારણોસર થાય છે. એટલે આપણા અદિસક પ્રયોગથી જ આઝાદી મળી એમ કહેવું અદ્યક્ષ લેખારો. પણ અદિસાત્મક લગાઈ એ એક મોટું કારણ હતું એમ તો આપણે જરૂર કહી શકીએ. દુનિયાનો ઇતિહાસ લખનારાને લખવું પડશે કે દિંદુસ્તાનનો રાજકીય સ્થાપન નૈતિક રીતે કિદ્દરો હતો. અને એ માટે પ્રયત્ન કરનારાઓને જે યશ મળ્યો તે એટલો અપૂર્વ અને અદ્ભુત છે કે દુનિયા આખીનું ધ્યાન એના તરફ ખેંચાયું છે. આમ આપણે એક અત્યંત બળવાન રાષ્ટ્ર પાસેથી આપણી સ્વતંત્રતા એળવી છે.

નૈતિકતામાં એકની છતમાં બીજાની છાત્ર નથી હોતી

બીજા એક ચમત્કાર આ દેશમાં થયો. આટલું મોટું સામ્રાજ્ય જેમાં સુધી કદી આવ્યો નહોતો તે અહીંથી ઉઘાળા બાંધીને ઊપડી ગયું. એણે એક તારીખ દર્શાવી ને બરાબર તે પહેલાં અહીંથી ચાલી ગયું. એટલે હું માનું છું કે આપણે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જે અદિસક પદ્ધતિ અપનાવી તેનો જેટલો મદદમા છે, તેટલો જ મદદમા અમેજોએ અહીંથી એક દરેક તારીખે પોતાનો રાજકારણ સમટી લીધો તેનો પણ છે. ઇતિહાસકારો અને નૈતિકતાનો એક અદ્ભુત વિશ્વ લેખારો. એથી પણ વધારે ચમત્કારિક ઘટના એ થઈ કે આ બાબુ માઉન્ટબેટને દિંદુસ્તાનનો કારકાર દિંદુસ્તાનના સોફાના દાખમાં સોંપ્યો ને ત્યાં જ આપણા માણસોએ એમને મવનર-જનરલ તરીકે રોક્યા. નૈતિક વિશ્વનો આથી મોટો દાખલો બીજો કોઈ હોઈ ન શકે. નૈતિક પદ્ધતિની ખૂબી જ એ છે કે એમાં છતરાવાનો તો છત્રે જ છે, પણ જે છત્રે નથી તે પણ છત્રે છે. એકની છાત્રમાં બીજાની છત્ર નથી હોતી. આપણને ઇમેંડ તરફથી ખૂબ દુઃખ બોગવું પડ્યું, અને ડેટથીયે ચાનનાઓ બોગવવી પડી, છતાં પણ તમે જુઓ છો કે એમને માટે આજે આપણા રિલમાં દુરમનાવટ નથી. બીજો દાખ કોઈ પણ લાઈ પડી આવો સદ્ભાવ પેદા નથી થયો. આ ઘટનાનું ચાંતિથી સંશોધન કરે.

વ્યક્તિગત જીવનમાં અહિંસા

વિચારરૂપે તો શુદ્ધ ભગવાનની વાત બધી જાણુએ ફેલાઈ, પણ દુનિયાના જે સવાલો છે તે બધા શી રીતે જાહેર ? શિક્ષણનો સવાલ, અતનો સવાલ, વસ્ત્રનો સવાલ વગેરે ડેટલાયે સવાલો છે. આ બધા સામાજિક સવાલો ઉદ્દેશવામાં અક્રોધ, નિર્વેરતા વગેરે ડેવી રીતે લાગુ કરી શકાય એ વિષે આજે માનવ-સમાજ ગડમથલમાં હતો. પણ વ્યવસ્થામાં ડેટલાઈ લોકોએ સિદ્ધ કરી દેખાડ્યું કે અક્રોધથી ક્રોધ, નિર્ભયતાથી ભય અને પ્રેમથી દ્વેષ જીતી શકાય છે. પણ આ બધા પ્રયોગો વ્યક્તિગત જીવનમાં થયા હતા. એનો સામાજિક પ્રયોગ થવો હજી બાકી હતો.

વિદ્યાનમાં થાય ■ તે બધા પ્રયોગો પહેલાં તો નાને પાયે પ્રયોગશાળામાં થાય છે. 'કોઈ સિદ્ધાંત પ્રયોગશાળામાં સિદ્ધ થયો, ત્યાર પછી એનો વ્યાપક અમલ શી રીતે થાય એ વિષે વિચાર થાય છે. મનુષ્યનું વ્યક્તિગત જીવન પણ એક પ્રયોગશાળા જ છે. નિર્વેરતાનો સિદ્ધાંત સૌ પર જીત મેળવવાનો છે જ, અને સતોએ એ સિદ્ધાંત વ્યક્તિગત જીવનમાં સિદ્ધ કરી દેખાડ્યો છે.

અહિંસાનો પ્રથમ સામુદાયિક પ્રયોગ

આ દરમિયાન દુનિયામાં વિદ્યાને પ્રગતિ કરી. વિદ્યાનની શક્તિથી લોકોએ અનેક દેશ પર પોતાનો કબજો કર્યો. અંગ્રેજો અહીં આવ્યા તે અહીંના રણીધણી બની બેઠા. એમણે એક ચમત્કાર કર્યો. એમણે હિંદુસ્તાનના બધા લોકો પાસેથી હથિયાર પડાવી લીધા. આ એક એવો બનાવ હતો કે જે મૂંઝે મોઢે એ સ્વીકારી લીધો હોત તો દેશે સદાને માટે ગુલામી વેઠવી પડત. પણ જેની પાછળ હજારો વર્ષનો અનુભવ પડ્યો છે તે પ્રભુ સદાકાળ માટે ગુલામ ન રહી શકે. નિઃશસ્ત્ર હોવા છતાં આપણે ખડા યશ્ન એ અને ગુલામીની સંકલ્પો તોડી મોઢળા યશ્નએ એવા કોઈ શસ્ત્રની આપણે જરૂર હતી. તેથી જે સિદ્ધાંત સતોએ પોતાના જીવનમાં સિદ્ધ કરી દેખાડ્યો હતો તે જ સામાજિક જીવનમાં અજમાવાયો. પરિણામ એ આવ્યું કે આપણને સ્વતંત્રતા મળી.

મારો એવો દાવો નથી કે આઝાદી મળી તે આપણી અર્દિસાને કારણે મળી, એવો દાવો જરાબર નહીં થાય. ગીતાએ કહ્યું છે કે મોઢ પણ કામ પાંચ કારણોસર થાય છે. એટલે આપણા અર્દિસક પ્રયોગથી જ આઝાદી મળી એમ કહેવું અદ્વંદાર લેખારો. પણ અર્દિસાત્મક લડાઈ એ એક મોટું કારણ હતું એમ તો આપણે જરૂર કહી શકીએ. દુનિયાનો ઇતિહાસ લખનારાને લખવું પડશે કે હિંદુસ્તાનનો રાજકીય સવાલ નૈતિક રીતે કોઈકે હતા. અને એ માટે પ્રયત્ન કરનારાઓને જે યશ મળ્યો તે એટલો અપૂર્વ અને અદ્ભુત છે કે દુનિયા આખીનું ધ્યાન એના તરફ ખેંચાયું છે. આમ આપણે એક અત્યંત જળવાન રાષ્ટ્ર પાસેથી આપણી સ્વતંત્રતા મેળવી છે.

નૈતિકતામાં એકની જીતમાં બીજાની હાર નથી હોતી

બીજે એક ચમત્કાર આ દેશમાં થયો. આટલું મોટું સામાન્ય જોમાં સુધે કદી આચમતો નહોતો તે અર્દાધો ઉચાળા બાંધીને ઊપડી ગયું. એણે એક તારીખ દર્શાવી ને જરાબર તે પહેલાં અર્દાધી ચાલી ગયું. એટલે હું માનું છું કે આપણે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જે અર્દિસક પદ્ધતિ અપનાવા તેનો જોટલો અદિમા છે, તેટલો જ અદિમા અમેજોએ અર્દાધી એક દર્શાવેલી તારીખે પોતાનો રાજકારણાર સમેટી લીધો તેનો પણ છે. ઇતિહાસકારો આને નૈતિકતાનો એક અદ્ભુત વિશ્વ લેખાવશે. એથી પણ વધારે ચમત્કારિક ઘટના એ થઈ કે આ બાજુ માઝિ-ટએટને હિંદુસ્તાનનો કારભાર હિંદુસ્તાનના મોકોના દાયમાં સોંપ્યો ને ત્યાં જ આપણા માણસોએ એમને ગવર્નર-જનરલ તરીકે રોક્યા. નૈતિક વિશ્વનો આથી મોટો દાખલો બીજો કોઈ નહોતો. નૈતિક પદ્ધતિની ખૂબી જ એ છે કે એમાં જીતવાવાલો તો જીતે જ છે, પણ જે જીતે નથી તે પણ જીતે છે. એકની દારમાં બીજાનો જીત નથી હોતો. આપણને ઇંગ્લેંડ તરફથી ખૂબ દુઃખ ભોગવવું પડ્યું, અને ડેટલીયે યાતનાએ ભોગવવી પડી, છતાં પણ તમે જુઓ છો કે એમને માટે આજે આપણા દિલમાં દુરમનાવટ નથી. બીજે ક્યાંક મોર્ષ પણ લગાઈ પડી આવો સદ્ભાવ પેદા નથી થયો. આ ઘટનાનું ઇતિહાસ સરોધન કરો.

હિંસા કે અહિંસા નક્કી કરી લેવાની વેળા

હવે એક રાજ્ય મધ્યે છે ને બીજું મધ્યે છે, ત્યારે વિચારી લેવાની વેળા આવી છે કે આપણે કેવી સમાજ-રચના કરવી જોઈએ. એટલે કે આ સંધ્યાની વેળા છે, ધ્યાનની વેળા છે. આજે આપણી સામે અનેક માર્ગ ઉઘાડા પડ્યા છે. એમાં કયે માર્ગે જવું તે આપણે નક્કી કરવાનું છે. એ નક્કી કરતી વખતે અત્યારે આપણે જે ધટનાની ઔરવપૂર્વક વાત કાઢી તે બૂલાવી ન જોઈએ. એ કોઈ નાનીસૂતો ધટના નથી. આપણને એ બૂલવી નહીં પાલવે, તેથી આપણી સૌની સામે એક બારે મોટો સવાલ ખડો છે કે આપણી આર્થિક અને સામાજિક રચના કરવામાં કઈ પદ્ધતિ અપનાવવી.

ગાંધીજી હતા ત્યારે આપણે અહિંસક પદ્ધતિ અપનાવી. પણ એમાં કશું નવંતું નહોતું કારણ કે એ વખતે આપણે લાચાર હતાં. આપણે એ માર્ગે ન જાત તો માર ખાઈ બેસતા. કોઈ હિંસક માર્ગે આપણે માટે ઉઘાડો નહોતો. એટલે જે પદ્ધતિ આપણે અપનાવી તે અચરણનું શરણ હતું, અનિચ્છાની ગતિ હતી, એ અનાયતો આશ્રય હતો. પણ આપણને ગાંધીજીની નેતાગીરી મળી. આપણે વિચારી નક્કી કયું કે એ પદ્ધતિ અપનાવવી. હિંસામાં આપણા કરતાં આપણા દુશ્મનો બળિયા હતા. એટલે આપણી સામે એક જ બારી હતી-કયાં તો સ્વતંત્રતાનાં શમણાં પડતાં કરી ગુપચૂપ નીચી મૂકીએ ગુલામી સ્વીકારી લેવી અને કયાં તો અહિંસક સામના માટે કમર કસવી. એ વખતે આ કે પેલું એવી પસંદગી કરવાનો સવાલ જ નહોતો. પણ આજે વાત જુદી છે, હવે આપણે પસંદગી કરી શકીએ છીએ. હવે તો આપણને ફાવે તો હિંસાની પદ્ધતિ અપનાવીએ અને ફાવે તો અહિંસાની પદ્ધતિ અપનાવી શકીએ છીએ. ફાવે તો લશ્કરમાં લડતી કરી શકીએ, નૌકાદળ અને હવાઈદળ પણ વધારી શકીએ, દેશવાસીએને પેટપૂર રોટલા ન મળે તોયે આ લશ્કરને ખાતર પેટે પાટા બાંધવા દાકલ કરી શકીએ, અને ફાવે તો અહિંસાનો માર્ગ પણ લઈ શકીએ છીએ. પસંદગી કરવાની સત્તા આજે આપણા હાથમાં છે. પહેલાં લાચારી હતી પણ આજે એ રહી નથી.

હિંસાનું પરિણામ : ગુલામી અથવા દુનિયાને માથે જોખમ

આને ગંધીજી રહ્યા નથી ત્યારે આપણે ખુલ્લા દિલે, મોઝળા મને, ટોચ પણ જાળવના દામદમાણ વિના નિર્ણય કરી શકીએ તેમ હીએ. જાણે, એટલા જ ખાતર ભગવાને આપણા વચ્ચેથી ગંધીજીને છઠાવી કીધા. હવે એમની શેઠ આપણા પર પડે તેમ નથી. હવે જો આપણે હિંસામાં માનતા હોઈએ તો અમેરિકા કે રશિયાને ગુરુ માનવા પડશે. એમાંથી ગમે તે એક પાસે કાન ફેંકાવી, એના એલા બની સ્વતંત્રતાપૂર્વક ગમે તે એકની ગુલામી સ્વીકારવી પડશે. સવાલ માત્ર એટલો છે કે સ્વતંત્રતાપૂર્વક ટાંકના એલા મૂંઠાવું છે કે નહીં? એમના 'કેપ-ફોલોઅર' - જાવણીના અનુયાયી-બનીને વાંસે વાંસે જવાથી આપણી શક્તિ વધે તેમ છે? એમની તાકાતના ફવામાંથી આપણો હવાડો ભરતાં ભરતાં સેંકડો વર્ષ નીકળી જશે અને છતાં એમ જને કે એમનાથી વધારે શક્તિશાળી આપણે ન થઈ શકીએ. અને પરિણામ એ આવશે કે હિન્દુસ્તાને ફરીથી ગુલામ થઈ શકીએ. અને પરિણામ એ આવશે કે અમેરિકા અને રશિયા કરતાં પણ બનીને રહેવું પડશે અને ધારે કે અમેરિકા અને રશિયા કરતાં પણ આપણે વધારે બળિયા થઈ પડ્યા તો દુનિયાને માથે જોખમરૂપ બનીશું. એટલે હવે આપણી સામે સવાલ એ છે કે સ્વતંત્રતાને નામે આપણે ગુલામ બનવું છે કે દુનિયાને માથે જોખમરૂપ બનવું છે? આપણે આ વિષે જાંઠાણથી વિચારવું પડશે.

હિંસાના માર્ગે ભારતના ટુકડાં થઈ જશે

આને હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર હોવા છતાં અનાજ અને કાપડ બહારથી મંગાવવાં પડે છે. આને હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર છે છતાં શસ્ત્ર અને સેનાપતિઓ બહારથી લાવવાં પડે છે. આને હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર છે છતાં શિક્ષક માટે આપણે બહારના દેશો પર આધાર રાખવો પડે છે. તો શું આપણે આઝાદીની સાથે સાથે સ્વતંત્રતાપૂર્વક ગુલામ બનીને રહેવું છે? આને આ સવાલ આપણી સામે આવીને ખડો છે. ભગવાને હિન્દુસ્તાનનું નસીમ એવું કહ્યું છે કે ક્યાં તો એણે અહિંસાના માર્ગે શ્રદ્ધાપૂર્વક આલવું જોઈએ, અથવા તો ન સોડો હિંસામાં મોટા પંક્તિ છે તેમની ગુલામી

સ્વીકારવી નોંધએ. કારણ, હિન્દુસ્તાન વિવિધતાવાળો દેશ છે, એક ઉપખંડ છે. અહીં અનેક ધર્મ, અનેક ભાષા, અનેક પ્રાંત અને જાત-જાતના ને જાતજાતના રીતરિવાજો છે. અહીંના એકેક પ્રાંત યુરોપના મોટા મોટા દેશ જેવડો છે. આવી પર્યંગી પ્રજાને આપણે હિંસક પદ્ધતિથી એકરસ રાખી શકીશું? આપણી સામે રોળે રોળ નવા નવા સવાલો ઊભા થતા જાય છે. કેટલાકને પ્રાદેશિક સ્વતંત્રતા નોંધએ છે, તે શું હિંસક પદ્ધતિથી સ્વતંત્ર પ્રદેશની રચના થઈ શકશે ખરી?

અને હિંસાત્મક માર્ગને આપણે ઠીક લેખતા હોઈએ તો આપણે કબૂલવું રહ્યું કે માધીનો હત્યાનો પુણ્યસાળી હતો. એનો વિચાર બસે ખોટો હોય, પણ એ હતો તો પ્રામાણિક. સારા અને સાચા ચિંતાર સારુ આપણે હિંસક માર્ગ અપનાવવો ઠીક માનતા હોઈએ તો કહેવું પડશે કે માધીની હત્યા કરનારાએ ભારે મોટો ત્યાગ કર્યો હતો. પ્રામાણિક વિચાર ધરાવનારાએ જો એ વિચારને અમલમાં મૂકવા માટે હિંસક માર્ગો અપનાવી શકે તો મારે કહેવું પડશે કે હિન્દુસ્તાનના ટુકડા ટુકડા થઈ જશે, એ મજબૂત નહીં રહી શકે. હિંસાથી એક ગૂંચ જીકલતી દેખાશે ત્યાં ખીજ પેદા થઈ જશે. સવાલો ધડવાને બદલે નવા નવા ફૂટી નીકળશે. આને પણ હરિજનો મંદિરમાં જઈ શકતા નથી, આભડછેટ હજી ગઈ નથી, તો તેથી શું હરિજનો હથિયાર ઉઠાવે? સારા કામ માટે હથિયાર ઉઠાવવા આવશ્યક હોય તો હરિજન ભાઈઓ પણ હથિયાર ઉઠાવે તે આવશ્યક લેખાશે. એ લોકો હથિયાર ન ઉઠાવે એ ખીજ વાત થઈ.

એટલે આને આ બધું ધ્યાનમાં રાખીને નહીં કંઈ પડશે કે આપણી સામે જે જે મહત્વના સવાલો છે તે છોડાવવા માટે કંઈ પદ્ધતિ આવશ્યક છે અને કંઈ અનાવશ્યક છે? આપણે સારા ઉદ્દેશ માટે ખરાબ સાધનોનો ઉપયોગ કરીશું તો હિન્દુસ્તાન સામે નવા નવા સવાલો ફૂટી જ નીકળવાના. અને જો આપણે આપણા સવાલો અહિં-સહ પદ્ધતિથી ઉઠાવીશું તો દુનિયામાં સવાલો નહીં રહે. આ જ કારણસર હું ભૂમિનો સવાલ સાંતિપૂર્વક ઉઠાવવા માંગું છું. ભૂમિનો સવાલ નાનો

નથી. હું લોકો પાસે જૂનિ દાનમાં મળું છું, બીજા નથી માંગતો. જ્યારે તરીકે બીજા માંગવાનો અને અધિકાર છે, પણ એ તો હું વ્યક્તિગત રીતે માંગી શકું. પરંતુ જ્યાં મારે દિનનારાયણના પ્રતિનિધિ તરીકે માંગવાનું આવે છે ત્યાં હું બીજા નથી માંગતો, હું તો દીક્ષા દઉં છું. આ પરથી મને એમ લાગ્યું છે કે ભગવાન જે કામ શુદ્ધ મારફતે કરાવવા ધારતા હતા તે કામ એમણે મારાં આ કમળોર ખાવડાં પર નાખ્યું છે.

દેશોના સીમાડા વિચારને રોકી નહીં શકે

હું માનું છું કે આ ધર્મ-ચક્ર-પ્રવર્તનનું કામ છે. જમીન તો મારી પાસે કયારની આવી ગઈ છે. તમને ઠીક લાગે તે રીતે આ સવાલ ઉઠેલી શી છે. તમારે નિર્ણય કરવાનો છે કે ધીના રૂબાને પહોંતો આપવો છે કે પછી વેદના મંત્રોચ્ચાર સાથે ધી યજ્ઞમાં હોમવું છે? તમે રખે એમ માનતા કે બહારના દેશોમાંથી આપણે ત્યાં ચોમાસુ વાવરા જ આવે છે, ત્યાંથી ક્રાંતિકારી વિચારો પણ આવે છે. જેમ હરા કશી રોકટોક વગર આવી આવે છે તેમ ક્રાંતિકારી વિચારો પણ કશી જ રોકટોક વગર ને કોઈ પણ જાતના પાસપોર્ટ વગર આવે છે. લોકોએ હીવાલો નહોતી ત્યાં જીભી કરી. ચીનની પેકી મોટી તોર્તાંગ હીવાલ જુઓ. ભગવાને તો જમીની અને ફ્રાંસ વચ્ચે કોઈ હીવાલ નહોતી જીભી કરી. પણ એ લોકોએ 'સીમફ્રીડ' અને 'મેજિનો' લાઇન બાંધીને વાડા કર્યા. પણ આ હીવાલો લોકોના માન આવન-જવન રોકી શકે, વિચારોના આવનજવનને રોકી ન શકે. તેવી જ રીતે અહીં પણ દુનિયાના તમામ દેશોમાંથી વિચારો આવશે, અને અહીંથી બહાર પણ જશે. માટે જ આપણે કરાવવાનું છે કે જુમિનો સવાલ આપણે ક્રાંતિથી ઉઠાવો છે કે હિંસાથી? મારા મનમાં લેશ પણ શંકા નથી કે એ સવાલ ક્રાંતિથી જીતી શકે. મારા મનમાં આનું દર્શન આટલું બધું સાફ છે તેથી જ હું જેખટકે તમને કહી રહ્યો છું કે બાઇઓ, વનમાં પંખીઓ બોલવા માંડ્યા છે, માટે હવે જાગો. જેમ તુલસીદાસ એમના ભગવાનને વિનવીને કહેતા હતા તેમ હું પણ મારા ભગવાન એટલે કે તમને લોકોને કહું છું કે 'જાઓ! તમે સૌ દાન આપસો તો તમારી આગર વધવાની છે.'

આ યુગના માઈક્રોસ્કોપ

હમણાં મેં કશું કે બહારની હવા આ દેશમાં આવી શકે તેવી જ રીતે આ દેશની હવા બહાર પણ જઈ શકે, અને જેમ બહારના વિચારોનું આક્રમણ અહીં થઈ શકે તેમ જ આપણા વિચારો આપણે બહાર પણ મોકલી શકીએ. આ ભૂદાનયજ્ઞ એક નાનકડો કાર્યક્રમ છે, પણ દુનિયાની મીટ એના પર મંડાયેલી છે. કહે છે : “ભારતમાં આ એક વિચિત્ર નાટક બજવાઈ રહ્યું છે, માનવાથી જમીન મળે છે. અમને તો એમ હતું કે માનવાથી જ જમીન મળે.” આ એક સ્વતંત્ર દૃષ્ટિથી વિચારવા જેવી વાત છે કે કેવળ માનવાથી લાખો એકર જમીન મળી છે. દુનિયાભરમાં ચારે બાજુ લૂંટાલૂંટ નેં મૂંટામૂંટ ચાલી રહી છે ત્યારે આ દેશમાં આપવાનો આરંભ થયો છે. એટલે અંતર્યામી ભગવાન જાગી રહ્યા છે. બહારના વિચાર અહીં આવી શકે છે તેમ આપણે ધીરજ અને હિમ્મત રાખીએ તો અહીંના વિચારો પણ બહાર જઈ શકે છે. જરૂર એક જ વાતની છે કે જે નિષ્ઠાથી ભગવાન ભૂદાન શિખ્યોએ કામ કયું” હતું તે જ નિષ્ઠાથી આપણે પણ ભૂદાનનો સંદેશ સર્વત્ર ફેલાવવા મથીએ. એ સોઠા પરદેશ ગયા અને ત્યાં પ્રેમપૂર્વક પ્રચાર કર્યો. એ જ નિષ્ઠાપૂર્વક આપણે પણ આ ધર્મ-ચક્ર-પ્રવર્તનના કામમાં લાગી જવું જોઈએ. એમ થશે ત્યારે તમે પણ દુનિયાની શિકલ પથટી શકશો. પ્રલયકાળે જ્યારે આખી દુનિયા જળમંબાહાર થઈ જાય છે ત્યારે એકલા માઈક્રોસ્કોપ જ તરતા હોય છે અને પછીથી એ જ આખી દુનિયાને બચાવે છે. એવી જ રીતે આજે દુનિયાભરમાં વિચારોથી, વેપારથી, શસ્ત્રાઓથી, એટલે બોમ્બોથી દરેક જાતના પ્રલયકારી પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. એ પ્રલયકારી પ્રયત્નોની ઉપર જે દેશ માઈક્રોસ્કોપની જેમ તરતો રહી શકશે તેના જ હાથમાં દુનિયાનું નેતૃત્વ આવશે.

હું અભિમાનથી નહીં, નમ્રતાપૂર્વક બોલી રહ્યો છું. આપણે નમ્ર થઈશું તો જ ઉપર ચઢી શકીશું. મનુ ભગવાન ભવિષ્ય બાપ્તી ગયા છે : “આ દેશમાં જે મહાન પુરુષો પાકશે તેમની એવી શક્તિ હશે કે દુનિયા આખીના સોઠા પોતાના જીવન માટેનો આદર્શ એમાંથી મેળવશે—”

એતદ્દેશપ્રવૃત્તસ્ય સર્વાશાદમજન્મનઃ ।

સ્વંસ્વં ચારત્તં શિષ્યૈર્ન પ્રીયિત્વં સર્વમાનવઃ ॥

હું કહું છું કે એ શક્તિ, એ સત્તા તમારી પાસે છે. તમને એવો નેતા જીએ દતો કે જેના નેતૃત્વથી તમારો દેશ અદ્વિંસક રીતે સ્વતંત્ર થયો. આજે પણ આ દેશમાં એવા સોકો છે જેમના હૃદયમાં સદ્ગુણ મોજૂદ છે. હવે થોડી હિંમત બળવો અને કલ્પનાશક્તિ સતેજ રાખો. તમે જોશો કે તમે દુનિયાને ધરી શકો તેવી શક્તિ તમારા હાથમાં છે. આ આક્રમણ નથી, દુનિયાનું રક્ષણ છે. આ એક રાખવા જેવી મહત્વાકાંક્ષા છે. આપણે બ્રહ્મિનો સવાલ અદ્વિસાથી ઉઠેલી શકીએ તો દુનિયાને માર્ગ ચીંધી શકીશું. લખનાર, ૧-૫-૧૯૫૨.

હિંદુ ધર્મ સમુદ્ર સમાન છે

: ૩૯ :

[રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘના કાર્યકરો સમક્ષ અપાયેલું બાપણ]

એક વખત મને બાલણ-સમાજે બ્યાખ્યાન આપવા નિમંત્રણ આપ્યું હતું. મેં એમને કહ્યું હતું કે હું જન્મથી તો બાલણ છું જ, પણ કર્મથી પણ બાલણ છું; કર્મથી તો હું ગિસાન, બગી, વણકર બધું જ છું. મેં સદા પ્રયત્ન કર્યો છે કે હું બાલણનાં કર્મ કરું; યજ્ઞ, તપ, યાન, સાધના, અપરિગ્રહ વગેરે જે શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે તે બધીનું પાલન કરવાની હું કોશિશ કરીશ. આમ છતાં હું બાલણ-સમાજમાં બંધન બાપણ નહીં કરું.

બ્યાપક અને સંકુચિત બાવથી સેવા

એનું કારણ એ કે મનમાં ઉદારતા હોય તો મા બાળકની સેવા કરીને પણ મોક્ષ પામી શકે છે. એથી જીલ્લું, પારકા દેશ સામે મનમાં દેવ રાખી સંકુચિત બાવથી કોઈ પોતાના દેશની સેવા બળવશે તો પણ એને મોક્ષ નહીં મળે. બાળકની સેવા પણ જો વિશાળ હૃદયથી કરવામાં આવે તો એ મૂર્તિ-પૂજની જેમ પ્રતીક બની શકે. એટલી જ સેવામાં દુનિયાભરની સેવા સમાય છે, એને માટેના માર્ગ શોધવા બેઠાએ. એટલે બાલણની સેવા કરતાં કરતાં આખી દુનિયાની

સેવા થઈ શકે; પણ આપણા સમાજની આજની પરિસ્થિતિ જોતાં હું માનવ-સેવા કરવાનું જ પસંદ કરીશ. તેથી જ ધાકણોને ઠોઈ ખાસ હિરદય નહીં આપું. મારા ઠોઈ ઠોઈ મિત્રો આવી સલાહોમાં જાય છે, એ સારું છે. પણ હું એ જાતનું કામ નહીં કરું. નામ સંકુચિત હશે તો સેવા-વૃત્તિ હોવા છતાં એ સેવા મારું હૃદય નહીં સ્વીકારે. મને એમાં જોખમ દેખાય છે.

સેવાનું ક્ષેત્ર લાલે નાનું હોય, હૃદય નાનું ન હોય

હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને દુઃખી હોય, બન્ને ટાઢથી થરથરતા હોય, ત્યારે એકલા હિંદુ કે એકલા મુસલમાનો માટે ધામળા આપવાના હશે તો હું એવા ધામળા ફેંકી દઈશ. ડેટલાક લોકો, કેવળ હિંદુઓની જ સેવા કરે છે, હું એમને દોષ નથી દેતો. પણ જ્યાં માનવતાનો સવાલ આવે ત્યાં જો ઠોઈ આવી વૃત્તિથી વાત કરશે તો તે હું પસંદ નહીં કરું. શાનદેવે કહ્યું છે કે આભયછેટમાં માનતા હો તો પણ ઠોઈ ડૂબતાને બચાવવાનો સવાલ હોય ત્યારે એનો ચિંતાર ન કરશો. એ વખતે તો ડૂબતાને તાંત્રાલિંક બચાવવો જ જોઈએ, નહિં તો તમે મોટું પાપ કરશો. માનવતાના ટુકડા થતા હોય એ વાત હૃદય માટે અસહ્ય બનવી જોઈએ. ઠોઈ મારુસ વર્ધા ખિસ્લા માટે ફંક એકડું કરતો હોય તો લાલે, પણ હૃદયના ખિસ્લા ન પડવા જોઈએ. મારું હૃદય સંકુચિત વાતોનો સ્વીકાર નથી કરવું. હિંદુ, મુસલમાન, વૈશ્ય કે એવી જ ઠોઈ સંસ્થાનો હું સખ્ય થાઉં તો એક એવો સિક્કો લાગે કે જેનાથી આત્માની વિશાળતા ધટી જાય છે. એમાં કમાણી થોડી થાય છે, ગુમાવવાનું જ વધારે હોય છે એવું મને લાગે છે.

એક વાર હું એક જૈન ખોડિંગમાં ગયો હતો. ત્યાં મેં કહ્યું છે : “મને આવી સંસ્થાઓ પસંદ નથી. સરસ્વતીના મંદિરમાં સૌને પ્રવેશ મળવો જોઈએ. એવી સંસ્થાઓમાં સદ્બાવના હોવા છતાં એમાં દિલની જે સંકુચિતતા આવી જાય છે તે એક ધણી મોટી વાત છે. એથી આપણે ધણું ગુમાવીએ છીએ.”

અનંતને છોડી સાંત પકડવું સંકુચિત

તમારે કોઈ એક સમાજની સેવા કરવી હોય તો બંને કરો. પણ તમારી વૃત્તિ એવી હોવી જોઈએ કે હું એક પરિશુદ્ધ આત્મા છું. હું દેહથી જુદો છું; દેહને લીધે જ હું શ્રી અથવા મુરુખ બનું છું. પણ જો દેહને લીધે જ બીજા કોઈ સમાજના માણસોથી હું અને જુદો માનીય તો આત્માના ભાગલા પડી જશે. અંદર રહેલી અનંત શક્તિને છોડીને હું સાંતને (સ+અંતને) પકડીશ તો મારે ખૂબ ગુમાવવાપણું છે. એટલે જ લોકો શીલ-સંવર્ધન કરવા માગે છે તેમણે તો સંતોની જેમ વર્તવું જોઈએ. સંત પોતાને અમુક એક સમાજના નયો માનતા. એ રામનું નામ લે કે કૃષ્ણનું, એમના મોહામાંથી એ સદજ જ નીકળે છે. કૌટુંબિક કે સામાજિક અભ્યાસના કારણે કોઈને અમુક નામ વધારે વહાલું લાગે છે, પણ એમને કોઈ પૂછે કે 'તમે રામનું કામ કરો છો ?' તો એ કહેશે કે 'હું તો સર્વના અંતરમાં વસતા-સર્વોત્કર્ષી રામનું કામ કરું છું, અને બધા એનું જ નામ અલગ અલગ રીતે બપે છે.'

તુલસીદાસે પણ કહ્યું હતું કે આખું ત્રિભુવન મારું છે. એમણે આ વાત લખી હતી તો હિંદી બાષામાં, કારણ કે માણસની શક્તિ મર્યાદિત છે. માણસનું શરીર મર્યાદિત શક્તિવાળું છે, એટલે સેવા તો મર્યાદિત જ થઈ શકે, પણ વૃત્તિ મર્યાદિત ન હોવી જોઈએ. કોઈ મારા સેવાના ક્ષેત્રની બહાર બાંધે હોય, પણ એ જો મારી સહાનુભૂતિ અને વિચારના ક્ષેત્ર તો બહાર હોય તો હું અપાર શક્તિ ગુમાવું છું, મારી શક્તિ મર્યાદિત થઈ જાય છે. સાર એટલો કે સેવાનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત બાંધે હોય, બાવના અને સહાનુભૂતિનું ક્ષેત્ર અમર્યાદિત જ હોવું જોઈએ.

વ્યાપકતા એ હિંદુ ધર્મનો આત્મા છે

મનુષ્યને મનુષ્ય તરીકે જ જુઓ, નહીં તો આપણે હિંદુ ધર્મનો આત્મા ખોઈ ખેંચીશું. હિંદુ ધર્મ એવો વિશાળ ધર્મ છે કે જે કોઈપણ જાતનો સંકુચિત આવ સેવતો નથી. આપણે આ વાતનો ખ્યાલ નથી રાખતા તો આપણે હિંદુ ધર્મનું મૂળ જ ખોદીએ છીએ. આપણા શાસ્ત્રીઓ કહ્યું છે : एकम् सत्

વિપ્રા: વહુવા વદન્તિ । હિંદુ ધર્મ કહે છે કે સત્ય એક છે, ઉપાસના અલગ અલગ હોઈ શકે. એમણે 'મૂર્ખા: વહુવા વદન્તિ' એમ નથી કહ્યું. તેથી જો આવી વ્યાપક વૃત્તિ હશે તો તમે હિંદુઓની સેવા કરી શકશો.

સમુદ્રની વૃત્તિ રાખો

જેટલાક કહે છે કે 'મુસલમાનો પાસે એક જ ગ્રંથ કુરાન છે, પણ આપણા તો અનેક ધર્મગ્રંથો છે. તેથી આપણી શક્તિ વહેંચાઈ જાય છે, માટે એક ગીતાને જ પ્રમાણ માનો.' હું ગીતાને ચાહું છું, પણ એમ પણ ચાહું છું કે હિંદુ ધર્મ માટે કોઈ એક જ ગ્રંથ પ્રમાણ ન હોવો જોઈએ. જો તો સમુદ્ર છે, સમુદ્રમાં બધી જ નદીઓ સમાય છે. તેમ આપણે પણ સમન્વય સાધવાની કળા બતાવવી જોઈએ. ઉપનિષદોનો સમન્વય ગીતાએ કર્યો અને ગીતાનો સમન્વય ભાગવતે કર્યો. હવે આપણે પુરાણ, કુરાન, બાઈબલ અને ગીતાનો સમન્વય કરવો પડશે. સમુદ્ર બધી જ નદીઓને અપનાવે છે તેવી આપણી પણ વૃત્તિ હોવી જોઈએ. વિવેકાનંદે કહ્યું છે કે આપણો વેદાંત ધર્મ છે. આપણે તમામ ઉપાસનાઓ તરફ સમાન ભાવે જોઈએ છીએ એ આપણી મહાન શક્તિ છે. બધા જ કામડાનો રંગ કાળો હોય છે, બધા જ સિપાઈઓનો મણવેશ એક સરખો હોય છે માટે અમારે પણ એક જ ગ્રંથ અને એક જ સૂત્ર જોઈએ, એમ કરીશું તો એકતા તો વધવાની નથી જ, પણ ઊંચડી વ્યાપકતા ખોઈ બેસીશું. અને એમ છેરે હિંદુ ધર્મ જ ખોઈ બેસીશું.

રામકૃષ્ણ પરમહંસે ઈસ્લામ અને બાઈબલની પણ ઉપાસના કરી હતી. આ તફાવત યોગ્ય છે. એ જ રીતે એમણે જુદી જુદી ઉપાસનાઓ કરીને એમનો એમના જીવનમાં સમન્વય કર્યો હતો. એવા મહાપુરુષોને લીધે આપણી શક્તિ વધે છે. એક ભગવાન, એક પુસ્તક અને એક સધની વૃત્તિથી તો આપણી શક્તિ ઘટે જ છે. ચંકરાચાર્ય જાતે તો મૂર્તિમાં નહોતા માનતા છતાં એમણે પંચાયતનને સામે રાખ્યા. એ વખતે જેટલા પંથ ચાલતા હતા તે તમામને એમણે કહ્યું કે 'મારી પાસે આવો, હું સમુદ્ર છું.' આજે આપણે પણ સમન્વય કરવાનો છે. આપણે જો એમ કરીશું તો દુનિયા-ભરમાં આપણી ભાવના ફેલાવી શકીશું.

૩૨ છોટા ને ગ્રેમ કરો

આમ કહું છું એટલે કેટલાક લોકો અને પૂછે છે કે 'કોઈ એક ધર્મનું બીજા ધર્મ પર આક્રમણ થાય તો શું એણે સંમતિ થવું ન જોઈએ ?' આ સવાલ હવેમાં નથી પુછાયો, નકર ધરતી પર પુછાયો છે. અ.ને આપણને બીક લાગે છે કે સંખ્યાગણમાં આપણે વધારે હોવા છતાં મુસલમાનો આપણને હડપ કરી જશે. મુસલમાનોને એવો જ ૩૨ આપણા તરફથી લાગે છે. પાકિસ્તાનની આવકના ૭૦ ટકા લશ્કર પાછળ વધરાય છે. આપણી આવકના ૬૦ ટકા લશ્કર પાછળ વધરાય છે. આમ આ ધંધો બંનેને વાચડો પડી રહ્યો છે. આપણે જન્મે એક બીજાની વિરુદ્ધ મજબૂત રહેવા મથીએ છીએ. ભૌતિક દૃષ્ટિએ તો આપણું જળવાન પણ નથી. પણ જે ભૌતિક દૃષ્ટિએ જળવાન છે એવા રશિયા ને અમેરિકા પણ એક બીજાથી બી બીને ચાલે છે, એક બીજાના લાયથી ઘસો ખડકયે ભય છે. પણ ભયથી ભય પેદા થાય છે એ યાદ રહેવું જોઈએ. આપણા હૃદયમાં જે શુણ્ણ સેવીએ તેનું જ બીજાના હૃદયમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. કોઈ જનવરની સામે આપણે નિર્ભયતાથી ચાલ્યા જઈએ તો આપણી આંખમાં નિર્ભયતા જોઈતે એ આપણા પર હુમલો નહીં કરે, એટલે અ.ને તો આપણો ભય જ આપણને બીવડાવી રહ્યો છે. હિંદુ ધર્મ કેટલો જળવાન છે ! એણે સાને પોતાના પેટમાં સમાવ્યા અને એમને પોતાનું રૂપ આપ્યું. આમ સામાને આપણું રૂપ આપવાની જે પ્રક્રિયા છે તે શા માટે છોડી દો છો ?

મુસલમાનોને ગ્રેમ સંચાલન

મેં અલીગઢમાં કહ્યું હતું કે ઈસ્લામે કોઈ રહસ્યો મસિહાર છોડવો જ પડશે. આપું કહેવાનું મળું બીજા કેનું છે ? પણ હું પ્રેમથી ત્યાં ગયો અને એ લોકોને આ વાત કહી, અને એમણે અત્યંત શાંતિ અને પ્રેમથી મારી વાત સંભળી પણ ખરી.

મારી યાત્રામાંના એક રથગે ગાય કાપવાનો પ્રસંગ જન્યેર હતો. એનો ભારે ગોઠીરો થયો હતો. જમીયત-કલ-હિલેમાએ કહ્યું હતું કે માથ ન કાપશો. પણ સરકારે જીરું, ગાય-ગંધી ફરમાવી નહોતી. હું અચાનક એ મામ પહોંચ્યો. ટુકવાર હતો. સચા મરિજમાં ન

થઈ શકે તેમ હતું કારણ કે ત્યાં દસ વીસ મામના લોકો ભેગા થયા હતા. મેં એમને કહ્યું કે 'બરા વિચાર કરો, અલ્લાહ જે માય બકરાની કુરબાનીથી જ સતોષ પામે તેમ હતો તો પેગંબરને શા માટે મોકલ્યા હશે ? એક કસાઈ હોત તોયે પૂરું થાત ! કુરાનમાં સાફ શબ્દોમાં લખ્યું છે કે અલ્લાહ પ્રેમનો બૂખ્યો છે, કુરબાનીનો નહીં. અને એમ તો અલ્લાહ માંસ જ શું, ટેળુયે નથી ખાતો. પણ આપણે એની સામે એ ધરાવીએ છીએ કારણ કે આપણે જે ખાઈએ છીએ તે એને ધરાવીને ખાઈએ છીએ. માટે લોકોએ માંસ ખાવાનું ડોકુનું જોડ્યું. અલ્લાહને તો ધર્મ-નિષ્ઠા અને પ્રેમ જોડ્યું છે.

મેં અબ્દુલેની દરગાહમાં પણ આપણ ક્યું હતું. ત્યાં લોકોએ મારા પર ખૂબ જ પ્રેમ વરસાવ્યો. લગભગ દસ હજાર મુસલમાનોએ મારો હાથ ધ્રુવ્યો. મેં એમને કહ્યું કે ઈસ્લામે કેટકે ફલાડો પડે છે છાડવો પડશે જ. અલ્લાહની મસ્જિદમાં સ્ત્રીઓ આવી ન શકે એનો શો અર્થ ? અહીં સ્ત્રી-પુરુષના ભેદ ન હોવા ધરે. મેં એમને એવી વાત કહી કે જે તેરસો વર્ષમાં એમને કેપડાં નહોતી કહી એટલે એક વાત ત્યારે જ કહેવાય ત્યારે કહેનાર સાબળનાર પર પ્રેમ રાખતો હોય. કાયથી કશું વળતું નથી, માટે બહાદુર બનો.

શુદ્ધિની આવશ્યકતા

આપણી જાતિનો નાશ કેપડ કરે તેમ હોય તો તે આપણે જ છીએ. ગીતા કહે છે : उद्धरेत् आत्मनात्मानम् । આત્મા જ આત્માને ઉદ્ધારી શકે અને એ જ એનો નાશ પણ કરી શકે. મસ્જિદમાં કોઈ બઈ શકે છે પણ આપણા મંદિરોમાં હરિજનોને પેસવા દેતા નથી. જે વૃન્દાવનમાં ગોપાળ-કૃષ્ણ પ્રેમ અને અમેલું વાતાવરણ સબ્યું હતું ત્યાં ગોપાળ-કૃષ્ણના મંદિરમાં જ આજે હરિજનોને પેસવા દેતા નથી આ બધું પારખો, જંગો, પંડની શુદ્ધિ કરો અને નિર્ભય બનો ! જે સામાવાળા સાથે હાથ મિલાવવા માંગતો નથી અને હાથમાં લાઠી લઈને લોકો રહે છે તે કદી પણ નિર્ભય બની શકતો નથી. માટે મુસલમાનોની લાઇબંધી બધી, તમે જોશો કે એ લોકો પણ તમારી જેમ જ પ્રેમના બૂખ્યા છે. એમને પણ પ્રેમનો સ્પર્શ થાય છે. એમના દિલમાં પણ પોતાના બાળમર્યા મારે પ્રેમ છે.

હિંદુ ધર્મ સમુદ્ર સમાન છે

બધા જ મુસલમાનો ખરાબ હોય છ એમ ન કહેવાય. ‘ભગવાને ઠાઠ એક જાતિને ખરાબ ધડી’ એમ કહેવું એ તો ભગવાન પર જ ભારે મોટા આરોપ મૂક્યા બરોબર છે. અમેરિકાવાળા માને છે કે રશિયાવાળા બધા જ બદમાશ છે અને રશિયાવાળા બધા માને છે કે અમેરિકાવાળા બધા બદમાશ છે. હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનના લોકો પણ આમ જ એક બીજા વિશે ધારે છે. પણ આ વિચારધારા ખોટી છે.

સત્ય સારુ સાક્ષી-પુરાવાની જરૂર નથી.

વેદાંત કહે છે કે ઠાઠ પણ જે કંઈ કહે તેને સાચું માને અને પુરાવો મળે તો જ ખોટું માનજો. સત્ય પર ભરોસો રાખવો જોઈએ કારણ કે એ સ્વયં-પ્રકાશ હોય છે. કેટલાક કહે છે કે પુરાવો ન મળે ત્યાં સુધી અમે તો ઠાઠ વાત સાચી ન માનીએ. પણ આ તો જેઠરની વૃત્તિ ધર્મ. અંગ્રેજીમાં પ્રયોગ છે : It is too good to be true—વાત એટલી સારી છે કે માન્યમાં ન આવે. એનો અર્થ એ થયો કે ખરાબ વાત પર આપણે ચૂક લઈને ભરોસો મૂકીએ છીએ, ન્યારે બધાં પર તો પુરાવો મળે તો જ ભરોસો મૂકીએ. ઠાઠએ વ્યભિચાર કર્યો એવા સમાચાર સાંભળ્યા તો તરત જ માની લઈએ છીએ. પણ ઠાઠએ ત્યાગ કર્યો એવું સાંભળીએ તો ઝટ મળે જીતવું નથી. આવી આપણી વૃત્તિ ધર્મ ગંધ છે. પણ વેદાંતની વૃત્તિ આથી ભિન્ન છે. કારણમાં પણ ચુંદો ક્યોતો પુરાવો ન મળે તો આરોપીને છોડી મૂકે છે. એટલે કે એ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે માણસ બલો છે, અને પુરાવાની જરૂર તો શુરાઈ માટે પડે.

પણ આજકાલ હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનના લોકો પોતપોતાના દેશના જ છાપા વાંચે છે, અને પછો સામાના દેશ વિશે મનમાં દેવની ભાવના સેવે છે. રામના ભવત કૃષ્ણના મંદિરમાં ન જાય અને કૃષ્ણના ભવત રામના મંદિરમાં ન જાય એવી આજકાલ છાપાની ભક્તિ ચાલી છે. નાનો હતો ત્યારે મને ઠાઠકે કહ્યું હતું કે ક્ષણ જાડ તમે એક જૂતનો વાસો છે. પણ મારી માએ કહ્યું કે ‘જૂત હોવું જ નથી અને હજી તો ખગર પડ્યો. જઈને જોઈ આવ’ કું મેં ને જોવું તો જૂત તો નહોતું,

ગાડ જ હતું. સાર એ કે નજીક જવ તો બીક જતી રહે છે. માટે જોતો ડર હોય તેમની સાથે હાથ મિલાવે.

આપણા દુશ્મન આપણામાં જ છે

મુસલમાનો આપણા જ લાઇએ છે. બહારથી આવી આવીને કેટલા આબ્યા હશે ! મોટા ભાગના તો અહીંના વટલાઇને બનેલા છે. તો મુસલમાન એ તો આપણા હૃદયની 'કંદુતાના' પ્રતિનિધિ છે. આપણે અહીંના અસ્પૃશ્યો સાથે સારી રીતે ન વર્ત્યા એટલે એ લોકોમાંથી ધણા મુસલમાન બન્યા અને તેથી જ એમના દિલમાં આપણા માટે સહુભાવ નથી. નહીં તો બીજા દેશોના મુસલમાનો તો આપણી સાથે બહુ સારી રીતે વર્તે છે. એટલે એ તો સાફ વાત છે કે અહીંના મુસલમાનોમાં જે સંકુચિત વૃત્તિ છે તે આપણું જ પ્રતિનિધિ છે. હજારો વર્ષોથી અહીં જાતિભેદ ને સંકુચિતના ચાલતાં આબ્યા છે. મંદિરમાં હરિજનોને પ્રવેશ-અંધી છે. આ બધું સંગઠન નથી, ચિત્કન છે. સાને યુરુજીએ મને એક દિરસો કહ્યો હતો કે જેમને મંદિરમાં પ્રવેશ ન મળ્યો તેમને મસ્જિદ અને ખ્રિસ્તીના દેવળમાં પ્રવેશ મળ્યો.

કેટલાક એમ કહે છે કે આ ખ્રિસ્તી લોકો સેવા તો કરે છે પણ મનમાં એવી ભાવના રાખે છે કે એમાંથી કેટલાકને વટલાવીને ખ્રિસ્તી બનાવીશું. આમ છતાં સેવા તો કરે જ છે ! મંદિરમાં આશરો ન આપનારા કરતાં મસ્જિદ અને દેવળમાં આશરો આપનારા કર્યાં મણા ઉદાર છે પછી ભલેને એમના ધર્મનો ફેલાવો કરવાની ભાવના એમના મનમાં હોય.

માટે ધ્યાન રાખો કે હિંદુસ્તાનને કેઈ ઝાલી શકે તેમ નથી. આપણે નાશ કરી શકે તેમ કેઈ હોય તો તે આપણે જ છીએ. આજે વીસમી સદીમાં પણ હું વેદના જમાનાનો પોષાક પહેરું છું. મને આજ સુધી કોટ-ટોપી અડધાં નથી. પણ જો આપણે નિષ્ઠા નથી રાખતા, ઉદારતા નથી રાખતા, સુધારો નથી કરતા, હિંમતભરે બીજા પાસે નથી જતા તો ધ્યાન રાખજો કે આપણા ધર્મને માથે જોખમ છે.

લખનો, ૯-૫-૧૯૫૨

ઇતિહાસના બાણનારા બાણે છે કે ભારતમાં અશોકથી માંડીને આજ સુધીમાં કયારેય કન્યાકુમારીથી કાશ્મીર સુધી એક જ સત્તા ચાલી હોય એવું નહોતું બની શક્યું તે આજ બન્યું છે આ કંઈ જરા અમરતી વાત નથી. બે હજાર વર્ષના ઇતિહાસ દરમ્યાન આપણે અનેક પાઠો શીખ્યા. સાર્વભૌમ સત્તા આજ સુધી આપણા હાથમાં નહોતી તે આજે આપણા હાથમાં આવી છે. એટલે આજે આપણે વિચારવાનું ટાલું છે આપણે નવેસરથી આખા સમાજની રચના કરવી છે. તેથી વિચારપૂર્વક, નિશ્ચયપૂર્વક, ધીર ગંભીર થઈને ડગલાં ભરવાં જોઈએ. બે હજાર વર્ષે આવી સત્તા આપણા હાથમાં આવી છે તો એનો ઉપયોગ કેવો કરવો તે આપણે વિચારવાનું છે. ત્યાર બાદ નિશ્ચિતરૂપે આખા સમાજની રચના કરવાની છે. વચગાળામાં એ રચના બહેકી ગઈ હતી. હેઠલાં ચારસો પાંચસો વર્ષ દરમ્યાન સમાજમાં કોઈ રચના જ નહોતી. ભૂતિએ હતી અને તેમનું જ ચલણ હતું. બધા માટે એક યોજના નહોતી ધડાતી. બહુભવા રાજા બાદશાહો આવ્યા તે મયા, કોઈની પણ સમાજરચના પર અસર ન પડી. એકે રાજ્ય એવું ન આવ્યું કે સમાજ સારું કોઈ એક યોજના બનાવી શકે. તેથી આપણે નવેસરથી રચના કરવાની છે. આ એક બહુ મોટું કામ છે.

દ્વિદુસ્તાનનો અવાજ દુનિયાભરમાં સંભળાય એવો મોઢો આવ્યો હતો, ત્યારે અણીને ટાંકણે ભગવાને બાપુને ઉપાડી લીધા. મને એમાં પણ પરમેશ્વરનો એક સંકેત જ દેખાય છે. યુરોનો ઉપયોગ આપણને એક દેશન કરાવવા પૂરતો જ એ કરે છે. પછી એ એને છડાવી લે છે, જેથી આપણે સ્વતંત્ર ભુદ્ધિથી વિચારીએ, નક્કી કરીએ અને આગળ વધીએ. ભગવાનની નજરે આપણી જવાબદારી વધી ગઈ છે. ગાંધીજી મયા બાદ આપણે બાણે અનાય થઈ મયા હતા. પણ ભગવાનની એવી ઈચ્છા નહોતી. એની ઈચ્છા તો આપણી સ્વતંત્ર ભુદ્ધિથી કામ લેવાની હતી. હવે આપણે સારું બધી જ દિશાઓ મોકળી છે. આપણે કંઈ દિશામાં જવું તે આપણે નક્કી કરી શકીએ તેમ જીએ. આપણી સંસ્કૃતિને અનુકૂળ હોય તેવા મામ

આપણે અપનાવવો જોઈએ. આપણે પોતે એનો સંદેશો ન સંભળીએ- સમજીએ તો દુનિયાતે શી રીતે સંભળાવીશું ?

સ્વીન્ડ્રનાથ ઠાકુરે કહ્યું છે કે હિન્દુસ્તાન મહામાનવોનો સમુદ્ર છે. અહીં દુનિયાનો કેટલીયે જાતિઓ આવી અને અહીંની જની ગઈ. આપણે સૌને પ્રેમથી આવહાર્યા. અહીંના લોકોએ આખા વિશ્વને અપનાવ્યું અને એને ભારતીય રૂપ આપ્યું. સૌનું સ્વસ્થ કર્યું, સૌની સાથે રહેવું, સૌને હૃદયપૂર્વક અપનાવવાં એ આપણો સંદેશો છે. આપણે એ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. આપણા સમાજની શક્તિ સૌને ખ્યાવવામાં, સૌને ખ્યાવવામાં છે. આપણે એનો પ્રયોગ આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રમાં કરી શકીએ કે નહીં તે હું જોઈ શકી દઉં. તેલંગણા ગયો ત્યાં મને એનું દર્શન થયું. ત્યારથી હું એને પરમેશ્વરનો આદેશ સમજીને ફરી શકી છું.

મુક્તિ : સમાજરૂપ ભગવાનમાં વિલીન

હિન્દુસ્તાનમાં તત્ત્વજ્ઞાન, આધ્યાત્મિક વિચાર, સમાજશાસ્ત્ર વગેરેમાં સારી પ્રગતિ થઈ છે, અને પશ્ચિમમાં વિજ્ઞાનમાં સારી પ્રગતિ થઈ છે. આખા ભરત-ખંડને એક બનાવીને આપણે ત્યાં એક વિચાર ફેલાવ્યો. આ આપણે એક ધણું મોટું કામ કર્યું. તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ભારતને આત્માનું દર્શન કરાવવા અનેક જાતના વિચારો આપ્યા. અંતે એક તિર્કાત સ્થિર થયો. મનુષ્યજીવનનો અંતિમ આદર્શ મુક્તિ છે. મુક્તિ એટલે આપણે આપણને ભૂલી જઈએ, અદ્વંકાર-શૂન્ય થઈ જઈએ, આપણે મરી જઈએ. નિંદુ હિંદુમાં લાળી જવાથી નાનું નથી રહેતું, મહાન બની જાય છે. તેરી જ રીતે આપણે પોતાની જાતને મિટાવીને સમાજરૂપ અને વિશ્વરૂપ બનીએ. મુક્તિનો અર્થ એ જ છે કે માનવ પોતાના ટ્યુકડા જીવનને શૂન્ય બનાવી સમાજ અને વિશ્વના જીવનમાં ભેળવી દે કામ-કોધનો ત્યાગ કરે. નિંદુની જેમ આપણી બધી શક્તિ પરમેશ્વરમાં ભેળવી દઈએ. દુઝાર માયાવાળો, દુઝાર દ્વાયવાળો અને દુઝાર આંખોવાળો ભગવાન આપણી સામે જોતો છે એની સેવામાં લાગી જઈએ. ભગવાને દિવસરાત્રીપતો સંહાર કર્યો ત્યારે પ્રહલાદે એમની સ્મૃતિ કરતાં કહ્યું, “ભગવાન, મને તારા

આ સ્વરૂપનો હર નથી લાગતો, કારણ, તારું આ સ્વરૂપ ભુરાધ્યોનો સંહાર કરનારું છે. " પછી એણે ભગવાનની પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું, " મારે એકલા મુક્ત નથી થવું. સૌને સાથે લઈને મુક્ત થવું છે. " આમાં મુક્તિની જે ખોટી વ્યાખ્યા હતી તેના પર પ્રહાર કરવામાં આવ્યો છે. એમ કહેવાનું આવ્યું છે કે જંગલમાં બંધને તપ કરીને વિકારો ત્યાગવાથી મુક્તિ મળે છે. પણ પ્રહારે સમજવું કે જંગલમાં જવું શા સારું ? એકને છાડીને બીજું પકડશે તો મુક્તિ શી રીતે પામશે ? ત્યાં પણ પરચેતર કંઈ સામે કરી દેશે નથી. આખા સમાજના દિલમાં પોતાનો અહંકાર ઢોકલે એ જ મુક્તિ છે, ત્યાગ છે, ભક્તિ છે અને સંન્યાસ પણ છે. એના પછીના જાંતોએ પણ ફરી ફરીને આ જ વાતનું રટણ કર્યું છે. નલ્લહમ્ કામયે રાજ્યમ્ ન સ્વર્ગમ્ ન પુનર્ભવમ્ । એનો અર્થ એટલો જ કે મારે સન્ય, સ્વર્ગ કે મારી વ્યક્તિગત મુક્તિ નથી જોઈતી, પણ મારે તો સમાજની સેવા કરવી છે. જ્યાં સુધી આનંદ ભોગવવાની ઇચ્છા છે, અને મુક્તિને પણ આનંદનું સ્વરૂપ માનીશું ત્યાં સુધી વાસના અને અહંકાર રહેવાનાં. મુક્તિનો અર્થ છે આપણે જાતે મટી બંધાએ. હાલનો વર્ષની તપસ્યા અને આધ્યાત્મિક પ્રયોગ પછી ઝાપિઓ અને સંતોએ આપણને આ વાત શીખવી છે.

માનવશ્વપનનો ઉદ્દેશ : મુક્તિ

આપણી સમાજરચનાનો પાયો શું હશે ? આ રિને હવે આપણે વિચારવાનું છે. અહીંનાં શાસ્ત્રોએ આપણે માટે એક ખૂબ ઉડિા પાયો નાંખી રાખ્યો છે. માનવ-શ્વપનનો ઉદ્દેશ મુક્તિ છે, અને જ્યાં સુધી મુક્તિ ન મળે ત્યાં સુધી એના આવ્યાનો હેતુ પાર પડતો નથી. મુક્તિ માટે મરો શીટવું પડશે. આપણે મટી બંધાએ અને સમાજ, દુનિયા અને વિશ્વરૂપ જની બંધાએ. ગંગા-જમનાનું પાણી હોય, નાગાનું પાણી હોય કે પછી મોટામાંનું પાણી હોય, પાણીનો એક જ ઇચ્છા હોય છે કે નીચે સમુદ્ર તરફ વહીને એમાં લળી જઈ. નાગાનું અને મોટાનું પાણી થોડું હોવાથી વચ્ચે જ સમાધિ જાય છે, સમુદ્ર સુધી પહોંચી શકતું નથી. છતાં એનો પ્રયત્ન તો એ જ હોય છે કે સમુદ્ર તરફ જઈ. કોને કેટલી સફળતા મળે છે

એ અલગ વાત છે. આપણે સૌએ સમાજની સેવામાં લાગી જવાનું છે; એટલે કે સમાજમાં જે સૌથી નીચે છે તેના તરફ વહેવાનું છે, હિમાલય તરફ નહીં. આપણે વળીને ભગવાનના ચરણોનો સ્પર્શ કરવાનો છે. જે દુઃખી છે, પીડિત છે તે જ ભગવાનના ચરણ છે. એમની સેવામાં આપણું અસ્તિત્વ, વ્યક્તિત્વ અને હસ્તી મિટાવી દેવાનાં છે. આપણા સંતોએ કેટલાયે તર ક્યાં છે. હું માનું છું કે આ ભૂમિ પર આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં જેટલા પ્રયોગો થયા છે તેટલા દુનિયાના કોઈ પણ દેશમાં થયા નથી.

તો મારે પ્રયત્ન એવો છે કે મુક્તિનો આ જ હેતુ સામે રાખીને આપણે સમાજની રચના કરીએ, જેથી આપણે સમાજને પરિપૂર્ણ બનાવી શકીએ, અને વ્યક્તિની સહિત સમાજની સેવામાં ખડા લાગે. રામરાજ્યમાં જેમ રાજા રામ, પ્રજા રામ, અધિકારી પણ રામ, બધું જ રામમય હતું તેવું કરવું છે. આજે હવે આ બધું કરવાની સહિત આપણા હાથમાં આવી છે.

ભારત જાગે છે

આપણે સૌને સમાન ભૂમિકાએ લાવવા છે અને અસમાનતા મિટાવવી છે. મારું આ કામ ચાલી રહ્યું છે તેમાં એકલું જમીન માંત્રવાનું જ કામ નથી, હું એ મારફતે એક દર્શન કરાવવા માંત્રું છું. ભગવાનની દેશમાં સૌની છે. તેનું સ્વચ્છેદનમુક્તિયા: । આ એક મહાન મંત્ર છે. એને સમજવો જરૂરી છે. મને યદ્વા છે કે આ ભૂમિમાં એવા પુરુષના કણે વેરાયેલા પડ્યા છે, અને અહીંની હવામાં એવી પવિત્રતા રહેલી છે કે લોકોને જે કંઈ સમજાવીએ છીએ તો લોક સમજ લે છે.

ધણા પૂછે છે કે આનાથી થોડી-ધણી જમીન મળી શકે પણ એનાથી સવાલ થી રીતે કોઠલે ? પણ આજ દિંદુસ્તાનમાં એક એવો પુરુષ આવ્યો હતો જેણે આખા સમાજની સિક્કા પલટી નાંખી. ભુદ ભગવાનનો ઈતિહાસ કહી જાય છે કે આખા સમાજ પર એમનો કેટલો મોટો પ્રભાવ હતો. અશોક તો ભુદના ચરણોની રજા હતો. એણે પ્રેમની સત્તાનું દર્શન કરાવ્યું. પણ એને પ્રેરણા તો ભુદના ચરણોમાંથી જ મળી હતી. ભુદ પણ એક મનુષ્ય જ હતો. એણે રાજ્ય ઘોડી તપ કરીને સિદ્ધ

સામાજિક મુક્તિ

કરી આપ્યું કે વેરથી વેર સમજું નથી, પ્રેમથી વેર સમે છે. આપણે એ વાત સમજીશું ત્યારે જ આપણો ઉદાર છે. બ્યારથી આ વાત સમાજમાં ચાલી ત્યારથી સમાજની શિક્ષણ બદલાઈ ગઈ. હિંદુસ્તાને માંસાહાર છેડ્યો. અશોકના રાજ્યકાળ સુધીમાં શુદ્ધનો સંદેશો એશિયાબરમાં ફેલાઈ ચૂક્યો હતો. બહોના જે લોકો બહારના દેશોમાં છે તે બધા શરો લઈને નહીં પણ શાંતિનો સંદેશો લઈને અને શાંતિના સેનિકો બનીને ગયા હતા. પ્રેમથી દુનિયાની શિક્ષણ પથટાઈ ગઈ.

આજે આપણે અશોકનું ચિહ્ન અપનાવ્યું છે. એમાંના ચાર સિંહ શું દર્શાવે છે? ચાર સિંહ ચાર દિશા બણી જોતા હોવા છતાં ચારે સાથે જોડાયેલા છે. કોઈએ ચાર સિંહોને બેગા મળીને બેઠેલા જોયા છે? સિંહ તો હિંસક છે. એનામાં મળીને બેસવાની શક્તિ નથી, હિંસા કરવાની છે. પણ જો એ ચારે સિંહને બેગા રાખી શકાએ તો દેશ મનજૂત બનશે. પછી દેશ એકસો નહીં પડે. બધા જ મરીમ અને અમીર એક સંઘમાં રહેશે. એમનામાં સિંહની બહાદુરી અને ગાયની હળીમળીને રહેવાની વૃત્તિ હશે. તો પછી શા માટે નિરાશ થવું? લોકોની સદ્ભાવના બહાર આણી શકાય છે.

મેં આ કામ ઉપાડ્યું ત્યારે કોઈને નહોતું લાગતું કે આ કામ સફળ થાય. મને લોકો માંડમાં મળતા હતા. પણ આજે હવે લોકોને મારું કામ સમજવા માંડ્યું છે. એ હજાર વર્ષે આવી તક મળી છે તો ધાંધથી કામ કરવું ન જોઈએ. અહિંસા અને પ્રેમ સિવાયનો બીજો દ્રોહો મારું દુનિયા પાસે નથી. આપણે એ અંગે પ્રયોગો કર્યા છે. દુનિયામાં એ મદાયુદ્ધો લડ્યાં. એમાં અસંખ્ય બક્ષિતબોનો સંહાર થયો. પણ તેથી કોઈ સલાહ જાહેર્યો નહીં, જાહેરું નવા સવાલો જમા થયા. હિંસાથી શું પરિણામ અપાસ કરીને સૌની શક્તિઓને જમાડવી જોઈએ સૌના અંતરમાં ભગવાન છે, એને જમાડી શકાય છે એવો વિશ્વાસ દોરવો જોઈએ. માને તો આમાં ઉત્સાહ વધે છે. હું જો જરૂર પડ્યું હું તે વધતે રહેશે એમાં મને શક નથી. ભારતની શક્તિ જાગી રહી છે.

મને અધિજાઓએ પણ દાન દીધા છે. આ પ્રેરણા કયાંથી આવી ? પેલે દહાડે હું એક નાના સરખા ગામમાં હતો. સાંજની પ્રાર્થના સમાપ્ત વિચાર સમજાવ્યો. ત્યાં ચાર માઇલ ઓટથી રામચરણ નામનો એક અધિજા આવ્યો અને મને રામના ચરણના દર્શન કરાવી ગયો. રાતે ૧૧ વાગે એ આવ્યો ને દાન દઇતે ચાલ્યો ગયો. એ અધિજાને શેનું દર્શન થયું હશે તે એ દાન દેવા આવી શક્યો ? આ જ બતાવે છે કે ભારત જાગી રહ્યું છે. અહીં નવો વિચાર અને નવી ભાવનાઓ આવી રહી છે.

જાગવાન આ કામ કરાવવા ધારે છે

ધણું ખરું લોકો સવાલ કરે છે કે મારા આ કામથી ગરીબોની સહિત સ્ત્રી રીતે વધશે ? હું એ ગરીબોનો પ્રતિનિધિ છું, અને એમની વાત સોની સામે રજૂ કરું છું. હવા અને પાણીની જેમ જમીન પણ સૌની છે. જમીન માતા પર તમામ સંતાનોનો સમાન અધિકાર છે. તમે કેમ તરસ્યાને પાણી ન પાવ તો તે અધમ ? એમ હું સૌને સમજાવું છું. આનાથી ગરીબોની સહિત વધે છે કે નહીં ? આજ સુધીમાં મને એક જણ એવો નથી મળ્યો જે કહેતો હોય કે જમીનદાન ન આપવું જોઇએ. વિચારને માનવા છતાં કેમ લાચારીથી ન આપી શકેતો હોય તો તે જુદી વાત છે. મારી ખાતરી છે કે ભારતમાં એક નવી ક્રાંતિનો સંચાર થઈ રહ્યો છે, અને લોકો જોતજોતામાં જાગી જશે.

હરિજન ઉપનિષદમાં ગુરુ શિષ્યને કહે છે કે એક નાના ખીના દુકા કર. પછી એને પૂછે છે કે ત્યાં શું દેખાય છે ? શિષ્ય કહે છે 'કશું નહીં.' પછી ગુરુ કહે છે કે જે અત્યંત સદમ છે, જે નજરે લગાવું નથી તે જ પરમેશ્વર છે, અણિમા છે. એ જ તારું સ્વરૂપ છે : તત્ત્વમાસિ ! એમાંથી જ આ વિશાળ વૃક્ષ પેદા થયું છે. આ વિશાળ વડના ખીમાં પણ એ જ છુપાઇને બેઠો છે. તેવી જ રીતે દરેકના હૃદયમાં ખી છે, એને આજે પાણી સીંચાઇ રહ્યું છે. એમાંથી જ આ વૃક્ષ બનવાનું છે. હું તો એક દુખળો-પાતળો આદમી છું. પણ હું એની જ સહિત્તામાંથી સહિત મેળવું છું. ખાદી મારા હાડકાઓમાં કેઈ તાકાત નથી. કાલે અનમ થઇ જઈ તોયે નવાઇ

નહીં. આમ છતાં ચાક્યા વગર રાજ દસ-પંદર માઇલ ચાલી શકું છું. આ સ્મૃતિ ક્યાંથી આવે છે? એનો અર્થ એ કે પરમેશ્વરને જે કામનો ખપ છે તે એ કરાવે છે. આજે એ મારા જેવા નબળા સરીરના માણસ પાસેથી કામ લઈ રહ્યો છે. એની ઈચ્છા છે તો આ કામ પાર પડ્યે જ છૂટેકો.

લોકો કહે છે કે જમીનનો સવાલ ઉઠેલ તો સારું સત્યાગ્રહ કરવાની જરૂર છે એવો જ પ્રસંગ આવશે તો હું સત્યાગ્રહ પણ કરીશ. ભગવાને મને સત્યાગ્રહ જ શીખવ્યો છે, અને આજે હું એ જ કરી રહ્યો છું. સત્યાગ્રહનો અર્થ છે, સત્યને સામે ધરવું, એનો જ આગ્રહ કરવો, એને જ અનુકૂળ વાતાવરણ ખડું કરવું, અને સામાના હૃદયમાં પ્રવેશ કરવા માટે અત્યંત પ્રેમથી પ્રયત્ન કરવો. આ પર-ક્રયા-પ્રવેશ છે. આનાથી સત્યાગ્રહનું વાતાવરણ ચારે બાજુ ફેલાય છે. સત્યાગ્રહની જરૂર હશે તો ભગવાન મારી પાસે એ પણ કરાવશે. આ કામની ભગવાને મને પ્રેરણા આપી છે એ ખીમને કેમ નહીં આપે? મનમાંથી અહંકાર કાઢવો જોઈએ. બધા મારા જેવા જ છે, આત્મ-સ્વરૂપ છે. આમ માનીને જ કામ કરવું જોઈએ. આ જે શુદ્ધિ છે તે શુદ્ધિ-પૂર્વક સૌના હૃદયમાં પ્રવેશ કરવાનો છે મારી પાસે બધી જમી આવી ચૂકી છે. બહારથી આવવામાં સમયનો સવાલ છે.

જમીનનો સવાલ ઊઠેલો જ. કારણ, કાળ પુરુષની એ માંગ છે. ભગવાન પોતાનું કામ બજાવી રહ્યો છે, ત્યારે આપણે એવી રચના કરવી જોઈએ કે જેથી બધાની શક્તિ સમાજ-સેવામાં લાગે, અને બધા અહંકાર છોડે. આ જ સેવા-ધર્મનું શિક્ષણ છે. આ સવાલ ઉઠેલ તો બાકી સવાલો આપોઆપ ઊકળી જશે. આપણા પૂર્વજોએ મુક્તિની જે બાબત કરી હતી તે જ અર્થમાં આપણે આપણા દેશને મુક્ત કરવાનો છે, સ્વરાજ્ય આપ્યું, પણ સામાજિક મુક્તિ મેળવવી બાકી છે. આપણે મુક્તિનું વાતાવરણ ખડું કરવું જોઈએ.

જમીન-વિતરણ શી રીતે થશે ?

લોક સવાલ કરે છે કે જમીનની વહેંચણી શી રીતે થશે? નાના નાના

ટુકડા પડી જશે તો ઇકોનોમિક-હોલ્ડીંગ નહોં રહે-એતી નહોં પાલવે. આ ન પાલવવાની વાતનો મારો જવાબ એ છે કે નાના ટુકડા પડશે તોયે દિસાનોને જરૂર લાગશે તો એ અંદર અંદર સહકાર કરી શકશે. ઉત્તર પ્રદેશની સરકાર કહે છે કે સવા છ એકર જમીનનો ટુકડો પાલવે તેવડો મળાય. અને હું તો કુટુંબ દીઠ પાંચ એકર આપું છું. પણ, પાર્સ્યાલ ડોમોપરેશન-અંશતઃ સહકાર-અપ જોતો સહકાર કરી શકાય. પિતરણ ખાનગી રીતે નહોં થાય, બહાર સભાની વચ્ચે થશે. સૌની સલાહ લઈને સૌથી યોગ્ય ભૂમિહીનોને જમીન અપાશે. દાનનો દરેક હકદાર છે એમ માનીને એને એના હક અપાશે. કમ-સે-કમ દરેક ગામે એકેક સર્વોચ્ચ-પરિવાર વસાવવો જોઈએ. લોક પૂછે છે કે દરેક ગામ પાસેથી પાંચ પાંચ એકર જમીન લીધાથી કાંતિ થશે ? હું કહું છું કે ગામમાં એક ધરને અડીને બીજું ધર હોય છે. એકને આગ લાગે તો આખું ગામ બળીને ખાંકે ધઈ જાય. એક પરિવારમાં વિચાર ફેલાય તો તે આખા ગામમાં ફેલાઈ શકે. આનાથી સવાલ ઊઠેલી જાય છે એમ નથી. પણ એનો અર્થ એટલો કે આપણે એક ઝગલું લાવું. આગળ ધણું કરવાનું બાકી છે.

તમે મહાન છો

હું તમને એ સમજાવવા આવ્યો છું કે તમે રેંછ-પેંછ નથી, મહાન છો. આપણે બધાં મહાન છીએ. હું કોઈની આજરૂં ધટાડવા નથી માંગતો, વધારવા માંગું છું. હિંદુસ્તાન દેશ દસ હજાર વર્ષ જૂનો દેશ છે. અહીં કંઈ ફેરફાર સામાજિક પરિવર્તનો થઈ ચૂક્યા છે ને ફેલાયે મહાપુરુષો પણ પાક્યા છે. તેથી મારે સૌને કહેવું છે કે તમે બધા મહાન છો. દુનિયા તમારી હાથત ઝોઈ રહી છે. હું એક એક જાણકને સમજાવવા માંગું છું કે તું મહાન છે. તું આ દેહ નથી, તું બ્રહ્મા છે. દેહ તો ઓગિયું છે, તું દેહથી બિન્ન છે. દેહને કાઈ ડરાવે તો તું ડરીશ નહોં. જુદની લોકો શરીરને પીડીને પોતાની સત્તા જમાવે છે. એ તને મારે પીટે, ગમે તે કરે, એમની વાત ન માનીશ. આપણે શરીરથી બિન્ન છીએ. જાણકોને મારવા, ડરાવવા, ધમકાવવા એ તદ્દન ખોટી વસ્તુ છે. કારણ, જાણક પણ મહાન છે,

એ ૭૨૦ નથી. એ પૂર્ણ છે, આ પૂર્ણ છે (પૂર્ણમદમ્ પૂર્ણમિદમ્)
કોઈ અપૂર્ણ નથી. મારે સૌને ઇજ્જત આપવી છે. અને મારે એવું શિક્ષણ
રેવું છે કે જેથી લોક નિર્ભયતાથી આમળ વધે. પણ એ ત્યારે જ બને
જ્યારે આપણે સૌને સમજાવી શકીએ કે આપણે બધા પરિપૂર્ણ છીએ.

હું એક દાખલો આપું. એક બાળક છે. એનો આખો લાડુ જોઈએ
છે, અડધાથી નહીં ચાલે. કહેને એને નાનો લાડુ આપો, પણ જોઈએ
આખો એને યાચ છે કે હું નાનો છું તે મને નાનો લાડુ
મળે તેનો વધો નથી. પણ એ અડધો લાડવો તો નહીં જ
નહીં લે. એને એમ છે કે હું એ પૂરો માણસ છું, અધૂરો નથી. એ અપૂર્ણતા
સાંપી શકતો નથી. માટે નાનાં મોટાં સૌ પૂર્ણ છે.

નાના મોટા બધા જ ખેડૂત અને મજૂર આ વચમાં પોતાનો દુવિકામ
ચઢાવે. બધાને આત્મરૂપ માનીએ તો જે મને તેને આપવું પડશે. પણ જ્યારે
તમે એમ માનો છો કે એ અલગ છે તે તમે અલગ છો ત્યારે જ આ
વિરોધ પેદા થાય છે. પણ બન્ને એકરૂપ છો એમ માનો તો કોઈ મને તે
મળે, આપણાથી આખા વિના નહીં રહેવાય.

કાનપુર, ૧૩-૫-૫૨

ઝડપિ અનુશાસન

૧૪૧ :

તમને મતાધિકાર મળ્યો એટલે હવે તમે રહે થયા. હવે તમને ફાવે તે
નોકરને ચૂંટી શકો છો. રાજ્ય સલાવનારા તમારા દુકમના તાબેદાર રહેશે.
હવે બધારે મત મેળવનાર-જેને સોમથી સાડ મત મળશે તે ચૂંટાયેલો મનાશે;
એટલે કે સાકવાળાની વાત મનાશે, ચાલીશવાળાની નહીં. હવે રાજ્યનો
નથી, એમની જગ્યાએ પ્રધાનો આવ્યા છે. હવે જલ્દીમત લોકો જે કરતા ધારશે
તે કરી શકશે.

રાજ્યોનો જમાનો ગયો, હવે પ્રજાનો જમાનો આવ્યો છે

આ પહેલાં રાજ્યો હતા. એ કોઈને પૂતતા ગણતા નહીં; જેવો તરંગ
આવે તેવું રાજ્ય ચલાવતા. કોઈ રાજ્ય લાલો નીચડે તો પ્રજા મુખી થતી. પણ

બાપના જોવો જ એટા નીવડશે એવી કશી ખાતરી નહોતી. એટલે રાજના વ્યક્તિગત ગુણ અવગુણ પર પ્રભાવનાં સુખ અને દુઃખ આધાર રાખતાં. પણ હવે રાજ્યો તો ગયા અને તમે બધા રાજ બન્યા છો. પહેલાં રાજને કોઈ ટોકનારું નહોતું. અને કોઈ ટોકનારું નીકળે તો પેલા સ્થાવરતા પણ નહોતા. એ તો લશ્કરને ભેરે રાજ કરતા, પણ હવે રાજ્યોનો જમાનો ગયો, હવે પ્રજાનો જમાનો આવ્યો છે.

ત્રણ પ્રકારનાં રાજ્ય

જૂના જમાનામાં એક બીજું પણ પદ્ધતિ હતી. રાજ્યો હતા; પ્રજા એમને થૂંટી કાઢતી. પણ એ લોકો ઋષિઓની સલાહ લેતા. કોઈ પણ મોટી બાબત આવે કે ઋષિ પાસે જાય, એમની સલાહ લે અને તે પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવતા. એમ એ વખતે ઋષિનું 'રાજ્ય' હતું. પણ એ ગાદીએ નહોતા બેસતા, એ તો પોતાના આશ્રમમાં જ રહેતા. અને રાજ વારંધડીએ દોડતો એની પાસે જતો. ઋષિ જ્ઞાન ચિંતન કરીને રાજના સલાહનાં જવાબ દેતા, અને રાજ્યો એમની વાત રાખતા. રાજ દશરથ વશિષ્ઠ ઋષિના કલા પ્રમાણે વર્તતા. વિશ્વામિત્રે આવીને દશરથ રાજ પાસે છોકરાઓની મામણી કરી ત્યારે છોકરા આપતાં રાજનું દિવ ન આપ્યું કારણ કે એ વખતે છોકરા નાના હતા. અને એણે તો છોકરા આપવાની ના પાડી. પણ ત્યારે વશિષ્ઠે એને કહ્યું કે "તમે કેવા બેવડૂં છો! વિશ્વ મિત્ર છોકરા માંગે છે ત્યારે તો એમને આપવામાં જ તમારું કલ્યાણ છે." થયું, ઋષિની આજ્ઞા થઈ એટલે રાજ્યે વાત માની લીધી અને છોકરા વિશ્વામિત્રને સોંપ્યા. આ ઋષિ થૂંટાતા નહોતા. એ પોતાના આશ્રમમાં બેઠા બેઠા જ્ઞાન ચિંતન કરતા અને દુનિયાના કલ્યાણનો વિચાર કરતા. એ લોકો હૃદય-નિમ્મલ, એકાંત-તપસ્વી, ઉપવાસ વગેરે કરતા, કંઈમૂંઝા ખાતા, અને કામ, ક્રોધ વગેરેને છૂટવા પ્રયત્ન કરતા. આવા ઋષિઓની વાત રાજ્યો માનતા અને એમના કલા પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવતા.

રાજ્ય ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે : (૧) ઋષિનું રાજ્ય, (૨) રાજનું રાજ્ય અને (૩) બદ્ધમન લોકોનું રાજ્ય. વચગાળામાં જ્યારે રાજ્યોનાં રાજ્ય

ચાત્યા ત્યારે રાજ્ય ભલો તો પ્રજા સુખી, અને રાજ્ય ભલો ન હોય તો પ્રજા દુઃખી એવું બનતું. એટલે કે એ નસીબનો ખેત્ર હતો. પણ હવે લોકોની અકલ્પ પ્રમાણે રાજ્ય ચાલે છે. લોક મૂર્ખ હોય તો ચૂંટનારા મૂર્ખ-એના સરકાર હોય છે, અને લોકો બાણેલાગણેલા હોય તો ચૂંટનારા અકલ્પવાળાના સરકાર હોય છે. તેથી જ લોકો બાણેલાગણેલા હોવા જોઈએ. પણ એમ તો યશ ત્યારે યશે, આજે તો લોકો મૂર્ખ જ છે. 'તો, લોકોનું રાજ્ય, રાજાનું રાજ્ય અને ઋષિનું રાજ્ય, આમાંથી તમને કીક લાગે તે પસંદ કરજો.

આજની પદ્ધતિનું નોખમ

પશુપત્રું એમ કહેવાય છે કે ઋષિની અકલ્પવાળું રાજ્ય સારું હોય છે. પણ ઋષિ કોણ એ શી રીતે પારખવું? તેથી ઋષિનું રાજ્ય તો સારું, પણ છતાં એ માલી શક્ય નથી. રાજાનું રાજ્ય તો ખરાબ છે જ. તેથી જ આજે લોકોનું રાજ્ય ચાલે છે. એમાં લોકોને દારૂ પીવો હોય તો સરકારે દારૂની દુકાનો ખોલવી પડે અને લોકોને દારૂ ન ખપતો હોય તો દારૂની દુકાનો બંધ કરવી પડે. લોકો બહારથી અનાજ મંગાવવા ચાહતા હોય તો સરકારે તે લાવવું પડે. એનો અર્થ એ થયો કે લોકોની મરજીનો સવાલ છે. દુકાન મોટા ભાગના લોકો જ ઇચ્છતા હોય તે થાય. પણ મોટા ભાગના લોકો જ ઇચ્છતા હોય તે સારી જ હશે એમ તો ન કહી શકાય. ત્યારે ઋષિને ખોળવા જવું પડે છે અને એમની સલાહ લેવી પડે છે. કેટલીયે વાર સત્જનોનો અભિપ્રાય અમુક હોય છે જ્યારે લોકોનો એથી જુદો હોય છે. તો એવે વખતે કોની વાત માનવી એ વિચારવાનો સવાલ છે. આજની રાજ્ય પદ્ધતિમાં આ જ સૌથી મોટું નોખમ છે. લોકો કોને ચૂંટે તો ન સમજી શકે તો અધિયાઓનું રાજ્ય થઈ શકે. આમ કરતાં આપણે એક પદ્ધતિ રાફ કરી છે, એમાં નોખમ હશે તો તે ઊપાડીશું. પણ લોકોની અકલ્પ વધતી જશે અને લોકો સારા માણસોને ચૂંટેશે.

મનુની વાર્તા

એક કાળે મનુ મહારાજ તથા કરતા હતા. પ્રજા રાજકારભાર સંભાળતી

૧૬૬
પણ રાજ્ય જરાયર માણ્યું નહોતું તેથી લોકો મનુ પાસે ગયા અને
મનુએ કહ્યું કે હું તો તપ કરું છું.
પણ રાજ્ય જરાયર માણ્યું નહોતું તેથી લોકો મનુ પાસે ગયા અને
મનુએ કહ્યું કે હું તો તપ કરું છું.
પણ રાજ્ય જરાયર માણ્યું નહોતું તેથી લોકો મનુ પાસે ગયા અને
મનુએ કહ્યું કે હું તો તપ કરું છું.

અભિષેક સેવકોની જરૂરત

જે લોકો ચૂંટણીથી છટા રહે અને સારી રીતે ચિંતન-મનન કરે એ જ લોકો રાજ્ય સ્થાવનારા હોવા જોઈએ. દુનિયાનો ખેલ તો આક્રમક કરે છે, પણ જે બરાબર ચાલે છે કે નહીં એ ખેલાડી ન જાણી શકે. એ તો ખેલથી છટા રહ્યો હોય તે જ કહી શકે. ખેલથી છટા બિનહોય તે જ કહી શકે કે ખેલમાં ક્યાં ક્યાં કઈ કઈ ખામીઓ છે. જે ખેલમાં બળે છે તે એ ન જાણી શકે. તેથી જ કેટલાક જણ એવા જોઈએ કે જે ચૂંટણીના ખેલથી છટા રહે અને સાતિથી ચિંતન, મનન અને ભક્તિ કરે. એ લોકો જનતાની હાલત તપાસે. લોકોની જૂલ હોય તે એમને સ્વીધે અને રાજ્ય સ્થાવનારાનો ભૂલ હોય તે એમને સ્વીધે. પછી એ માનવું ન માનવું એ એમની મરજીની વાત. આ સેવકોના કલા પ્રભાણે કોઈ ચાલે છે કે નહીં એની એમને કશી પડી નહીં હોય. એમનું કામ તો કેવળ અધ્યયન, ચિંતન, મનન અને દુનિયાની સેવા જ હશે. જે કેવળ સેવા કંતા હોય તે જ રાજ્ય અને પ્રજા જાનતી જૂલ જોખી શકે.

માણુના ગયા બાદ આ કંપની
રચના કરી એ કેવળ સેવા
એ કલું કે

. सभाजनी
 ;, झे लो।
 होय तो
 । नथी.
 व्यास

મુનિ તો આધા જ રહ્યા. પછી જ્યારે અથથામાએ પ્રહાર છોડ્યું, તે યામુ અર્જુને પણ છોડ્યું ત્યારે દુનિયાનો સંહાર થવા લાગ્યો. એ વખતે વ્યાસ મુનિ વચ્ચે પડ્યા, અને અર્જુનને કહ્યું કે તું પ્રહારને રોક. અર્જુને એમની વાત માની લીધી. આમ એમણે લડાઈમાં ભાગ ન લીધો, પણ દુનિયાને સંહારમાંથી ઉગારો લેવા વચ્ચે પડ્યા. કેટલાક લોકો આવા જ હોવા જોઈએ.

શાસક અને પ્રજા વચ્ચેની કડીરૂપ સર્વોદય કાર્યકર

રાજા અને પ્રજા બન્નેની વચ્ચે જોવા રહી શકે એવા સર્વોદયવાળા હશે. એમનાં કામો બન્નેની જૂલો ચીંધવી, બન્નેમાં પરસ્પર પ્રેમ વધે તેમ કરવું, એક બીજાની વાત એક બીજાને પહોંચાડવી અને પ્રજાનું, જળ વધારવું વગેરે રહેશે. એ લોકો ન તો સરકારમાં બંજરી, કે ન તો જનતામાં. એ બન્નેથી અળગા, અને એમના સાચા સેવક થઈને રહેશે. એ બન્નેની જે કંઈ ખામીઓ નજરે ચડે તે ચીંધશે અને બધા પર પ્રભુ રાખશે. આમ છતાં એ કેળવના પણ પક્ષમાં નહીં બળે. પક્ષોને લીધે ગામના કૂટ પડે છે અને આખું ગામ બરબાદ થઈ જાય છે. એટલે એ લોકો મનુષ્યને નાતે જ સૌની સેવા કરશે. હિંદુસ્તાનમાં ઝાડનાં પાંદડાની જેમ ગણી ગણાય નહીં એટલી જાતિઓ છે. પણ સર્વોદય સમાજની નીતિ સાફ છે કે અમારે આવી હામરો જાતિઓ નથી જોઈતી. જમાતું પાણી કદી પીવારને પૂછે છે ખરું કે તું ગાય છે, બકરી છે કે સિંહ છે ? એ તો એટલું જ કહે છે કે તું તરસ્યો છો તો તારી તરસ છીપાવવા એ મારું કર્તવ્ય છે. જેમ ગંગા-જળ ભેદ જણવું નથી અને સૌની સાથે સમાન વર્તવ રાખે છે તેમ જ બાપુએ પણ આપણને એવું શિશુ આપ્યું છે કે સૌની સાથે પ્યાર કરો, પક્ષ, જાતિ વગેરે ન જુઓ અને સત્તા હાથમાં ન લો. હું પણ એ જ કામ કરવા આવ્યો છું.

ડીંગ, ૧૭-૫-૫૨.

હતી. પણ રાજ્ય ખરાખર ચાલતું નહોતું તેથી લોકો મનુ પાસે ગયા અને એમને વિનંતી કરી કે આપ રાજ બનો. મનુએ કહ્યું કે હું તો તપ કરું છું. એ છોડીને રાજ બનીશ તો તમારે મારી વાત માનવી પડશે. પછી ઠાઈ દહાડો એવું ન કહેંશો કે અમે આ વાત નહીં માનીએ. પ્રજાએ એમની વાત કબૂલ રાખી એટલે મનુ મહારાજ રાજ બન્યા. સમાજમાં એવા માણસો હોવા જોઈએ જે ચૂંટણીમાં ન પડે. મનુને પેલી સાઠ અને ચાલીસવાળી વાત કબૂલ નહોતી. એમણે તો કહ્યું, ‘બધા કહેશે તો હું આવીશ, નહીં તો એકાં એકાં રામનામ લઈશું. ફક્ત બહુમતીથી મારે રાજ નથી થવું.’

અલિપ્ત સેવકોની જરૂરત

જે લોકો ચૂંટણીથી છટા રહે અને સારી રીતે ચિંતન-મનન કરે એ જ લોકો રાજ્ય ચલાવનારા હોવા જોઈએ. દુનિયાનો ખેત તો આદ્યજાત કરે છે, પણ એ ખરાખર ચાલે છે કે નહીં એ ખેત્રાડી ન જાણી શકે. એ તો ખેતથી છટા રહ્યો હોય તે જ કહી શકે. ખેતથી છટા જીમો હોય તે જ કહી શકે કે ખેતમાં ક્યાં ક્યાં કઈ કઈ ખામીઓ છે. જે ખેતમાં ભળે છે તે એ ન જાણી શકે. તેથી જ કેટલાક જણ એવા જોઈએ કે જે ચૂંટણીના ખેતથી છટા રહે અને શાંતિથી ચિંતન, મનન અને ભક્તિ કરે એ લોકો જનતાની હાલત તપાસે. લોકોનાં બૂલ હોય તે એમને ચીધે અને રાજ્ય ચલાવનારાનો બૂલ હોય તે એમને ચીધે. પછી એ માનવું ન માનવું એ એમની મરજીની વાત. આ સેવકોના કલા પ્રમાણે ઠાઈ ચાલે છે કે નહીં એની એમને કશી પડી નહીં હોય. એમનું કામ તો કેવળ અખ્યયન, ચિંતન, મનન અને દુનિયાની સેવા જ હશે. જે કેવળ સેવા કરતા હોય તે જ રાજ અને પ્રજા બન્નેની બૂલ ચીધી શકે.

આપણના મયા ખાદ આ કલ્પના અનુસાર જ મેં સર્વોદય સમાજની રચના કરી. મેં કહ્યું કે આમાં કેવળ સેવા કરનારા જ હોય, એ લોકો ચૂંટણીમાં નહીં પડે. ભગવાન કૃષ્ણે કહ્યું કે ‘કૌરવ પાંડવોને લડવું હોય તો બંને લડતા. હું અર્જુનનો રથ દાંકીશ; ખાકી લડાઈમાં ભાગ સેવાનો નથી.’ આમ છતાં એમને એક વાર હાથમાં દયિષાર લેવું પડ્યું. અને છતાં વ્યાસ

મુનિ તો આધા જ રહ્યા. પછી જ્યારે અધ્યાત્માએ ધ્યાન છોડ્યું, ને યાત્રુ અનુને પણ છોડ્યું ત્યારે દુનિયાનો સંહાર થવા લાગ્યો. એ વખતે બ્યાસ મુનિ વચ્ચે પડ્યા, અને અનુને કહ્યું કે તું ધ્યાનને રોક. અનુને એમની વાત માની લીધી. આમ એમણે લડાઈમાં ભાગ ન લીધો, પણ દુનિયાને સંહારમાંથી ઉગારો લેવા વચ્ચે પડ્યા. કેટલાક લોકો આવા જ હોવા જોઈએ.

શાસક અને પ્રજા વચ્ચેની કઠીરૂપ સર્વોદય કાર્યકર

રાજા અને પ્રજા બન્નેની વચ્ચે જિભા રેલી શકે એવા સર્વોદયવાળો હશે. એમના કામો બન્નેની બુલો ચીધવી, બન્નેમાં પરસ્પર પ્રેમ વધે તેમ કરવું, એક બીજાની વાત એક બીજાને પહોંચાડવી અને પ્રભુનું બળ વધારવું વગેરે રહેશે. એ લોકો ન તો સરકારમાં બળશે, કે ન તો જનતામાં. એ બન્નેથી અજમા, અને એમના સાચા સેવક થઈને રહેશે. એ બન્નેની જે કંઈ ખામીઓ નજરે ચડે તે ચીધશે અને બધા પર પ્રભુ રાખશે. આમ છતાં એ કાઈના પણ પક્ષમાં નહીં બને. પશ્ચિને લીધે આમના કૂટ પડે છે અને આપું ગામ બરમાદ થઈ જાય છે. એટલે એ લોકો મનુષ્યને નાતે જ સૌની સેવા કરશે. હિંદુસ્તાનમાં આડના પાંદડાની જેમ ગણી ગણાય નહીં એટલી જાતિઓ છે. પણ સર્વોદય સમાજની નીતિ સાફ છે કે અમારે આવી હજારો જાતિઓ નથી જોઈતી. મગાનું પાણી કદી પીનારને પૂછે છે ખરું કે તું ગાય છે, બકરી છે કે ચિંટા છે ? એ તો એટલું જ કહે છે કે તું તરસ્યો છે તો તારી તરસ છીપાવવી એ મારું કર્તવ્ય છે. જેમ ગંગા-જળ ભેદ જણવું નથી અને સૌની સાથે સમાન વર્તવ રાખે છે તેમ જ બાપુએ પણ આપણને એવું શિક્ષણ આપ્યું છે કે સૌની સાથે પ્યાર કરો, પક્ષ, જાતિ વગેરે ન જુઓ અને સત્તા હાથમાં ન લો. હું પણ એ જ કામ કરવા આજ્યો છું.

ડીંગ, ૧૭-૪-૪૨.

વિચારોનો પ્રચાર અટકાવી દેવો એ વાતને હું તદ્દન બૂઝભરેલી માનું છું. કોમ્યુનિસ્ટો જનતા સામે પોતાના વિચાર રજૂ કરશે. હું મારા રજૂ કરીશ. બીજાઓ પણ પોતાપોતાના વિચારો રજૂ કરશે અને અંતે જનતાને જે વિચાર પસંદ પડશે તેને તે સ્વીકારી લેશે. પસંદ કરવાનું કામ જનતાનું છે. મારા મગજમાં કોઈ ગૂંચવાડો નથી, મારું મગજ તદ્દન સાફ છે. હું જનતાને એક વિચાર સમજાવી રહ્યો છું. હું માનું છું કે તમામ માર્ગ કરતાં એ ચઢિયાતો માર્ગ છે. છતાં એ માર્ગે જવું કે ન જવું એનો નિર્ણય તો જનતા જ કરશે.

બલિદાન-બળવાનોનું દાન

પ્રશ્ન : આ તમે કેવું કામ કરી રહ્યા છો ? આવું તો કોઈ દેશોએ લાજ્યું નથી, બિલકુલ નવું અને વિચિત્ર જેવું લાગે છે.

ઉત્તર : આજની સ્થિતિ નથી તો નવી કે નથી તો પુરાણી. વચલી સ્થિતિ છે. આ તો નરસિંહાવતાર ચાલે છે. બધા અવતારોમાં આ અવતાર સૌથી લમનાક હોય છે—ન પૂરા પણ અને ન પૂરા માનવ. એ પહેલાંના અવતારો તો આપણે સમજ્યા કે પૂરા પડ્યા હતા. આજ સંકેતભર્યું કાળ ચાલે છે.

મારું કામ નવું નથી. મારે તો વામનાવતાર ચાલે છે. બલિદાનનો અર્થ છે બલિ રાજ્યે આપેલું દાન. એટલે કે બળવાનનું દાન, દુર્બળનું નહીં. બલિ રાજ્ય તો ચક્રવર્તી સમ્રાટ હતો. આજના વામનાવતારમાં પણ ત્રણ પગલાં ભૂમિ મળી છે. પહેલે ખમલે, પોતાની ભૂમિનો છટો ભાગ દાનમાં આપ્યો. બીજો પગલે સાલકૃત કન્યાદાન આપ્યો એટલે કે જમીનની સાથે બીજાં સાધનો વગેરે પણ આપ્યા અને ત્રીજો પગલે ગરીબોની સેવામાં લાગી જાવ અને ત્રીજો પગલે ગરીબોની સેવા કરતે કરતે જાતે ગરીબ બનો. ‘શિવો મૂલ્તા શિવં યજેત’ । આમ આ તો નૂનું જ કામ છે. પણ જેમ યુગ ફરે છે તેમ કામનું સ્વરૂપ પણ ફરે છે.

વામનાવતાર, પરશુરામાવતાર અને રામાવતાર

પ્રશ્ન : બીજાની યોજનાઓમાં અને તમારી યોજનામાં શે ફર છે ?

ઉત્તર : એટલે જ ફેર છે કે મારો વામનાવતાર છે, જ્યારે બીજા-
જાનો પરશુરામાવતાર અથવા રામાવતાર છે. પરશુરામે પૃથ્વીને નક્કરી કરવા
માટે ફરસીથી એકવીસ વાર પ્રયોગ આદર્યા; પણ જે આદર્યા અધૂરા
રહ્યા—અસફળ ગયા. એવા લોકો કહે છે, શુદ્ધિ (purge) કરો. જમીનદારો
અને મૂડીદારોની કતલ કરો. રામાવતારમાં રાજા રામચંદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે
કામો થતાં. જે જ વાત આજની પરિસ્થિતિમાં કહીએ તો કાયદા દ્વારા
વિતરણ કરવું કહેવાય. પણ મારું કામ બન્નેથી નિરાણું છે,
કારણ કે મારો વામનાવતાર છે. હું પ્રેમથી વિચાર સમજાવીને જમીનનું
દાન લઉં છું. કોઈ ના નથી પાડતું, લોકો દાન આપે છે.

વામનાવતાર પછી પરશુરામાવતાર કે રામાવતાર બેમાંથી એક તો જરૂરી
છે જ. પણ જે વામનાવતારથી જ કામ પતી જાય તો એમાંથી એકેની
જરૂર નહીં પડે. હું રામાવતાર હજુ પસંદ કરીશ પણ પરશુરામાવતાર તો
કોઈપણ દિસાએ ન બપો. કારણ, પરશુરામના એકવીસ પ્રયોગોથી જ
સાબિત થઈ ચૂક્યું છે કે એ પદ્ધતિ નિષ્ફળ જ નશે. પણ કૌંથી મોગી વાત
જે છે કે વામનાવતારમાં જ બધાં કામો પતી જશે.

ધર્મ-દૃષ્ટિ

પ્રશ્ન : આજે તમે એવાને જમીન આપો છો કે જેમની પાસે બિંદુકુલ
જમીન નથી. પણ જેમની પાસે આજે જે ત્રણ એકર જમીન છે એવાને
બીજા જે ત્રણ એકર ઉમેરી આપીને ઈકોનોમિક હોલિડેઝ્સ—ખેતી પાલવે
તેટલી જમીન કરી આપો જે જ વધારે સારું છે. અમારી ભુદિમાં તો એ જ
વાત ઠીક લાગે છે.

ઉત્તર : બધાં કામો ભુદિપૂર્વક નથી થતાં, કેટલાંક હિંચ-પૂર્વક પણ
કરવા પડે છે. મહાભારતમાં એક કિસ્સો આવે છે. યક્ષની સામે ધર્મરાજા
જીભા હતા. યક્ષના પ્રશ્નોના જવાબ આપ્યા વિના પાણી પીતા જતાં એમના
ચારે બાઈએ મૃત્યુ પામ્યા હતા. યક્ષે ધર્મરાજાને સલાહ પૂછ્યા. એમણે
સારા જવાબો આપ્યા. એટલે યક્ષ ખુશ થઈ ગયો અને કહે, “હું તમારા
એક બાઈને જીવતો કરી આપીશ. બોલો ક્યાને જીવતો કરું ?” આમ તો

સૌથી વધુ ઉપયોગી તો અર્જુન હતો. અર્જુન ઈકાનોમિક હોલ્ડિંગ-પાલ્લવે તેવી ખેતી-હતો. પણ ધર્મરાજએ કહ્યું, “અમારો સૌથી નાનો ભાઈ સદેવ છે તેને જીવતો કરો. મારી અપર-માનો એ સૌથી વધુ લાડકો દીકરો છે.” એ સાંભળી યક્ષ ખૂબ ખુશ થયો અને ધર્મરાજના ચારે ભાઈઓને જીવતા કર્યા. એને યજું કે ધર્મરાજ ‘ઉપયોગિતાવાદી’ નથી પણ ધર્મનિષ્ઠ છે. અર્જુનને જીવતો કરવો સૌથી વધારે લાભકારક હતું, પણ એમણે લાભ જતો કર્યો અને નાના ભાઈને જીવતો કરવા કહ્યું. આને જ ધર્મ-દષ્ટિ કહે છે. આવી જ ધર્મ-દષ્ટિ રાખો અને સમાજમાં જે સૌથી વધુ દુઃખી અને ગરીબ છે તેમને સુખી બનાવવા પ્રયત્ન કરો.

બુદ્ધાનમાં સૌ સહકાર આપી શકે છે

પ્રશ્ન : મને બુદ્ધાનયજ્ઞનો વિચાર સારો લાગે છે. પણ ગામેગામ રાખીને જમીન મંગવાનું અને તેમ નથી. તો હું કેવી રીતે કામ કરું ?

ઉત્તર : દુનિયામાં એવું કાંઈ નથી જે બુદ્ધાનનું કામ ન કરી શકે. આમાં સૌ કાઈ-જીઓ, બાળો, અને તમામ લાભ-હર્ષ શકે છે. તમે જમીન મંગવા જઈ શકો તેમ નથી તો વિચાર-પ્રચારનું, બુદ્ધાન-સાહિત્ય-પ્રચારનું કામ કરો. સૌથી પ્રથમ વિચાર આવે છે, ત્યાર પછી આચાર. ધર્મખરું જીએને જમીન આપવાનો અધિકાર નથી હોતો. તેથી એ જાતે તો જમીન નથી આપી શકતી પણ અપાવવાનું કામ તો કરી શકે. મંત્રિયામંદમાં એક વકીલ ભાષને એમના પત્નીએ સમજાવ્યું કે તમારી વકીલાત સારી ચાલે છે અને આપણે જાતે તો જમીન ખેડતા નથી પછી જમીન રાખીને શું કરીશું ? બધી જ જમીન દાનમાં રહે દો.” એ ભાષણે પોતાની બધી જમીન-ખાર એકર-દાનમાં આપી દીધી.

પુરુષો મોટે ભાગે કહે છે : ‘અમને દાન આપવાનું તો મન છે, પણ સ્ત્રી-બાળકોના મોઢને લીધે આપી શકતા નથી.’ પણ જો સ્ત્રીઓ એમ કહેવા મડિ કે દાન આપે, તો પછી પુરુષોએ દાન આપવું જ પડશે. આપણે પુરાણમાં વાંચ્યું છે કે દેવેની પત્નીઓ તો સારી હોય છે જ, પણ રાક્ષસોની પત્નીઓ પણ સતી-સાધ્વીઓ હતી. રાવણની પત્ની મંદોદરી સાધ્વી હતી. એણે

પોતાના પતિને પાપમાંથી વારવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા. તો આ યજ્ઞમાં રાક્ષસની જેમ ભાગ ન લેનારાઓની પત્નીઓ પણ મંદિરની જેવું કામ કરી શકે. એ પોતાના દેવી ગુણોથી પતિનો મોઢ છોડાવીને દાન અપાવી શકે. મેં જોયું છે કે દેવોની સ્ત્રીઓ તો આપણને અનુકૂળ હોય છે જ, પણ રાક્ષસોની સ્ત્રીઓ પણ અનુકૂળ હોય છે.

ખાળો તો જુદાનવું કામ કરી જ શકે. એ લોકો ભેરશોરથી જુદાનનાં સૂત્રો પોકારી શકે અને ગીતો ગાઇ શકે. એનાથી તો આ અદિલન ત્રણે લોક દેવાઈ શકે.

જમીનને દિલથી છોડો

એક જમીનદારભાઈ : કાયદાથી અમારી જમીનો મઈ છે. અમારી હાલત સારી નથી. પછી અમે જુદાન શી રીતે આપીએ ?

ઉત્તર : તમારી જમીન કાયદાથી તો મઠ, પણ દિલથી કેટલી મઈ તે જોવાનું રહે છે. હું તો તમને સ્વામિત્વ-નિરસનનો પાઠ આપવા આવ્યો છું. હું તમને છું કે પહેલાં જેવી સંપત્તિ તમારી પાસે આજે નથી; છતાં તમે તમારાથી પાછળવાળાઓ તરફ મોઢું ફેરવીને ભેરશો તો તમને ખજાર પડશે કે એમના કરતાં તમારી હાલત કયાંયગણી સારી છે. તમારી જમીન તો જવાની જ છે. આજે દુનિયા આખીમાં જમીન-વહેંચણીની દવા ચાલી રહી છે. જ્યાં હાલ સઠ ક્રાંતિ થાય છે ત્યાં જમીનદારોની કલહ કરવામાં આવે છે. તો જરા વિચાર તો કરો, આ ક્રાંતિમાં તમને જે તકલીફ પડે છે તે કેટલી ઓછી છે? હું ઈચ્છું કે તમને થોડામાં થોડી તકલીફ થાય, અને તેથી જ તમારી પાસે જુદાન માંગું છું. ખાળકને હિપાડવા સારુ માને વાંકા વળવું પડે છે. હું ઈચ્છું છું કે જમીનવાળાઓ પોતાને મા-માપને ઠેકાણે સમજે.

લાયક દંતક-પુત્ર

પ્રશ્ન : તમને તમને જમીન માટે લોહી રેડાય છે ને માર્યા મૃત છે તો પછી તમને માંગ્યાથી સારી જમીન કેણ આપી દેવાનું છે ?

ઉત્તર : હું ઈચ્છું છું કે દરેક જણ પોતાના દીકરાને આપે તેવી જમીન મને આપે. ટોપ સવાલ કરો કે એ તે કેવી રીતે બને ? હું ઈચ્છું કે લોકો નાલાયકોને પણ દત્તક-પુત્ર તરીકે સ્વીકારે છે તો પછી મારા જેવા લાયકને કેમ પોતાનો દીકરો નહીં માને ?

સરકારી જમીન

પ્રશ્ન : સરકાર પાસે હજારો એકર જમીન પડતર પડી છે. એ શા સારુ લેતા નથી ?

ઉત્તર : અમારો ઉદ્દેશ જમીન પ્રાપ્ત કરવાનો નથી, પણ જન-શક્તિને જામત કરીને સમાજમાં પરિવર્તન આણવાનો છે. હું ઈચ્છું છું કે આજે સમાજમાં લેવાની દવા આલે છે તેને બદલે દેવાની દવા શરૂ થાય. દરેકને એમ થવું જોઈએ કે આપણા ભૂમિહીન, ભૂખ્યા પાડોશીઓની ચિંતા કરવી, એમને જમીન આપવી એ આપણું કર્તવ્ય છે. બધા પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને ભૂદાન આપે તો પછી સરકારી પડતર જમીન મને મળી જ જશે. એ આપણી જ જમીન છે, પણ આજે જ આપણે એ લેવી નથી કારણ કે આપણે જન-શક્તિ જમાડવા માંગીએ છીએ.

જમીનદારી અને ફારમદારી

પ્રશ્ન : મોટા મોટા ફારમો કરવા એ લાભકારક છે ?

ઉત્તર : હું મામેગામ મયો છું અને જોયું છે કે જ્યાં જમીનદારી ખતમ થઈ છે, ત્યાં ફારમદારી શરૂ થઈ છે. જ્યાં મોટા મોટા ફારમો થાય છે ત્યાં મજૂરોની હાલત બળદ જેવી હોય છે. ત્યાં સારામાં સારી જાતના ધર્મ મજૂરો વાંચે છે; પણ બળદ જેમ એ પાકતે કેવળ જોઈ જ શકે, ખાઈ શકે નહીં, તેમ મજૂરો પણ એને કેવળ જોઈ જ શકે છે. એમ કહેવાય છે કે મજૂરોને વધારે રોજી આપીએ અને સસ્તા અનાજની દુકાન ખોલીએ એટલું પૂરતું છે. પણ સસ્તા અનાજની દુકાન એટલે ખરાબ અનાજની દુકાન. મજૂર સારી જાતના ધર્મ પકવે પણ એને ખાવા મળે ખરાબ ધર્મ; બળદ ધર્મના ખેતરમાં મહેનત કરે છે, પણ ખાવા તો એને કમ જ મળે છે તેના જેવું આ છે. આવા ફારમોમાં મેનેજરોના હાથમાં જ બધી સત્તાઓ

હોય છે, મનુરની અક્ષયનો કશો ઉપયોગ થતો નથી. હા, મનુરોની જાતીદારી હોય તો આવા ફારમ પણ કરી શકાય. હું છત્તુ છું કે મનુરોને કેવળ સારું ખાવાનું જ ન મળે, એમની ભુક્તિનો પણ વિકાસ થવો જોઈએ.

શોષણ શી રીતે મટે ?

પ્રશ્ન : શોષક વર્ગને ખસાસ કર્યા વગર શોષણ શી રીતે જશે ?

ઉત્તર : સમાજમાં ઠાઈ એક શોષક વર્ગ હોય એમ હું નથી માનતો. દુનિયાભરમાં શોષણ ચાલે છે, અને આપણે દરેક બીજા કોઈકના શોષક હોઈએ અને બીજા કોઈકના શોષિત હોઈએ. આખો સમાજ જોતું શોષણ કરે એવો જાંગી પણ એનો પત્નીનું શોષણ કરે છે. શોષણ મિટાવવું હશે તો આજની સમાજ-રચનામાં જઠમૂળથી ફેરફાર કરવા પડશે. હું એક પળવાર પણ શોષણ સાંખી શકું તેમ નથી, તેથી તો પચપાળો કરું છું. અદિંસક પદ્ધતિથી શોષણ-રહિત સમાજ સ્થાપવાના કાર્યમાં ભૂતલવચ્ચ એ પહેલું પગલું છે.

મનુષ્યનું હૃદય પળવારમાં પલટી શકે

પ્રશ્ન : તમને એ ખબર છે કે તમને દાન દેનારા મોટા મોટા જમીનદારોમાંથી મણાખરા સ્વાર્થી દષ્ટિથી દાન આપે છે ?

ઉત્તર : હું બીજાઓની ભાવનાઓનું પૃથક્કરણ કરતો નથી. હું માનું છું કે જે ભૂદાન આપે છે તે વિચાર સંભળીને પ્રેમથી આપે છે. ગઈ કાલ સુધી ઠાઈ પ્રેમ નહોતો કરતો તેથી શું આજે પણ એ પ્રેમ નહીં કરી શકે ? મનુષ્યનું હૃદય પળવારમાં પલટી શકે છે. મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રેમનો વાસ છે.

આજકાલ દુનિયામાં જે આર્થિક વિચાર ચાલે છે, અને સમાજ-રચનામાં પરિવર્તન લાવવાની જે વાતો થાય છે, તેમાં મુખ્ય વિચાર એ છે કે ઉત્પાદનના મોટા મોટા સાધનો વ્યક્તિની માલિકીનાં ન રહે. એમના પર સમાજની જ માલિકી હોવી જોઈએ. આ વિચારમાં જમીનનો વિચાર પણ આવી જાય છે, મોટા મોટા કારખાનાનો વિચાર પણ એમાં આવી જાય છે.

આપણી આખી રચના અપરિશદ પર ખડી છે

પણ આપણે માટે આ વિચારો નવા નથી. જિહડું હું તો નહીંશ કે આપણી આખી સમાજ-રચના અપરિશદના પાયા પર ખડી છે. ગમે તે કારણોસર એ વિચારનો અમલ જોઈએ તેવો નથી થયો છતાં એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે આપણા ચિંતનશીલ ઋષિઓએ વ્યક્તિગત તથા સામાજિક જીવનમાં અપરિશદ પર હંમેશાં ભાર દીધો છે.

આશ્રમ-વ્યવસ્થામાં કાંચન-મુક્તિનો આદર્શ

આપણી આશ્રમ-વ્યવસ્થા અને વર્ણ-વ્યવસ્થા જ લો. આપણા ચાર આશ્રમોમાંથી ત્રણ આશ્રમમાં તો પૈસા સાથે કામ જ નથી પડતું. કેવળ એક ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ વ્યક્તિને પૈસા સાથે કામ પડે એવી કલ્પના છે. પણ ગૃહસ્થાશ્રમ પણ હંમેશાં માટેનો આદર્શ નથી ગણાયો. એનાથી વહેલામાં વહેલી તકે છૂટા થઈને, ઉપર ચઢીને વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ તરફ લઈ જવાની જ કલ્પના છે. સંન્યાસની વાત હમણાં આપણે ખાતુંએ રાખીએ. કારણ, એમાં આત્મમય જનવાની અને સેવા કરતાં કરતાં પોતાની જાતને વિસારે પાડી દેવાની મોટી વાત આવે છે, એ કદાચ દરેક જણ માટે શક્ય ન હોય. આમ છતાં દરેક ગૃહસ્થની નજર હંમેશાં વાનપ્રસ્થ તરફ વળેલી હોય છે, અને હોવી પણ જોઈએ.

જીવનના જે ત્રણ આશ્રમ સૌ માટે આવશ્યક મનાયા છે તેમાં શરૂઆતમાં અને અંતે સંપત્તિ સાથે સંબંધ આવતો નથી. ખચપણમાં એવી કલ્પના છે કે શુરુઆતે તે ખાતું. ત્યાં જરીજ અને શ્રીમંતનાં

ખાળકો એવો બેઠ નથી. રાખતો હોકરો પણ મરીખના છોકરાની સાથે લાકડાં ચીરે છે, પાણી ભરે છે અને ગાયો ચારે જો ત્યારે જ એને વિદ્યા મળે છે. બહુમતીજનની વ્યવસ્થામાં મરીખ કે અમીરના દીકરા માટે કોઈ વિશેષ પ્રકારની સમવડ કે છૂટછાટનો વિચાર સુદ્ધા નથી થયો. અને ગૃહસ્થ તો હમેશાં એ જ ઝંખતો હોય છે કે હું ક્યારે આ સંપત્તિના યાચમાંથી છૂટીને વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં જઈ.

વર્ણુ-વ્યવસ્થામાં પણ એ જ આદર્શ

હવે વર્ણુ-વ્યવસ્થા જોઈએ. વર્ણુ-વ્યવસ્થામાં જેને મુખ્ય ગણ્યો તે બ્રાહ્મણ માટે તો મરજી મુજબની મરીખી જ કરાવી છે. એ સંપત્તિનો માલિક થઈ શકતો નથી. આપણી વર્ણુ-વ્યવસ્થામાં સર્વોત્તમ આદર્શ તો અપરિમિતનો જ ગણાયો છે. મરીખમાં મરીખ બ્રાહ્મણને પણ પોતા સારુ માંગવાનો અધિકાર નથી. આપણે એ આદર્શમાંથી કેમ ગળડયા તેના ઇતિહાસમાં હું જીતરવા માંગતો નથી. પણ જો એટલું આપણે ગઠિ વાળી લઈએ કે આપણા આદર્શોમાં નિરંતર અપરિમિતની ભાવના રહેલી છે તો બસ છે.

બ્રાહ્મણની જેમ થઈને પણ અપરિમિતી ગણ્યો છે. એને પણ કેવળ સેવાનો જ અધિકાર છે. આમ વર્ણુ-વ્યવસ્થામાં પહેલો અને છેલ્લો એમ બન્નેને અપરિમિતી કરી મૂકવા. વચ્ચે જે બચી ગયા તે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યમાંથી એકની પાસે સત્તા અને બીજા પાસે સંપત્તિ હોય છે એ વાત સાચી છે. પણ એ પણ પોતાના જીવનના ચારમાંથી ત્રણ ભાગ તો અપરિમિતમાં જ ગાળે છે. બ્રાહ્મણ એના અપરિમિતી આદર્શને કારણે જ પૂજ્ય મનાયો છે. આપણે ઇતિહાસ ત્યાગની ગાયાઓથી ભર્યો પડ્યો છે. દરેક એમ જ વિચારે છે કે હું આ સંપત્તિને ક્યારે છોડું? આપણો અંતિમ આદર્શ તો મુક્તિ જ છે. આપણા ચિંતકો કેવળ ચિત્તશુદ્ધિ સુધી પહોંચીને નથી અટક્યા. ચિત્તશુદ્ધિ તો સાધનના વિશાળ ક્ષેત્ર પર ચાલવાનો આરંભ માત્ર થાય છે.

સામ્યવાદથી અઢકો આદર્શ

આજકાલના પાશ્ચાત્ય આર્થિક અને સામાજિક સુધારાના વિચારો આપણા જીવન-વિચારો સામે ખાળક જેવા છે. એમાં તો સદ્-વિચારની

શરૂઆત માત્ર છે. જ્યારે આપણા જીવન-વિચારમાં તો સંપત્તિ માત્રને ધ્વિરી વસ્તુ માની છે. 'ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किंच जगत्यां जगत्'—આ મંત્રના ગાંધીજીએ ભારે વખાણ કર્યા હતાં. એ આપણે સિદ્ધિમણિ મંત્ર છે, વેદના એક ગ્રંથ ઇશોપનિષદમાં એને પ્રથમ સ્થાન મળ્યું છે. એ મંત્ર આપણને એ જ આદર્શ શીખવે છે. એ આદર્શ 'સામ્યવાદથી' કે.ઈ.પણ રીતે જિતરતો નથી, જિંદગી એના કરતાં ચઢિયાતો છે. આપણે શક્તીને ધ્વિર માની છે. એક બાળુ શક્તી અને બીજી બાળુ વિષય, બન્નેને માતાપિતા માનવા અને પોતાને એમના સેવક યા બાળક માનવા એ જ આપણો આદર્શ છે.

ભરતનો આદર્શ

ભરતે આપણી સામે શો આદર્શ રાખ્યો છે ? એ રામને મળવા જતો હતો ત્યારે રાજ્યની બ્યવસ્થા ગોઠવવામાં જરા મોડું થયું. ત્યારે વૃક્ષસીદાસે એના મુખેથી કહેવડાવ્યું છે : સંપત્તિ સર્વ રૂપતિ કે આદી ! તમે આખું રામાયણ તપાસી જાવ. ભરતે શી રીતે રાજ્ય સંભાળ્યું છે ? રાજગાદી પર રામચંદ્રની પાવડીઓની સ્થાપના કરીને એ રાજ્ય સંભાળતો. રાજ્ય સંભાળવામાં એ થોડા જ કલાક ખરચતો, અને રહેતો હતો એક ગામડામાં. ભરતનું રાજ્ય જ ભારતવર્ષ માટે આદર્શ છે.

કર્તા આપણે નથી, લગવાન છે

લાગવત આપણને શો આદર્શ શીખવે છે ? આ જ કંઈ ઉત્પન્ન થાય છે તે તમામ ધ્વિરની શક્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે. આપણે કંઈ જો આપણા હાથેથી પેદા કરીએ છીએ તો એ હાથોને શક્તિ પણ ધ્વિરી-શક્તિ જ આપે છે. કર્મ આપણે નથી કરતા, એ કરે છે. 'તને ફળનો અધિકાર જ નથી.' એ વિચાર કેટલી સૂક્ષ્મ શુદ્ધિમાંથી પેદા થયો છે ! એણે મનુષ્યને કેવળ સેવક બનાવી દીધો. સાર એટલો કે ભક્તિ-માર્ગ આપણને ભગવદ્-અર્પણનો આદર્શ આપે છે, કર્મ-માર્ગ ફળ ત્યાગનો અને વર્ણ તથા આશ્રમ બ્યવસ્થા અપરિમદનો આદર્શ સીખવે છે.

હિન્મત અને આત્મ-વિશ્વાસથી આગળ વધો

આ આખો વિચાર-સરણી એટલી જંગી છે કે એમાં દાનને એક

નિત્યકર્મ માન્યું છે. કેટલો વિશાળ ધર્મ આપણને વારસામાં મળ્યો છે ! આ વિચાર તમે લોકોને સમજાવો તો જોશો કે આવડતી કાલે એ લોકો પોતાની સંપત્તિ ફગાવી દેવા તૈયાર થઈ જશે. એ શ્રદ્ધાને કારણે તો મને આ જમીન મળે છે. આપણે ત્યાં શરીર સુધ્ધા પોતાનું નથી મનાવું. અને શરીર પરથી જ સ્વામિત્વ હિંદાવી લીધું ત્યાં બીજી વસ્તુઓની કીમત જ ક્યાં રહી ? આપણી વિશાળ કૃપના સામે સંપત્તિ તો એક રમત માત્ર છે. આજે આ વાત આપણે ખુદશા દિવથી કહેતા નથી. ખુદશા દિવથી, દિવ્યત ભેર, સમગ્ર વિચારીને કહેવા માંડ્યું તો મજૂરની દીકરી પણ પોતાની સંપત્તિ છોડવા તૈયાર થઈ જશે. પણ આપણા બોલવામાં પૂરતું બળ નથી, કારણ કે આપણા પર પાશ્વર્ય વિદ્યાનો પ્રભાવ છે. આવો, આપણે આપણો અગ્ર્ય વારસો જરા બોલીને તપાસીએ તો ખરા ! આ રીતે તો આપણે વિચારીશું તો હિંદુસ્તાન ખરેખર એક સમૃદ્ધ દેશ બની જશે. અહા માણસ, જરા વિચારો તો ખરા, જ્યાં લોકો સમાજને માટે જ ઉત્પન્ન કરે છે અને પોતે તો કેવળ પ્રસાદ-રૂપ જ લે છે ત્યાં શક્ય શા માટે નહીં આવે ?

કાશી, ૨૪-૮-૧૯૫૨.

કામ-નિયમન પછી અર્થ-નિયમન

: ૪૪ :

જે દિવસે એકે એક ગામની જમીન તમામ મામલાસીઓની માલિકીની થઈ જશે, અને આજે લોકો પોતાના પૈસા બેંકમાં મૂકે છે તેમ જ્યારે લોકો પોતાની તસુએ તસુ જમીન ગામડેથી બેંકમાં આપી દેશે ત્યારે જ આ કામ પૂરું થશે. એમાંથી જલ્દી ફીક પ્રત્યેક કુટુંબને જમીન અપારો, અને તેના પર લોક ખેતી કરશે. દિસાબ કરીને કુટુંબદીક જાગે પડતી જમીન અપારો. અને ધડી જે બચશે તે બધા માટે સામૂહિક રાખવામાં આવશે. આમ ગામની કેટલીક ખેતી સામુદાયિક થશે અને કેટલીક વ્યક્તિગત. અનુક્રમ ૧૧ પછી ધારો કે કેાઇ કુટુંબની જવાબદારીમાં વધારો થયો તો તેમને સામૂહિક જમીનમાંથી થોડી બીજી જમીન કાઢી અપારો. અને ધારો કે

જવાબદારી ધરી તો એમની પાસેની જમીન હશે તે થોડી ઓછો કરાશે. આમ જમીન એ સૌની ચીજ છે એ ધર્મ-વિચાર અને અર્થ-વિચાર બધા સ્વીકારી લેશે ત્યારે જ માત્ર મનને ટાઢક વળશે. આને દાનની જ વાત થાય છે ત્યારે હું કહું છું કે મામલોઠ ઓછામાં ઓછી પાંચ એકર જમીન તો મેળવીશું. એમાં કેટલાયે ગામ એવાં નીકળશે કે જે વધારે જમીન આપશે. આમ એક વાતાવરણ પેદા થશે તેનાથી જ આ ધર્મ-વિચાર ફેલાશે. દુનિયામાં ધર્મ-વિચારનો વિકાસ હમેશાં આ રીતે જ થયો છે.

બહુ પત્નીત્વનો જમાનો વીતી ગયો.

પ્રાચીન કાળમાં મહાભારતની જ વાત લો. એ જમાનામાં એક પુરુષની ચાર-પાંચ પત્ની હોવી એ સામાન્ય વસ્તુ હતી, પણ આજે ગમે તે સામાન્ય માણસને આ વાત કહો તો એ એને ધર્મ-વિચાર તરીકે કબૂલ નહીં કરે. હવે બહુ પત્નીત્વનો જમાનો જતો રહ્યો. આજે પણ એમ તો કેટલાકને એકથી વધારે પત્ની હોય છે, પણ એકંદરે એ વિચાર હવે સાવ ખખડી ગયો છે. આમલ્લા જમાનામાં ઘણી પત્ની હોય તેમાં લોકોને નીનિહીનતા નહોતી લાગતી. જિજ્ઞાસુ, આટલી બધી પત્નીઓ સાથે સમતાપૂર્વક શી રીતે રહી શકાવું હશે તેવું લોકો કૌતુકપૂર્વક વર્ણન કરતા. પણ આજે જમાનાનો રંગ બદલાઈ ગયો છે, સમાજ એક કદમ આગળ વધ્યો છે. વ્યક્તિગત રીતે વિચારીએ તો આજનો નાગરિક તે દિવસના નાગરિક કરતાં વધારે ઉન્નત થઈ ગયો છે એમ ન કહી શકાય. પણ એકંદરે સમાજ તો આગળ વધ્યો જ છે, અને ધર્મ-વિચારમાં ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ થતી જવાને કારણે વ્યવહારના નિયમો પણ સુધર્યા છે.

બીજો દાખલો લઈએ. સગા કરવા સારુ ગુનેગારના કોઈ અંગને છેદી નાખવું એ એક જમાનામાં સામાન્ય વાત હતી. અખિા ફોડી નાખવી, નાક કાપી લેવું વગેરે સગાઓ તો સામાન્ય બાબત હતી. પણ આજે તમામ દેશો આવી સગાને માનવતા-વિરોધી અને જંગલી માને છે.

વિચાર-પ્રચારથી અર્થ-નિયમન

જે રીતે સમાજમાં કામ-નિયમન થયું, રાજ્ય-સંસ્થામાં સુધારા થયા

તેજ રીતે આપણા આર્થિક ક્ષેત્રમાં પણ સુધારો થવો જરૂરી છે. ડેટલાઈટ સુધારા તો થયા પણ છે. દા. ત. પોતાની ખાત-કમાઈનું જ ખાવું એ એક સામાન્ય વિચાર ધર્મ પડ્યો છે. એવી જ રીતે જમીન પણ ખેડાની છે એ વિચાર પણ સાર્વત્રિક કરવો પડે.

લોકો પૂછે છે કે આ તે શી રીતે બને? હું સામે પૂછું છું કે બહુપત્નીત્વનો વિચાર કેવી રીતે જાડી ગયો? વિચારથી જ જાડી ગયો ને! મનન કરે તે માનવ. વિચાર એ એનું પ્રતાપી રાજ છે. એનાથી એ એવા એવા કામો સિદ્ધ કરી શકે છે જે ખીજા કોઈ હથિયારથી નથી થઈ શકતા. વિચારથી કામ વહેલામાં વહેલાં થઈ શકે છે. આનો પણ દાખલો આપું. માર્ક્સનો વિચાર આજે આખી દુનિયામાં ફેલાયેલો છે. ડેટલાઈટને એ પસંદ છે, ડેટલાઈટને નથી પસંદ. આમ છતાં દરેકે એના પર વિચાર તો કર્યો જ છે, અને એમ પણ સ્વીકારે છે કે માર્ક્સના વિચારમાં અમુક તો સારો અંશ છે જ. આમ તો એની પાસે કંઈ શક્તિ હતી? એનો વિચાર કોઈ દિસક શક્તિથી નથી ફેલાયો. એ વિચાર સમજાવનાર ત્રણ હતા.

ગાંધીજીનો દાખલો તો આપણી નજર સામે છે. એમણે વિચાર પ્રવર્તનનું કામ કયું? તેમાં વિચાર સિવાય બીજી શક્તિ કંઈ હતી? ચંકરાચાર્ય, રામાનુજ, સુદ્ધ વગેરેના દાખલા તો આપણે જાણીએ જ છીએ. એમના કામની પ્રતિષ્ઠા કંઈ ઓછી છે? રાજ-મદારાજઓનાં રાજ્ય ચાલી ગયાં પણ ધર્મ-પુરુષોનું રાજ્ય આજે પણ ચાલે છે. આ બધું કંઈ શક્તિથી થયું? સમજાવવાની શક્તિથી જ. જેવો વિચાર તેવો આચાર, અને આચાર પ્રચાલેનો. વિચાર-પ્રચાર એ શાસ્ત્રમાં જેમને મદદ હતી તેવા લોકો જ દુનિયામાં કંઈક ફેરફાર કરી ગયા છે.

રામ-કામ કર્યા વિના ક્યાંથી મને વિશ્રામ ! : ૪૫ :

તમ્ પતમ્ બ્રાહ્મણા વિવિદિશંતિ યથેન દાનેન તપસા અનાશકેન ।

આબને દિવસ (વર્ષગાંઠ) મારે માટે અંતર-નિરીક્ષણનો હતો, અને મેં આને પૂરું અંતર નિરીક્ષણ કરી લીધું. વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે ભૂદાનયતનું કામ ટાણાસરનું છે એ વાત તો સૌ સમજી ગયું છે. આ પહેલાં આ કામ કદી ઠાણે આપ્યું નહોતું. પણ મેં એ સર કર્યું એમ કહેવું પણ ખોટું છે. મને સતત લાગ્યું કે ભગવાન આ કામ આપણા સૌ પાસે લેવા ધારે છે. તો આવા બારે કામની જવાબદારી ભગવાને જેમના પર નાંખી હોય તેમણે એને લાયક પણ થવું રહ્યું. આપણે લોકો સામે દાન-યતની વાત મૂકીએ છીએ, અને લોકો એનો જવાબ પણ વાળે છે. આ સાડા ત્રણ લાખ એકર જમીન પ્રેમથી મળી એ કંઈ નાંખી અમસ્તી વાત છે એમ કું નથી માનતો. પણ આપણે અંતે જે વાત સિદ્ધ કરવી છે તેની સામે તો આ પાશ્ર્વરામ પહેલાં પુણી બરાબર છે. તેથી આપણે અને આસ તો મારે શક્તિ વધારવા પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. પણ જે પોતાનું તપ નમ્રતાપૂર્વક વધારે જશે તે જ ભગવાન પાસે શક્તિ માટે માગણી કરી શકશે.

આશ્રમનો આશરો છોડયો

અધિઓએ અને ગીતાએ યુદ્ધ, દાન અને તપ એ ત્રણ વાતો રજૂ કરી. મને થતું હતું કે મેં યદ્ધ અને દાન સંબંધે તો ચાલુ કર્યા પણ તપ સંબંધે પર બાર મૂક્યા. વમર એ બન્ને સિદ્ધ થવાના નથી. ત્રણે મળીને જ એક આખી વસ્તુ બનશે. તપ તો આપણે કાર્યકર્તાઓએ જ કરવું પડશે. યદ્ધ અને દાનની જનતા પાસેથી અપેક્ષા છે, પણ તપ તો આપણે જ વધારવાનું છે.

‘રામનું કામ ન સધાય ત્યાં સુધી આરામ કેવો ?’ એ વિષે વિચારતો મર્યો તો મને થયું કે મારે પણ કંઈ ત્યાગ કરવો જોઈએ. પણ શું ત્યાગ ? હવે નિષ્કંથ કર્યો કે આ સવાલ ન છીકે ત્યાં સુધી આશ્રમનો આશરો છોડવો. હેલ્થ પર્ચ-સાત દિવસથી આ વિચાર મારા મનમાં ઘૂંટાતો હતો. મેં જે આશ્રમ સ્થાપ્યો, જ્યાં મેં સતત સેવાનાં કાર્યો કર્યાં, જ્યાં મેં

દેશ-સેવાના અનેક પ્રયોગો કર્યા, આને પણ નર્મ કાંચન-મુક્તિનો મદાન પ્રયોગ ચાલુ છે એ ભૂમિ ત્યામ અને તપસ્યાની છે. આમ છતાં આશ્રમનોયે એક આશરો છે. એટલે મેં વિચાર કર્યો કે ભૂદાન-ધર્મનું કામ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી આશ્રમને એક આસક્તિ માનીને છોડી દેવો જોઈએ. મેં એ નિર્ણય કર્યો, અને આને તમારા સૌની સાક્ષીએ અને ભગવાનના નામે એ પ્રકટ કરું છું.

રામબાણુ

શોડાક દિવસ પર પૂજ્ય કિશોરદાસભાઈએ દેહ છોડ્યો. એનાથી-મારી આ ભાવના ઔર પણ વધી ગઈ, વધારે તીવ્ર થઈ ગઈ. મને થયું કે ભગવાને જે કંઈ થોડો ધણો વખત આપ્યો છે તેટલામાં એનું સંપત્તિ કામ આટોપી લેવું જોઈએ. એ પૂરું પડે કે ન પડે એની ચિંતા ન કરતાં એ ભગવાન પર છોડવી, અને આપણે તો પૂરેપૂરી શક્તિ એમાં લગાવવી, એ જ દૃષ્ટિથી હું આ નિર્ણય પર આવ્યો. મેં આ કામ શરૂ કર્યું ત્યારે મને એમ હતું કે વચ્ચે વચ્ચે આશ્રમમાં એક આટો મારી આવેલા. પણ હવે એ વિચાર ગયો. હવે એ પૂરેપૂરો સ્વાર્થ “સ્વપતિ-કર-ચાણ” થઈ ગયો છે.

હું તમારી ખાસે આ સંકલ્પમાં બળ પૂરવા માગું છું. મારી અંદર તો ખુબી શક્તિ અનુભવું છું, મને રજા પર પણ કમળેરી વરતાતી નથી. પણ આ એક મદાન કાર્ય છે, તેથી એમાં સામુદાયિક ધૃતિ-શક્તિનું બળ જોઈએ. તમે સૌ પ્રાર્થના કરજો કે પરમેશ્વર મારો સંકલ્પ પાર પડાવે.

આપણી કસોટી

મેં આરામ ન લેવાનો અને આશ્રમમાં ન જવાનો નિર્ણય કર્યો છે તે વિચાર-પૂર્વક જ કર્યો છે. તમને જે તો ખબર જ છે કે મેં મારી જુવાનીના ૩૦ વર્ષ સંત કિશોરના, ધ્યાન-યોગ, કર્મ-યોગ અને રચના-ત્મક કામેમાં ગાળ્યાં છે. હું કોઈ પ્રચારક નથી. જે પ્રચારક સ્વભાવનો હોય છે તે પોતાની જુવાનીના ત્રીસ વર્ષ આવી રહે તે ન જાણે, અને ૫૫વર્ષમાં આમ કરવા પણ ન નીકળે. પણ આપણા ગામડાંઓની સમસ્યાઓનો વિચાર કરતાં હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો કે આપણે

પાયાનો સવાલ ઊભોનો છે. એને ઉકેલવા અદિસક પદ્ધતિ શોધવી જોઈએ. અને જો એ રીતે આ સવાલ ઉકેલી ન શકાયો તો આપણે અદિસાનો દાવો છોડવો જોઈએ. અને અદિસાનો દાવો મર્યાદા એટલે રચનાત્મક કામ પણ મળે. હા, ચંત્રીકરણ દ્વારા તમે રચના કરી શકો. પણ એ નામની જ રચના થશે. દેશની એ છાવણી બનાવી નાખશે. અને એમાં શ્રદ્ધા નથી. આપણને ભારતીય સંસ્કૃતિ, અદિસા, સર્વોદય વગેરેમાં શ્રદ્ધા હોય તો આપણે ભૂદાન-ચરણ કામ ઉઠાવી લેવું જોઈશે. અને તો જ રચનાત્મક કામો વધી શકશે, નહીં તો તમામ કામ અંધારા પડી જવાનાં છે. મારી આ નિષ્ઠા પાકી થઈએટલે જ મેં આશ્રમમાં ન રહેવાનો નિર્ણય કર્યો.

એટલે, પોતાની જાતને માધીજીના શિષ્ય માનનારાઓ વિચાર કરે કે મેં જે નિર્ણય લીધો છે તે ખરાબર છે કે નહીં. જો એ યોગ્ય હોય તો અને સમજાવો. મેં કહ્યું તેમ મારે તો રચનાત્મક કામ જ કરવું છે, મેં જ જ કામ ત્રીસ વર્ષ સુધી કહ્યું પણ છે, અને તેથી મારા નિર્ણયને કારણે એને કોઈ પણ નુકસાન થવા સંભવ નથી. એમને જો મારું કામ ઠીક લાગે તો અને આમાં પૂરો સહકાર આપે. બાપુના સત્યાગ્રહમાં જેમ પોતાનાં રચનાત્મક કામો ઉઠાડીને જે રીતે અંધધાવતા હતા, મુદ્દના દુંદુભી વાગે ને લકવેધી જેમ ઝાલ્યા ન રહે એવા જ ઉત્સાહથી તમે સૌ આમાં સાથ આપો એવી મારી માગણી છે. બીજાઓ પાસેથી પણ હું એ જ માગું છું કે કરી શકે એટલી મદદ આપી કરે.

કાશી, ૧૧-૬-૧૯૫૨.

શીર્ષકોનો અક્ષરાનુક્રમ

અનંતને છાત્રી સાંત પકડવું અનુચિત	૧૪૫	આ સમસ્યા આખી દુનિયાની છે	૧૭
-અને સક્રિય નિષ્ક્રમ સમીક્ષા સેવા	૫૮	એકીસાથે ધર્મસંસ્થાપનાની પ્રેરણા	૧૨૧
અમારાં ત્રણ સૂત્રો	૧૧૯	એકીસાથે ધ્યાન-ચિંતનની પ્રેરણા	૧૨૨
અમારું આદેશન મત્સ્ય-આદેશન છે	૧૨૫	ઇતિહાસના પાપકા ન હોયોશો	૭૬
અલિપ્ત સેવકોની જરૂર	૧૬૨	ઇસ્લામની દેણ	૧૪
અલિપ્ત સક ક્રાંતિ અને કારકો	૬૦	જકવિ અનુરાધાન	૧૫૯
અલિપ્ત સક ક્રાંતિને સફળ બનાવો	૨૮	કતલ, કાચદો અને કંફલ	૭૬
અલિપ્ત સાથી નબળો પછી સમજો		કર્તા આપણે નથી, ભગવાન છે	૧૭૪
બને છે, હ		કમળે છોડવવાની પ્રવૃત્તિનો ઇલાજ	૮૦
અહિંસાનો પ્રથમ સામુદાયિક પ્રયોગ	૧૩૬	કામ અને કામચાં ચોરી	૧૧૪
અહિંસાનો પ્રયોગ જ એકમાત્ર હરિય	૨૬	કામના ત્રણ રસ્તા	૩૭
અમેજી જ ગેરસમજૂતીનું મૂળ	૫૬	કામ-નિયમન પછી અધુર-નિયમન	૧૭૫
અંત સરખો, પણ આરંભ બિન્ન	૬૨	કાંઈ અહિંસાનો કે બળજબરીનો ?	૬૩
અતિથિ વ્યવસ્થા વિધિ ત્રણ વિચાર	૬૬	કાંઈ કેમ નથી કરતા ?	૭૮
આજની ઊલટી ખબર	૧૧૨	કાંઈ સ્થિર ?	૬૨
આજની પદ્ધતિનું જ્ઞેષ્ઠમ	૨૧૨	કાંઈ વામજો પટે છે	૭૯
આત્માને ઓળખો	૮૩	કળપુરુષની પ્રેરણાને સાથ આપો	૨૧
આપણા દુરમન આપણામાં જ છે	૧૫૦	કિસાન, બંધી અને રાષ્ટ્રપતિને એક જ	ન્યાય ૪૦
આપણાં બંને પાસાંનું કર્તવ્ય	૧૦૮	કેઈને દલોડો નથી પાડવો	૯૩
આપણી આખી રચના અપરિમલ		કોમ્યુનિસ્ટોને	૭૩
પર ખડી છે	૧૭૨	કોમ્યુનિસ્ટોમાં વિચાર	૧૬
આપણી કસોટી	૧૭૯	કોંગ્રેસના ઉદ્દેશો	૧૨૪
આપણી સાત્ત્વર્થ કલ્પના	૧૦૬	ક્રાંતિ તેજસ્વી છે, પણ અલિપ્ત	૬૧
આપણી સંસ્થાઓ કાંચન-આશ્રિત		કૃત સંપત્તિને સ્થાન	૧૧૫
ન રહે	૮૭	ક્ષત્રિય સમાજના સેવકો	૧૧૦
આપણે શુદ્ધામ શી રીતે બનાવ ?	૩૬	ક્ષમતા અને સમતા વચ્ચે વિરોધ નથી	૧૨૬
આપણે પશ્ચિમ પાસેથી વિજ્ઞાન		ખાસ દસ્તીની ડાંગરીમાં	૨૧
શીખવાનું છે	૧૦૬	ખબર પ્રવાહ	૧૧૭
આપણે ભૂમિપતિ નહીં, ભૂમિપુત્ર હોએડ		ખગોળી પ્રગટી	૯
આ બધી તેની જ પ્રેરણા	૩૩	ચેતનની સામે સાંધી વિજ્ઞાન જ નહીં	૧૩૫
આ યુગના માર્કેટિંગ બનીએ	૧૪૨	દસ લેખમાં નથી	
આશ્રમનો આરાદો છોડો	૧૭૮	ચોરનો બાથ કંબુજ	૮
આશ્રમમાં મેળવવું બનાવ છે	૨૭	છહો કીકરી સમાજ	૮
આશ્રમ-અવરથમાં કાંચન મુનિનો આદર્શ	૧૭૨		

છેવટનો મુઠાખલો સામ્યવાદ
અને સર્વોદય વચ્ચે ૨૫

જમીન અને સંપત્તિ બામની ૭

જમીનદાર સ્વામિત્વદાન આપે ૩૮

જમીનદારી અને ફારમદારી ૧૭૦

જમીનની સાથે સાથે શૂદ્રઉદ્યોગ ૨

જમીનને દિલથી છોડો ૧૬૯

જીવન-પરિવર્તનની પ્રેરક પ્રક્રિયા ૨૦

કર છોડો ને પ્રેમ કરો ૧૪૭

તમે મહાન છો ૧૫૮

તેલગણમાં ચિતામણિ પ્રાપ્તિ ૪૭

ત્રણ પ્રકારનાં રાજ્ય ૧૬૦

ત્રિવિધ પરિવર્તન ૬૧

ત્રીજો પગલો સર્વસ્વ લઈ લઇશ, ૪

ત્રેવડો દાવો ૧૧૯

દરેક જણ ખેડૂત અને ૯૭

દરેકને મોક્ષનો સરખો અધિકાર ૧૧૩

દાતાઓમાં રાખરી, મુદામા અને સર્વ ૧૧૮

દાન એટલે ન્યાય હક ૬૩

દાન સંવિભાગઃ ૯

દાં તાકી છોડો ૪

દિવ્ય આયુષીથી સત્ત્વ થાઓ ! ૨૭

દુખાણુ પાણુ ભૂખાણુ જ ૯૪

દેશવાણીઓને સહકાર આપો ૧૧૭

દેશના સીમાડા વિચારને ટોકી નહો ૧૪૧

ધર્મ-ચક્ર-પ્રવર્તન ૧૩૩

ધર્મ-દષ્ટિ ૧૬૭

નાનકનું પુણ્યસ્મરણ ૪૫

નિઝનો ઉદ્દેશ : જીવનશોધન ૫૭

નિમિત્તમાત્ર બનીઓ ૭૨

નિરાશ્રિતો અને મેવાતો વચ્ચે ૪૬

નૈતિકતામાં એકની જીતમાં બીજાની ૧૩૭

હાર નથી હોતી ૧૩૭

નૈતિક પદ્ધતિમાં ચટકા અક્ષા હોતી થઈ ૯૦

પચ્ચીસ લાખનો સંકલ્પ ૧૧૭

પરમેશ્વરની પ્રેરણાથી કાર્યનાં મંડાણ ૧૨૭

પરમેશ્વરની યોજના ૩૧

પશ્ચિમનો હવિર્ભાગ ૧૫

પહેલાં કરતાં આજે આપણે વધારે ૬૯

પંચવિધ કાર્યક્રમ ૫૭

પંડિતજીનું દુઃખ ૪૮

પાંચ કરોડ એકર જમીન જોઈએ ૩૦

પ્રભરસૂચ-ચક્ષુ ૬૪

પ્રેમ અને વિચારની શક્તિને આવાહન ૧૮

ખધા ખેતીમાં ભાગ લે ૧૧૩

ખધાં આ કામમાં લાગી પડે ! ૧૧૬

ખંધી જમીન પાપથી નથી મળે ૭૪

ખલિદાન-બળવાનોનું દાન ૧૬૬

ખલુપલીત્વનો જમાનો પીતી બધો ૧૭૬

ખડખોરનું કશું ન બગડે ૯૫

બાદશાહો અપરિશદી હતા ૧૧૦

ભગવાન આ કામ કરાવવા ખારે છે ૧૫૬

ભગવાનની ઇચ્છા વડે બધુંયે સંભવે ૧૨

ભગવાનની યોજનામાં જ વિકેન્દ્રીકરણ ૪૩

ભગવાન શુદ્ધતા વિચારને હવે અંકુર ૧૩૩

ભગવાન, ભારી દસ્તી જ મટાડ ૩૨

ભરતનો આદર્શ ૧૭૪

ભારત બગે છે ૧૫૪

ભારતનો કુટુંબનો રસ્તો ૧૧૫

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને જાદાન ૧૩

ભારતીય સંસ્કૃતિનું અર્થશાસ્ત્ર ૧૭૨

ભિક્ષા નહીં, રીક્ષા ૪૫

ભીખ નહી, ગરીબનો હક ૩૦

મૂદાન તરફ ભાગવાના અનેક દષ્ટિકોણ ૧૨૬

મૂદાનથી મૂગિવાનોનું કલ્યાણ ૪૧

મૂદાનની અનેકાવી રીત ૬૯

મુદાન : પાયાનું કામ	૮૯
મુદાન મળદૂર-આદોષન	૧૨૦
મુદાનમાં સૌ સદકાર આપી શકે છે	૧૬૮
ભૂમિદાનનો સંકલ્પ	૨
ભૂમિદાનમાં શ્રીમાનોનો ખચાવ	૬
ભૂમિદાનચરૂ	૧૭
ભૂમિપુત્રનો અધિકાર	૪૪
ભૂમિ-વિતરણ રી રીતે થશે ?	૧૫૭
ભૂમિ સૌની માતા છે	૭
મનુની વાર્તા	૧૬૧
મનુષ્યનું હૃદય જળવારમાં પલટી શકે	૧૭૧
મને કશી લાલસા નથી	૯૧
મહત્વની પ્રજોત્પત્તિ	૧૬૪
મરી શીટલુ એ જ સાચો કાત્ર ધર્મ	૬૮
માનવજનનો હૃદય : મુક્તિ	૧૫૩
માનવીય અને પાશવિક રીતો	૭૦
માનવીય પદ્ધતિઓ જોઈએ,	
પાશવીય નહીં	૬૮
માનું જીવન-કાર્ય : અહિંસાની	
શોધ	૨૬
માલિક-પ્રધાન મળદૂર, મળદૂર-પ્રધાન	
માલિક	૧૩૨
માનિકી છોડો	૩૦
મિત્રોને સેવાની સલાહ	૫૧
મુક્તિ : સમાજરૂપ ભગવાનમાં વિલીન	૧૫૨
મુખર્જી રામ ભગલર્જી કુરી	૧૦૨
મુસલમાનોનો પ્રેમ સ પાદન	૧૪૭
મૂઠવાદી સમાજમાં કેટલાક ગાથાં	
તો કેટલાક હાથ	૧૩૦
મોદક-પ્રિય	૯૫
મનનો ઉદ્દેશ્ય : અંતઃશુદ્ધિ	૧૦
યંત્ર-બહિષ્કાર	૮૮
યુગ આપણા હાથમાં છે	૧૧
રામઓનો જમાનો ગયા હવે પ્રભુનો	
જમાનો આવ્યો છે	૧૫૯

રામ-કામ ક્યાં વિના ક્યાંથી મને વિદ્યામ ! ૧૭૮	
રામબાણ	૧૭૯
રાષ્ટ્રીય આયોજન, યંત્ર-બહિષ્કાર,	
સત્યાગ્રહ	૮૪
રોગોનું મૂળ : અર્થ-વ્યવસ્થામાં	૩૫
લાયક દત્તક-પુત્ર	૧૬૯
લોકતંત્રનો સાચો અર્થ સમજાવે	૧૦૨
લોકયાત્રિક સરકાર	૫૨
વધુમાં વધુ સ્વાવલંબન	૧૦૦
વર્ણવ્યવસ્થા એટલે સમાન વેતન	૧૧૩
વર્ણ વ્યવસ્થાનાં એ તરવો	૧૧૧
વર્ણ-વ્યવસ્થામાં પાણ એ જ આદર્શ	૧૭૩
વર્ણવ્યવસ્થા : વર્ણહીન સમાજ	
રચના	૧૦૭
વળતરના પ્રકારો અહિંસક નિકાલ	૬૪
વામનનાં ત્રણ પગલાં	૪૭
વામનાવતાર	૪
વામનાવતાર, પરશુરામાવતાર અને	
રામાવતાર	૧૬૬
વામનાવતારનો જન્મ	૧૭
વાણીથી નિર્દેશ : કૃતિથી સત્યાગ્રહ	૫૯
વિકેન્દ્રીકરણ દ્વારા શાસન-મુક્તિ	
તરફ	૯૮
વિચારકાંતિને માટે ભૂમિ તૈયાર	૧૯
વિચાર-પ્રચારથી અર્થ-નિયમન	૧૭૬
વિચારશોધનનું મુખ્ય સાધન : ચરૈવેતિ	૧૬
વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચે વિરોધ નથી	૭૦
વિશ્વચુદ્ધ કે પરિશુદ્ધ પ્રેમ !	૨૧
વેદાંતી સરકાર-લોકયાત્રિક સરકાર	૫૪
વેળ વીત્યા પછી પસ્તાવો શો ?	૭૨
વ્યક્તિગત જીવનમાં અહિંસા	૧૩૬
વ્યાપક અને સંકુચિત ભાવથી સેવા	૧૪૩
વ્યાપકતા એ હિંદુ ધર્મનો આત્મા છે	૧૪૫
શક્તિનું અધિષ્ઠાન	૪૮

શબ્દ અર્થો શસ્ત્ર છે	૯૬	સામ્યવાદ અને સામ્યયોગ	૮૧
સાસક અને પ્રબલ વચ્ચેની કડિયપ		સામ્યવાદથી અફેકા આદર્શ	૧૭૩
સર્વોદય કાર્યકર	૧૬૩	સારો રસ્તો સફળ કરી બતાવો	૭૩
શાંતિ સેનાનાં કર્તવ્ય	૯૮	સાર્વર્ણિક ધર્મ	૧૩૧
શુદ્ધિની આવશ્યકતા	૧૪૮	સર્તાજીવિ : સર્વોદયનો વોટ	૮૬
શોષણરહિત સમાજ	૩૬	સૂરજ જેવું સતોતું કાર્ય	૮૧
શોષણ શી રીતે મટે ?	૧૭૧	સેક્યુલર સ્ટેટ અને દશવિધ ધર્મ	૫૨
અમિકો સાચા શ્રીમત છે	૮૩	સેવાઓનું આર્થિક મૂલ્યાંકન અસાધ્ય	૩૯
શ્રીમતોની અહેબાઈ ન કરો	૮૨	સેવાનું ક્ષેત્ર બધે નાનું હોય. ક્રદિય નાનું	૧૪૪
સત્ય સાતુ સાક્ષી-પુરાવાની જરૂર નથી	૧૪૯	સૌને મોઝનો અધિકાર	૩૯
સત્યાગ્રહ	૯૨	સ્વતંત્રતા, સમતા અને ન્યાયની ભૂખ	૧૨૩
સમાજને ઉચિત પ્રેરણા આપો	૬૭	સ્વરાજ પછી શક્તિ સામાજિક-આર્થિક	૪૯
સમાજ-શાસ્ત્રમાં યુગ્મપથી આગળ	૧૦૮	ક્ષેત્રમાં	૪૯
સમુદ્રની વૃત્તિ રાખો	૧૪૬	સ્વરાજ પછી સામ્યયોગ	૪૧
સરકારી જમીન	૧૭૦	સ્વરાજ પહેલાં શક્તિ રાજકારણમાં	૪૮
સરકારી દૃષ્ટિ સાથે મૌલિક બેઠ	૧૦૦	હવા પાણીની પેઠે જમીન પણ	૬
સર્વતાબદ્ર કાર્ય	૭૧	સૌની	૬
સર્વત્ર વિદ્યમાન અપાર આત્મ-શક્તિ	૯૦	હિમાલય દાનમાં આપો	૧૬૪
સર્વાધિકારશાહી અને લોકશાહી	૧૦૧	હિમ્મત અને આત્મ વિશ્વાસથી આગળ	૧૭૬
સર્વોદય પહેલાં સર્વનાશ જરૂરી	૧૯	હિંદુ ધર્મ સમુદ્ર સમાન છે	૧૪૩
સર્વોદય સમાજની જરૂર	૫૧	હિંદુસ્તાનની પ્રકૃતિને અનુકૂળ	૩૪
સહકાર માટે પ્રાર્થના	૧૨૦	હિંદુ કે અહિંસા નામકી કરી લેવાની	૧૩૮
સંત સદા સીસ ઉપર, રામ હૃદય હોઈ	૩૨	હિંદુનું પ્રવિણમ : શુભામી અથવા	૧૩૯
સંતોના વારસો	૮૦	દુનિયાને માથે લેખમ	૧૩૯
સંશોધન-કોયડાના અહિંસક ઉકેલ	૫૬	હિંસાના માર્ગે ભારતના દુકાદા થઈ	૧૩૯
સંશોધના	૨૫	હું મરીગોનો તરફદાર છું	૭૯
સાક્ષાત્કાર	૨૫	હું લેખમ લેખું કરી રહો છું	૧૬૪
સામાજિક ક્ષેત્રે પ્રત્યો વિશે અધ્યયન-	૫૮	હું વિચાર ઠાપી બેસાડીશ નહીં	૧૬૫
સામાજિક મુક્તિ	૧૫૧	હું શાંતિ-શૈનિક તરીકે ગયો	૨૬
સામ્યયોગથી ભારત જગદગુરુ	૪૪		
સામ્યયોગની સ્થાપના જરૂરી છે	૩૮		

विनोया साहित्य

नया पैसा

गीता-प्रवचनो	१००
बूढानयन	१२५
आरुना तेर दिवस	३८
शुवनदृष्टि	१२५
स्थितप्रज्ञदर्शन	१५०
छशावास्तववृत्ति	६३
स्वराज्यशास्त्र	५०
भयुक्तर	२००
ठांयीनी सन्निधिभां	६३
वेपारीओने टढेव	१३

हिंदी

विचार-पोषी	१००
छपनिषदोंका अध्ययन	७५
शिक्षण-विचार	१५०
कार्यकर्ता-पाथेय	५०
सर्वोदय के आधार	२५
त्रिवेणी	५०
साहित्यिकोंसे	५०
ज्ञानदेव-चिंतनिका	७५